

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги қошидаги
Юристлар малакасини ошириш маркази

Д.Б.РАХИМОВ

МАЖБУРИЯТЛАР БАЖАРИЛИШНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Ўқув қўлланма

ТОШКЕНТ

УЎК: 347.4(575.1)
P-29

Ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги қошидаги Юристлар малакасини ошириш маркази Ўқув ва илмий-услубий кенгашида 2023 йил 03 ноябрда муҳокама қилинган ва чоп этишга тавсия этилган (17-сонли баённома).

Рахимов Д.Б. Мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг ҳуқуқий асослари: Ўқув қўлланма. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги қошидаги юристлар малакасини ошириш маркази, 2024. – 129 б.

Тақризчилар: юридик фанлар доктори, профессор Б.Тошев
юридик фанлар номзоди, доцент Р.Р.Шакуров

Ўқув қўлланмада мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг ҳуқуқий асослари ёритилган.

Қўлланма юрисконсультлар, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, олий юридик таълим ўқув муассасалари талабалари ва малака ошириш марказлари тингловчилари учун мўлжалланган.

© Д.Б.Рахимов, 2024
© Юристлар малакасини ошириш маркази, 2024

КИРИШ

Ўқув қўлланмада Фуқаролик Кодекси нормалари ва уларни қўллаш амалиётини инобатга олган ҳолда мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг ҳуқуқий асослари келтирилган.

Ушбу қўлланмада баён этиш назарда тутилган масалани лозим даражада ёритиш мақсадида дастлаб, шартнома тўғрисида умумий қоидалар, мажбурият ва унинг тарафлари ҳамда мажбуриятларни бажаришнинг ҳуқуқий асослари хусусида ҳам тўхталдик. Зеро, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш шартномалар ва улардан келиб чиқадиган мажбуриятлар ҳамда уларнинг лозим даражада бажарилишида муҳим аҳамият касб этади. Шу муносабат билан мавзуга бевосита дахлдор бўлган баъзи қоидалар ҳам келтирилган.

Ўқув қўлланмада келтирилган ҳуқуқий асослар мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш борасидаги мунозарали ёхуд муаммоли масалаларни тўғри ҳал қилишга яқиндан ёрдам беришга йўналтирилган.

Мазкур қўлланмада келтирилган ҳар бир масалаларнинг ечимини топиш учун ҳуқуқни қўллаш амалиёти ҳужжатларини чуқур ўрганиш талаб этилади. Назарий мазмундаги саволларнинг ечимини топиш учун эса қўлланманинг якунида тавсия сифатида келтирилган манбаларга мурожаат қилиш лозим.

Қўлланмага мурожаат қилувчи ҳар бир шахс бу борада ўзини қизиқтирган саволларга жавоб топади.

Ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикасининг амалдаги фуқаролик, фуқаролик-процессуал қонунчилиги ҳамда Олий суди Пленуми қарорларида акс эттирилган раҳбарий кўрсатмаларига асосланган ҳолда тайёрланган.

Ушбу қўлланма малака ошириш марказлари тингловчилари, амалиёт ходимлари, юридик таълим муассасалари талабалари учун мўлжалланган бўлиб, улар томондан муайян вазиятларда фуқаролик қонунчилигини қўллашга оид амалий кўникмаларни ривожлантиришга қаратилган.

ШАРТНОМА ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ҚОИДАЛАР

Кундалик ҳаётимизда турли муносабатларга киришамиз. Буларнинг ичида энг кўп тарқалгани шартномавий муносабатлардир. Шартномага асосланган муносабатларда иштирок этувчилар муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Уларга риоя қилиш шартнома иштирок этувчиларига манфаат келтиради. Зеро, шартнома тузишдан кўзланган мақсад ҳам қонуний манфаат кўришдир.

✔ Шартномалар тўғрисидаги умумий қоидалар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг (кейинги ўринларда – ФК деб аталади) “Мажбурият ҳуқуқи” номли III-бўлимнинг иккинчи кичик бўлимида ўз аксини топган. ФКнинг учинчи кичик бўлими эса муайян турдаги шартномалар (олдидотди, айирбошлаш, ҳадя, рента, мулк ижараси, пудрат, ташиш, қарз, кредит, суғурта ва ҳ.к.) билан боғлиқ муносабатларни тартибга солади.

✔ Бундан ташқари, қонунда бевосита кўзда тутилмаган, аммо унга зид бўлмаган шартномалар ҳам тузилиши мумкин.

ФКнинг 353-моддаси биринчи қисмида шартнома тушунчасига таъриф берилган, яъни икки ёки бир неча шахснинг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишуви шартнома дейилади.

✔ **Шартномада** тарафлар сони иккитадан кам бўлмаслиги керак бўлса, **мажбуриятда** эса фақат иккита – кредитор ва қарздордан (муайян мажбуриятларнинг ҳар бирида бир неча шахс иштирок этиши мумкин) иборат.

Шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятларга нисбатан ҳамма вақт ҳам мажбуриятлар тўғрисидаги умумий қоидалар қўлланилавермайди. Масалан, ФКнинг 322-моддасига кўра қарздор томонидан ўз қарзини бошқа шахсга ўтказилишига фақат кредиторнинг розилиги билан йўл қўйилади.

✔ Шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятларга, агар ФКнинг 26-боби (шартнома тушунчаси ва шартлари) ва шартномаларнинг айрим турлари тўғрисида баён этилган қоидаларда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мажбуриятларга оид умумий қоидалар (ФК 234–352-моддалари) қўлланилади. Шартномада тарафларнинг сони иккита ва ундан кўп бўлиши шарт.

Бироқ шартнома тўғрисидаги умумий қоидалар икки тарафлама ва кўп тарафлама шартномаларга нисбатан бир хилда татбиқ этилмайди. Масалан, агар кўрсатиб ўтилган қоидалар шартноманинг кўп тарафламалик хусусиятига зид келса, улар мазкур шартномага нисбатан қўлланилмайди. Мисол учун, оддий ширкат тўғрисидаги шартномага нисбатан мажбурий тартибда шартнома тузиш (ФК 377-модда), шартноманинг оғзаки шакли, шартномани ким ошди савдосида тузиш каби қоидаларни татбиқ этиш мумкин эмас.

✔ **Фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишда эркиндир** (ФК 354-модда). Бу уларнинг ҳар қандай турдаги шартнома муносабатларига киришиш ёки киришмаслик ҳуқуқига эга эканлигини ифодалайди. Масалан, улар олди-сотди, пудрат, ижара ва бошқа шартномаларни тузиш ёки тузмаслик масаласини ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ҳал этадилар.

✔ **Қонун шартнома тузишга мажбур қилишни таъкидлайди.** Фақат қонунда (қонуности ҳужжатида эмас) тўғридан-тўғри кўрсатилган, тарафлар ихтиёрий равишда тегишли мажбуриятни қабул қилган ҳолда шахс ўзи билан шартнома тузишни талаб қилиши мумкин. Масалан, ФКнинг 358-моддаси ташкилотнинг истеъмолчига тегишли товарларни бериш, хизматлар кўрсатиш, унинг учун тегишли ишларни бажариш имконияти бўла туриб, оммавий шартнома (чакана савдо, умумий фойдаланишдаги транспортда йўловчи ташиш, алоқа хизмати, энергия билан таъминлаш, тиббий хизмат, меҳмонхона хизмати ва ш.к.) тузишдан бош тортишига йўл қўймайди.

Аҳоли билан табиий газ, электр ва иссиқлик энергияси, иссиқ ҳамда совуқ сув таъминотида оид шартномаларни тузиш, олинган мажбуриятларни бажариш ва таъминлашда ўзига хос муаммолар мавжуд.

Мазкур соҳалардаги муаммоларни ҳал қилишда ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлиб, бунинг натижасида кўрсатилган хизматлар учун ҳақ тўланиши, кечиккан қарздорлик ва уни ундириш юзасидан муаммолар бартараф этилади. Масалан, истеъмолчи ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиб, кўрсатилиши лозим бўлган электр энергия хизмати учун ҳақни олдиндан, ўз имкониятидан келиб чиқиб маълум бир миқдорда электрон шаклда тўлайди ва шунга мос равишда энергиядан фойдаланади. Электр энергиясини етказиб бериш хизмати учун тўланган ҳақ тугаши билан хизмат кўрсатиш автоматик тарзда тўхтайди.

Бироқ, коммунал хизмат кўрсатиш билан боғлиқ баъзи шартномаларда белгиланган мажбуриятлар бажарилиши ва уларнинг таъминланишига бу тарзда ёндошилмаслиги натижасида кўрсатилган хизматлар ҳақининг ҳисоб-китоб қилиниши борасидаги муаммолар бугунги кунга қадар ҳал қилинмаган. Масалан, аҳолига совуқ сув етказиб бериш ва уларга ҳақ тўлаш тартиблари тарафлар ўртасида тузилган шартнома асосида “Сувни ҳисобга олиш асбоби” кўрсаткичларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилиши каби шартлар белгиланган. Жумладан, сув истеъмоли бўйича тузилган шартноманинг 3.2-бандида “Сув ўлчагич” асбоби ўрнатилганида ҳақ тўлаш ўлчагич кўрсаткичи бўйича м³ га ҳисобланиши кўрсатилган.

Шунингдек бу борадаги муносабатларни тартибга солишга қаратилган алоҳида Вазирлар Маҳкамаси қарори қабул қилинган. Бироқ, белгиланган қоидалар ва шартларга барча сув таъминоти ташкилотлари бирдек амал қилмасдан истеъмолчи хонадонида яшовчиларнинг сонидан келиб чиқиб хизмат ҳақини ҳисоблаш “урф”га айланган.

✔ **Эътибор беринг**, Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 15 июлдаги “Коммунал хизматлар кўрсатиш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 194-сонли қарори 69-бандида “Сувни ҳисобга олиш асбобидан фойдаланишнинг чекланган муддати тугашидан камида 30 календарь кун аввал ИСКХ ташкилоти истеъмолчига шартномада кўрсатилган тартибда (почта орқали, шахсан, электрон почта воситасида, ижтимоий тармоқлар ёрдамида ва ҳоказо) огоҳлантириш хати жўнатади. Унда сувни ҳисобга олиш асбобидан фойдаланиш муддати тугаётганлиги қайд этилади, истеъмолчи учрашиши керак бўлган шахс, манзил, телефон рақами ва электрон манзили кўрсатилади.

ИСКХ ташкилоти истеъмолчига огоҳлантириш хати бермаганда, барча гуруҳ истеъмолчилари томонидан қиёсловдан ўтказиш муддати тугаган ҳисобга олиш прибори орқали истеъмол қилинган ичимлик суви учун қайтадан ҳисоб-китоб қилиш қатъиян ман этилади” деб белгиланган. Бироқ одатда, истеъмолчи сувни ҳисобга олиш асбобидан фойдаланиш муддати тугаётганлиги ҳақида ҳеч қандай огоҳлантириш хати олмайди.

Мазкур қарорнинг 120-бандида ҳам “истеъмолчиларни меъёрий-ҳуқуқий ва бошқа ҳужжатларга ҳамда ўзаро тузилган шартномага мувофиқ ичимлик сув билан таъминлаш, оқова сувларни чиқариш. Шунингдек, сувни ҳисобга олиш индивидуал асбобларини ўз вақтида давлат назоратидан ўтказиш, белгиланган муддатларда истеъмолчилардаги сувни ҳисобга олиш асбобларининг ечиб олиниши, ўрнатилиши, кўрсаткичлари назорат қилиниши

ва текширув ўтказилиши ҳақида огоҳлантириш”га ИСКХ ташкилоти жавоб бериши белгиланган.

БМТ маълумотларига кўра, қарийб 1,5 млрд аҳоли тоза ичимлик сувидан фойдалана олмайди, 2,3 млрд аҳоли эса санитар талабга жавоб бермайдиган сувни истеъмол қилишга мажбур бўлмоқда¹.

Бундан тегишли хулоса чиқарган ҳолда ичимлик сувидан исроф қилмасдан фойдаланишимиз лозим. Бунда “sense” каби юқори сезгирликка эга бўлган сув ускуналарини ишлатишимиз мақсадга мувофиқ.

✔ Бугунги кунда “Uzum Market” МЧЖ ХК томонидан Uzum² интернет-магазин орқали воситачилик шартномасига асосан ҳар қандай шахсга товарлар етказиб берилмоқда. Бу муносабатлар топшириқ (ФК 817-модда) ва воситачилик шартномаларида (ФК 832-модда) белгиланган қоидалар билан тартибга солинади. Ўз навбатида улар “Service Delivery” МЧЖ ХК ҳар қандай фуқаро (масалан, С.Рахимов) билан ўз-ўзини банд қилиш асносида шахсий транспорт (автомобиль, велосипед ва ш.к.) воситаларидан фойдаланган ҳолда товарларни етказиб бериш бўйича шартномалар орқали амалга оширилмоқда. Мазкур шартнома турли – хизмат кўрсатиш, агентлик, топшириқ ва воситачилик шартномаларининг элементларини ўз ичига олган аралаш шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятлар мураккаб бўлганлиги учун ҳам уларнинг бажарилишини таъминлаш жуда муҳим ҳисобланади.

✔ Одатда, воситачилик шартномасидан келиб чиқадиган мажбуриятларнинг бажарилиши **делькредере усули** орқали таъминланади.

✔ Қоида тариқасида, шартноманинг шартлари тарафларнинг ихтиёрига кўра белгиланади.

¹ <https://kun.uz/20917145>

² Uzum – бир кун ичида етказиб бериш кафолатланган бозор бўлиб, унинг атрафида бутун мамлакат бўйлаб минглаб сотувчилар ва ишлаб чиқарувчилар бирлашади. <https://seller.uzum.uz/>

Шартноманинг мажбурий шартлари қонунчилик ҳужжатлари, яъни Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Президентнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари, Ҳукумат қарорлари ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда назарда тутилиши мумкин. “Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 9-моддасида кўрсатилишича олди-сотди шартномаларининг айрим турлари учун қоидалар, шунингдек айрим турдаги товарларни (ишлар, хизматларни) реализация қилиш қоидалари Ўзбекистон Ҳукуматининг қарорлари билан тасдиқланади. Мазкур қонунга асосан Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 13 февралдаги 75-сонли қарори қабул қилиниб, у билан “Ўзбекистон Республикасида чакана савдо қоидалари” ва “Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш маҳсулотларини (хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш қоидалари” тасдиқланган.

✔ Тадбиркорлик фаолиятига оид муносабатларни тартибга солишда иш муомаласи одатлари муҳим аҳамият касб этади.

ФКнинг 6-моддасига биноан тадбиркорлик фаолиятининг бирор-бир соҳасида вужудга келган ва кенг қўлланиладиган, қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган хулқ-атвор қоидаси, бирор-бир ҳужжатда ёзилганлиги ёки ёзилмаганлигидан қатъий назар, **иш муомаласи одати** деб ҳисобланади.

✔ Фуқаролик қонунчилигида тегишли нормалар бўлмаган тақдирда, бу муносабатларни тартибга солишда маҳаллий одат ва анъаналар қўлланилади.

Бу агар тарафлар у ёки бу сабабларга кўра шартномада қандайдир шартларни кўзда тутмаган бўлса ва бу борада тегишли диспозитив меъёрлар ҳам мавжуд бўлмаса, улар тарафларга ўзлари тузган шартномани муваффақиятли амалга ошириш имконини беради.

Иш муомаласи одатлари, маҳаллий одат ва анъаналар тарафлар ўртасида низоларнинг вужудга келишининг ҳам олдини олади, шартномадан келиб чиқадиган низоларни ижобий ҳал этишга кўмак беради.

Шартнома бўйича бир тараф иккинчи тарафга ундан ҳақ ёки бошқа муқобил тўлов олмасдан бирон нарсани бериш мажбуриятини олса, бундай шартнома текинга тузилган шартнома ҳисобланади.

Агар қонун ҳужжатларидан, шартноманинг мазмуни ёки моҳиятидан бошқача ҳол англашилмаса, шартнома ҳақ эвазига тузилган шартнома ҳисобланади.

Шартноманинг ҳақ эвазига эканлигининг маъноси шуки, бир тарафнинг шартнома асосидаги ашёвий тақдимотига иккинчи тарафнинг тегишинча ашёвий тақдимоти муқобил қилиб қўйилади.

✓ **Муқобил тақдимот** сифатида пул тўланиши – ҳақ тўланадиган шартноманинг энг кўп тарқалган туридир. Масалан, пудрат шартномаси асосида бир тараф (пудратчи) иккинчи тарафнинг (буюртмачи) топшириғига биноан муайян ишни бажариш ва ишнинг натижасини белгиланган муддатда буюртмачига топшириш мажбуриятини олади, буюртмачи эса иш натижасини қабул қилиб олиш ва ҳақини тўлаш мажбуриятини олади.

✓ Муқобил тақдимот бошқа ҳар қандай шаклда хусусан, бир хил мол-мулкнинг ўрнига тенг қийматдаги бошқа мол-мулк, мулкӣ ҳуқуқлар, ашёвий ҳуқуқлар, шунингдек компенсациянинг (товар тўлови) иш бажариш, хизмат кўрсатиш каби шакллари тақдим этилиши мумкин.

✓ **Таъкидлаш жоизки**, ФК 355-моддасининг мазмунига кўра муқобил тақдимотнинг юқорида қайд этилган барча шакллари уйғунлашиб келиши ҳам мумкин. Масалан, харидор етказиб берилган маҳсулот учун *қисман пул билан, қисман – иш бажариш орқали* ва ҳ.к. ҳисоб-китоб қилиши мумкин.

✓ Текинга тузиладиган шартномаларни имзолашда бир тараф иккинчи тарафга бирон нарсани ҳеч қандай муқобил тақдимот талаб қилмасдан топшириш мажбуриятини олади. Бирон нарсани бу шартнома асосида олувчи тараф, ўша нарсани олишга ҳақли, аммо рад этса ҳам бўлади, яъни унинг зиммасига бошқа тарафдан бирон нарсани олиш мажбурияти юкланмаган.

Текин шартномалар қаторига, жумладан ҳады шартномасини (ФК 502-модда), текинга фойдаланиш шартномасини (ФК 617-модда) киритиш мумкин.

Айрим шартномалар (қарз, топшириқ, сақлаш) қонунга кўра ҳақ эвазига тузиладиган шартнома ҳам, текинга тузиладиган шартнома ҳам бўлиши мумкин. Шу муносабат билан, агар қонун ҳужжатларидан, шартноманинг мазмуни ёки моҳиятидан бошқача ҳол англашилмаса, шартнома ҳақ эвазига тузилган шартнома ҳисобланиши муҳим аҳамият касб этади. Масалан, ўз таърифига кўра, қарз шартномаси текин шартнома бўлиб ҳисобланмайди (ФК 732-модда). Қонун билан ёки шартноманинг ўзида қарз берувчининг қарз олувчидан фоиз олиш ҳуқуқи кўзда тутилиши мумкин (ФК 734-модда).

Қонунга биноан (ФК 817 ва 818-моддалари) тадбиркорлик фаолиятини амалга оширмайдиган шахслар ўртасида тузилган топшириқ шартномаси, агар қонунчиликда ёки шартномада бошқа қоида назарда тутилган бўлмаса, текин ҳисобланади. Ҳады тўғрисидаги шартноманинг моҳиятидан унинг текин хусусиятга эга эканлиги келиб чиқади (ФК 502-модда).

Шунингдек, шартномани бажарганлик учун тарафларнинг келишуви билан белгиланган баҳода ҳақ тўланади.

✓ Қонунда назарда тутилган ҳолларда тегишли ваколатга эга бўлган давлат органлари белгилайдиган ёки тартибга соладиган баҳолар (тарифлар, расценкалар, ставкалар ва ҳ.к.) қўлланилади.

Шартнома тузилганидан кейин баҳони ўзгартиришга қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган ҳолларда ва шартларда йўл қўйилади.

Ҳақ тўлашни назарда тутадиган шартномада баҳо назарда тутилмаган ва шартнома шартлари бўйича белгиланиши мумкин бўлмаганда шартномани бажарганлик учун ўхшаш вазиятларда одатда шундай товарлар, ишлар ёки хизматлар учун олинадиган баҳо бўйича ҳақ тўланиши керак (ФК 356-модда).

✔ **Таъкидлаш жоизки, баҳо ҳақ эвазига тузиладиган шартноманинг муҳим шартларидан** ҳисобланади. Шартноманинг бошқа шартлари каби, баҳо ҳам тарафларнинг хоҳиш-иродасига кўра келишувига биноан белгиланади.

Қайд қилиш керакки, фақат қонунчиликда назарда тутилган ҳолатлардагина ваколатли давлат органлари тарифларни, нархларни, устамаларни ва ш.к. тартибга солиб туради.

Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 8 апрелдаги 102-сонли “Давлат мулкани ижарага бериш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ давлат кўчмас мулкidan фойдаланганлик учун ижара тўловининг энг кам ставкалари Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси томонидан тақдим этилган ҳамда Молия вазирлиги ва Иқтисодиёт вазирлиги билан келишилган ижаранинг энг кам ставкаларини ҳисоблаб чиқиш асосида тегишли коэффицентлар белгиланган ҳолда ҳар йили 31 декабргача Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари томонидан тасдиқланади.

✔ **Қоидага кўра, шартнома тузилганидан кейин баҳо ўзгаришсиз қолади.** Фақат қонун ҳужжатларида ва шартномада назарда тутилган ҳолларда ва шартлар асосида баҳони шартнома тузилганидан кейин ўзгартириш мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси “Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунининг 13-моддасига мувофиқ нуқсонли товар сотилганда истеъмолчи, агар бу ҳол шартнома тузиш пайтида айтиб ўтилмаган бўлса, харид нарҳини нуқсонга мутаносиб равишда камайтиришни талаб этишга ҳақлидир.

Ўхшаш товарлар, ишлар ёки хизматлар баҳосини белгилаш учун қиёсий вазиятлар ҳар бир ҳолатда алоҳида аниқланади. Улар, хусусан товарнинг нави, русуми, модели, истеъмол хусусиятларига ва ҳ.к. боғлиқ бўлиши мумкин.

✔ ФКнинг 357-моддасида шартноманинг амал қилишига оид қоидалар белгиланган бўлиб, унга биноан шартнома тузилган пайтидан бошлаб кучга киради ва тарафлар учун мажбурий бўлиб қолади.

Тарафлар ўзлари тузган шартноманинг шартларини уларнинг шартнома тузишидан олдин вужудга келган муносабатларига нисбатан қўлланилади деб белгилаб қўйишга ҳақлидирлар.

Қонунда ёки шартномада шартноманинг амал қилиш муддати тугаши тарафларнинг шартнома бўйича мажбуриятлари бекор бўлишига олиб келади, деб белгиланиши мумкин.

✔ Бундай шарт ёзиб қўйилмаган шартнома тарафлар мажбуриятни бажаришининг шартномада белгилаб қўйилган охирги муддатигача амал қилади, деб ҳисобланади.

✔ Шартноманинг амал қилиш муддати тугаши тарафларни уни бузганлик учун жавобгарликдан озод қилмайди.

Мазкур қоидалар муҳим амалий аҳамиятга эга, зеро шартноманинг кучга кириши, яъни фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг тарафлар учун вужудга келиш пайтини аниқлаштириб беради.

✔ Шартнома имзоланган пайтидан кучга киради ва тарафлар учун мажбурий аҳамият касб этади.

✔ Қоидага биноан, шартнома орқага қайтиш кучига эга эмас. Фақат тарафлар ўзлари тузган шартноманинг шартлари бу шартнома тузилгунча даврдаги тарафларнинг муносабатларига нисбатан татбиқ этилишини келишиб олишлари мумкин.

ФКнинг 357-моддаси мазмунидан шартноманинг амал қилиш муддатининг тугаганлиги ўз-ўзидан мажбуриятнинг бекор бўлишини англатмайди. Масалан, қарз шартномасининг амал қилиш муддати тугаганлиги қарздорнинг кредитор олдидаги олган пул суммасини қайтариб бериш бўйича мажбуриятининг тугаганлигини билдирмайди.

Шу билан бирга, қонунда ёки шартномада шартноманинг амал қилиш муддатининг тугаши билан шарнома бўйича мажбуриятнинг ҳам тугаши белгилаб қўйилган бўлиши мумкин. Жумладан, ФКнинг 298-моддасига мувофиқ кафолат шартномасида кўрсатилган амал қилиш муддати тугаши билан кафиллик муддати ҳам тамом бўлади.

✔ Шартноманинг амал қилиш муддати тугаши тарафларнинг шартнома бўйича мажбуриятларининг бекор бўлишига олиб келмаганлиги сабабли, тарафлар мажбуриятни бузганлик учун шартноманинг амал қилиш муддати тугаганидан кейин ҳам жавобгарликдан озод бўлмайди.

✔ Энг кўп тарқалган шартнома тури бу оммавий шартномадир.

ФК 358-моддасига асосан ташкилот томонидан тузилган ҳамда унинг бундай ташкилот ўз фаолияти хусусиятига кўра, ўзига мурожаат қиладиган ҳар бир шахсга нисбатан амалга ошириши шарт бўлган товарлар сотиш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатиш соҳасидаги вазифаларини (чакана савдо, умумий фойдаланишдаги транспортда йўловчи ташиш, алоқа хизмати, энергия билан таъминлаш, тиббий хизмат, меҳмонхона хизмати ва ш.к.) белгилаб қўядиган шартнома оммавий шартнома дейилади.

Оммавий шартнома тузишда бир шахс бошқа шахсга нисбатан афзал кўрилиши мумкин эмас, қонунчиликда ўзгача ҳолат назарда тутилган бўлмаса.

✔ Товарлар, ишлар ва хизматларнинг баҳоси, шунингдек оммавий шартноманинг бошқа шартлари ҳамма истеъмолчилар учун бир хил қилиб белгиланади, қонун ҳужжатларида истеъмолчиларнинг айрим тоифалари учун имтиёзлар берилишига йўл қўйиладиган ҳоллар бундан мустасно.

Ташкилотнинг истеъмолчига тегишли товарларни бериш, хизматлар кўрсатиш, унинг учун тегишли ишларни бажариш имконияти бўла туриб оммавий шартнома тузишдан бош тортishiга йўл қўйилмайди.

✔ Ташкилот оммавий шартнома тузишдан асоссиз бош тортганида ФК 377-моддасининг олтинчи (агар ФКга ёки бошқа қонунларга мувофиқ шартнома тузиши мажбурий бўлган тараф уни тузишдан бош тортса, иккинчи тараф уни шартнома тузишга мажбур қилиш талаби билан судга мурожаат қилишга ҳақли) ва еттинчи (шартнома тузишдан асоссиз бўйин товлайдиган тараф шу туфайли етказилган зарарларни бошқа тарафга тўлаши керак) қисмларида назарда тутилган қоидалар қўлланилади.

Қонунда назарда тутилган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати оммавий шартномаларни тузиш ва бажаришда тарафлар учун мажбурий бўлган қоидалар (намунавий шартномалар, қоидалар ва ҳ.к.) белгилаши мумкин.

Оммавий шартноманинг 358-модда иккинчи ва бешинчи қисмлари билан белгилаб қўйилган талабларга мос келмайдиган шартлари ҳақиқий эмас.

✔ **Эътироф этиш лозимки**, оммавий шартномаларга оид бундай шартномаларнинг рўйхати тахминий бўлиб, фақат чакана савдо, умумий фойдаланишдаги транспортда йўловчи ташиш, алоқа хизмати, энергия билан таъминлаш, тиббий хизмат, меҳмонхона хизмати ва ш.к. келтирилган.

Ташкилот мажбуриятидаги фаолият хусусиятларига мос келадиган ҳар қандай товарларни сотиш, ишларни бажариш ва хизмат кўрсатиш бўйича хатти-ҳаракати оммавий шартнома объекти бўлиши мумкин. Агар бундай мажбурият белгиланган бўлмаса (масалан, ташкилот ходимларига хизмат кўрсатиш учун ташкил этилган ошхона), шартномани оммавий шартномалар жумласига киритилмайди.

✔ **Оммавий шартноманинг мажбурий тарафи сифатида ташкилот, яъни юридик шахсдир.** Аммо ФКнинг 24-моддасига кўра жисмоний шахс – хусусий тадбиркор ҳам бундай шартноманинг тарафи бўлиши мумкин.

✔ **Эътибор беринг**, қонунчиликда якка тартибдаги хусусий тадбиркорларга айрим турдаги фаолиятни амалга ошириш тақиқланган (масалан, автомобиль транспортида йўловчиларни ташиш, умумий овқатланиш соҳасида хизмат кўрсатиш) ёки ишнинг хусусиятига кўра якка тартибдаги тадбиркор амалга ошириш имкониятидан маҳрум (масалан, алоқа ва энергия таъминоти хизматларини кўрсатиш) бўлиши мумкин, чунки у ўз фаолиятини мустақил амалга оширади ва ишчиларни ёллаш ҳуқуқига эга эмас.

✔ **Қайд қилиш мумкинки**, ўзи билан оммавий шартнома тузилишини талаб этиши мумкин бўлган шахс сифатида жисмоний шахс ҳам, юридик шахс ҳам чиқиши мумкин. Бунда уларнинг ҳаммаси ташкилот олдида оммавий шартнома тузиш масаласида, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб кўзда тутилган бўлмаса, тенг мавқега эга бўладилар.

✔ **Оммавий шартноманинг муҳим хусусиятларидан бири** – унда товарлар, ишлар ва хизматларнинг баҳоси, шунингдек оммавий шартноманинг бошқа шартлари ҳамма истеъмолчилар учун бир хил қилиб белгиланиши. Акс ҳолда шартноманинг шартлари ҳақиқий эмас деб ҳисобланади.

Шу билан бирга, қонунчилик ҳужжатларида истеъмолчиларнинг айрим тоифалари учун имтиёзлар берилишига йўл қўйиладиган ҳоллар кўзда тутилиши мумкин. Хусусан, бундай шахслар қаторига давлат мукофоти билан тақдирланганлар, ногиронлар, иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари, пенсия олувчиларнинг айрим тоифаларини киритиш мумкин.

✔ Ташкилот истеъмолчига тегишли товарларни, ишларни, хизматларни тақдим этиш имкониятига эга бўлса, у истеъмолчига тегишли оммавий шартнома тузишни рад этишга ҳақли эмас.

Ташкилот асоссиз равишда оммавий шартнома тузишдан бош тортса, иккинчи тараф шартнома тузишга мажбур этишни ва шу муносабат билан ўзига етказилган зарарни қоплаш даъвоси билан судга мурожаат қилишга ҳақли (ФК 377-модда) бўлишини эсдан чиқармаслигимиз керак.

✔ Товарлар сотилиши, ишларнинг бажарилиши ва хизматлар кўрсатилишини тартибга солиш мақсадида, шу жумладан истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун Вазирлар Маҳкамаси томонидан тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган бўлиб, улар оммавий шартномаларни тузиш ва бажариш чоғида тарафлар учун мажбурий бўлиб ҳисобланади. Жумладан, Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 12 октябрдаги 399-сонли қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси аҳолига маиший хизмат кўрсатиш қоидалари”, Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 10 январда 8-сонли қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасида истеъмолчиларига газ етказиб бериш қоидалари”, Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 13 февралдаги 75-сонли қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасида чакана савдо қоидалари”, “Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш маҳсулотларини (хизматларини) ишлаб чиқариш ва сотиш қоидалари” ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 27 январдаги 32-сонли қарори билан тасдиқланган “Электр энергиясидан фойдаланиш қоидалари ва Иссиқлик энергиясидан фойдаланиш қоидалари”.

Бу турдаги қоидалар тегишли оммавий шартномаларини тузиш ва бажариш чоғида тарафлар учун мажбурий ҳисобланади, уларга риоя этмаслик эса шартноманинг ҳақиқий эмаслигини келтириб чиқаради.

✔ Оммавий шартномаларнинг турли кўриниши ФКнинг 425- (Чакана олди-сотди шартномаси), 558- (Прокат шартномаси), 656- (Маиший пудрат шартномаси), 714- (Умумий фойдаланишдаги транспортда ташиш), 759- (Банк омонати шартномаси), 897- (Ашёларни транспорт ташкилотларининг юкхоналарида сақлаш), 902- (Умумий фойдаланишдаги товар омбори), 914- (Ихтиёрий ва мажбурий суғурта) моддаларида назарда тутилган.

✔ **Таъкидлаш лозимки**, мажбурий шартлардан фарқли равишда намунавий шартлар тавсия хусусиятига эга бўлиб, улар шартномани тузиш чоғида тарафлар учун йўл кўрсатгич ҳисобланади.

Намунавий шартномалар, худди бошқача шаклдаги намунавий шартлар каби, одатда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар таркибида бўлади, яъни улар давлат

органлари (ҳукумат, вазирликлар, давлат қўмиталари, бошқа муассасалар, зарур ҳолларда хўжалик бошқарув органлари билан келишган ҳолда) томонидан белгиланади.

✓ **Бу каби намунавий шартлар албатта эълон қилиниши шарт.**

Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида, хусусан 2000 йил 24 январдаги 22-сонли қарори билан тасдиқланган “Ягона буюртмачи хизмати томонидан хизмат кўрсатиш учун мол-мулкни “пудратчи” (уй-жой фондини сақлаш ва уни таъмирлаш бўйича хизмат кўрсатувчи ва таъмирлаш) ташкилотларига бериш тўғрисида намунавий шартнома”, 2006 йил 30 майдаги 100-сонли қарори билан тасдиқланган “Хусусий уй-жой мулкдорлари ширкати билан кўп квартирали уйдаги турар жойга мўлжалланмаган бино мулкдори ўртасидаги намунавий шартнома”, 2009 йил 25 майдаги 148-сонли қарори билан тасдиқланган “Ипотека кредити бериш тўғрисидаги намунавий шартнома” каби шартноманинг намуна шакллари белгиланган.

✓ **Таъкидлаш жоизки, қўшилиш шартномалари** турли соҳаларда кенг тарқалган бўлиб, бундай шартномаларга мисол тариқасида коммунал хизматлардан фойдаланиш, алоқа, меҳмонхоналар, транспорт хизматларидан фойдаланиш битимларини кўрсатиш мумкин.

ФКнинг 360-моддасига асосан шартларини тарафлардан бири формулярлар³ ёки бошқа стандарт шаклларда *таърифлаган* ҳамда иккинчи *тараф фақат таклиф қилинган шартномага бутунлай қўшилиш* йўли билан қабул қилиши мумкин бўлган шартнома қўшилиш шартномаси дейилади.

Агар қўшилиш шартномаси гарчи қонун ҳужжатларига зид бўлмаса-да, бироқ қўшилувчи тарафни одатда ана шундай турдаги шартномалар асосида бериладиган ҳуқуқлардан махрум этса, иккинчи тарафнинг мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлигини истисно этса ёки чекласа ёхуд унда қўшилган тараф учун очиқдан-очиқ оғир бўлган, бу тарафда шартнома шартларини белгилашда қатнашиш имконияти бўлганида у ўзининг манфаатларини кўзлаб қабул қилмайдиган шартлар ёзиб қўйилган бўлса, шартномага қўшилган тараф шартномани *бекор қилишни ёки ўзгартиришни талаб қилишига ҳақли*.

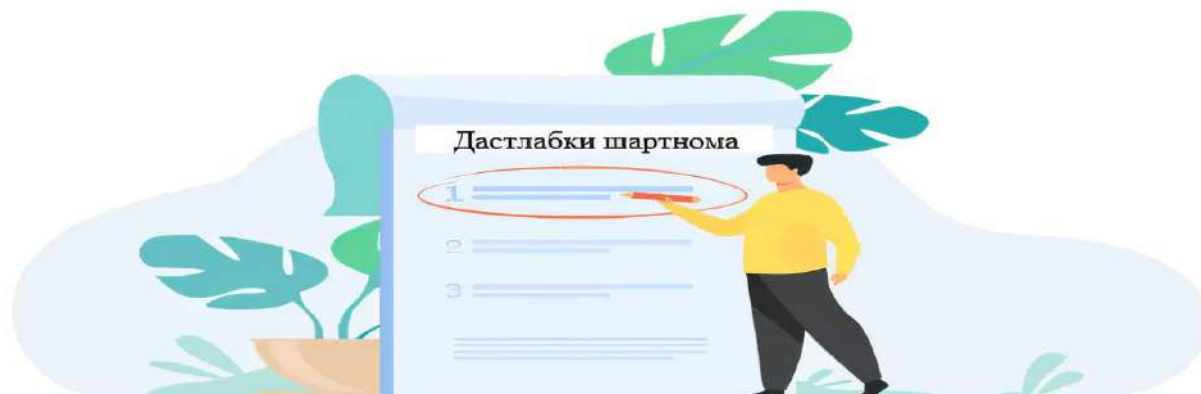
Ушбу ҳолатлар мавжуд бўлганида ўз тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириши муносабати билан шартномага қўшилган тараф қандай шартлар асосида шартнома тузаётганлигини билган ёки билиши лозим бўлган бўлса, шартномага қўшилган тарафнинг шартномани бекор қилиш ёки ўзгартириш ҳақида қўйган талаби қондирилмайди.

✓ **Шартномага қўшилганлик** унинг шартларига рози бўлган тараф таклиф этилган шартномани, формулярни, бошқа стандарт шаклни имзолаши орқали бажарган *конклюдент хатти-ҳаракати* (яъни, тарафнинг ҳуқуқий муносабатга киришиш тўғрисидаги хоҳиш-иродасини оғзаки ёки ёзма шаклда ифодалаб эмас, балки ана шундай мақсад мавжудлиги тўғрисида хулоса чиқариш мумкин бўлган хатти-ҳаракатлари) орқали ифодаланади.

³ Формуляр [фор-му-ляр] сўзидан олинган бўлиб, 1. Бирор иншоот, механизм ва шу кабиларнинг ҳолати ва уни ишлатиш бўйича маълумотлар батартиб ёзиб бориладиган махсус дафтар ёки варақа.

✓ **Эътибор беринг**, агар шартноманинг шартлари қонунчиликка зид бўлса, тараф шартноманинг айрим шартларини ёки қўшилиш шартномасини бутунлай ҳақиқий эмас деб эътироф этилишини талаб қилишга ҳақлидир.

Шартномалар хусусида сўз юритилар экан, бунда дастлабки шартнома ўз ўрнига эга эканлигини қайд қилиши лозим.

Дастлабки шартномага тарафларнинг ихтиёрига мувофиқ асосий шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятларни белгилаш ва бажаришга оид бошқа шартлар ҳам киритилиши мумкин. Шу тариқа дастлабки шартнома асосий шартнома билан чамбарчас боғлиқдир.

ФКнинг 361-моддасига кўра дастлабки шартнома бўйича тарафлар келгусида мол-мулк бериш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатиш ҳақида дастлабки шартномада назарда тутилган шартлар асосида шартнома тузиш (асосий шартнома) мажбуриятини оладилар.

✓ Дастлабки шартнома асосий шартнома учун белгиланган шаклда, борди-ю, асосий шартноманинг шакли аниқланмаган бўлса, ёзма шаклда тузилади. Дастлабки шартноманинг шакли тўғрисидаги қоидаларга риоя қилмаслик унинг ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади.

Дастлабки шартномада асосий шартноманинг нарсасини, шунингдек бошқа муҳим шартларини белгилаб қўйиш имконини берадиган шартлар бўлиши керак.

✓ Дастлабки шартномада тарафлар қанча муддатда асосий шартномани тузиш мажбуриятини олиши кўрсатилади. Агар дастлабки шартномада бундай *муддат белгилаб қўйилган бўлмаса*, асосий шартнома дастлабки шартнома тузилган пайтдан бошлаб *бир йил ичида тузилиши шарт*.

Дастлабки шартномани тузган тараф асосий шартномани тузишдан бош тортган тақдирда ФК 377-моддасининг олтинчи ва еттинчи қисмларида назарда тутилган қоидалар қўлланилади.

Агар тарафлар асосий шартномани тузишлари лозим бўлган муддатнинг охиригача у тузилмаса ёки тарафларнинг биронтаси ҳам иккинчи тарафга ана шундай шартнома тузиш ҳақида таклиф юбормаса, дастлабки шартномада назарда тутилган мажбуриятлар бекор бўлади.

✓ **Қайд қилиш керакки**, дастлабки шартноманинг нарсаси келгусида асосий деб аталувчи бошқа шартномани тузишдан иборат бўлиб, асосий шартномани тузиш дастлабки шартномадан кўзланган мақсадга етказди.

Дастлабки шартномага қўйиладиган *бош талаблардан бири* сифатида қонунда шартноманинг шакли ажратиб кўрсатилади, яъни унинг *шакли*

келгусида тузиладиган шартноманинг шаклида бўлиши зарур. Масалан, асосий шартноманинг нарсаси агар кўчар мулкни бошқа шахсга рента тўлаш асосида ўтказилишидан иборат бўлса, дастлабки шартнома ҳам, ФКнинг 513-моддаси талабига мувофиқ нотариал тасдиқланган бўлиши шарт. Агар асосий шартноманинг шакли белгиланган бўлмаса, ҳар қандай ҳолатда ҳам, дастлабки шартнома ёзма шаклда тузилиши шарт.

Асосий шартноманинг нарсасини, шунингдек бошқа муҳим шартларини белгилаб қўйиш имконини берадиган шартлар, яъни уларсиз асосий шартнома тузилган деб ҳисобланиши мумкин бўлмаган шартлардир (ФК 364-модда).

✔ **Қоидага кўра**, дастлабки шартномада тарафлар асосий шартномани тузиш муддатини кўрсатиб қўядилар.

Агар у ёки бу сабабларга кўра бу ишни бажармаган бўлсалар, дастлабки шартнома тузилганидан кейин бир йил ичида асосий шартнома тузилиши шарт.

Агар кўрсатилган муддатлар тугагунча асосий шартнома тузилмайдиган бўлса ёки тарафлардан биронтаси иккинчи тарафга ана шундай шартномани тузиш тўғрисида *таклиф юбормаса*, дастлабки шартномада кўзда тутилган *мажбуриятлар бекор бўлади*.

✔ **Эътибор беринг**, агар кўрсатилган муддатлар ичида тараф тегишли таклифни юборишга улгурса-ю, аммо асосий шартномани тузиш таомили чўзилиб кетса ва натижада кўрсатилган муддат ўтказиб юборилса, дастлабки шартнома токи асосий шартнома тузилгунча кучда қолаверади.

Тарафлардан бири асосий шартномани тузишдан асоссиз равишда бўйин товласа, бошқа тараф суд тартибида бўйин товлаётган тарафни мажбурий тарзда шартнома тузиш ва ўзига асоссиз бўйин товлаш натижасида етказилган зарарни қоплашни талаб этишга ҳақлидир.

✔ **Шунингдек**, шартнома бўйича ҳуқуқлар ва мажбуриятлар қоидага кўра бевосита шартнома тарафлари учун вужудга келади. Шу билан бирга, тарафлар шартномада қарздорнинг мажбуриятини кредиторга эмас, балки учинчи шахсга ижро этилишини белгилаб қўйишлари мумкин. Кўрсатилган шахс мажбуриятни ўз фойдасига бажарилишини талаб этиш ҳуқуқига эга эканлигининг кўрсатилиши шартноманинг зарурий аломати бўлиши зарур.

Учинчи шахс фойдасига тузиладиган шартнома шу жиҳати билан тарафлар учинчи шахс томонидан қарздорга мустақил равишда талаб қўйиши кўзда тутилмайдиган учинчи шахс фойдасига воз кечилган шартномадан ажралиб туради.

ФКнинг 362-моддасига асосан тарафлар қарздор ижрони кредиторга эмас, балки шартномада кўрсатилган ёки кўрсатилмаган, қарздордан мажбуриятни ўз фойдасига бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган учинчи шахсга бажариши мажбур деб белгилаб қўйган шартнома *учинчи шахс фойдасига тузилган шартнома* дейилади.

Агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада ўзгача тартиб назарда тутилган бўлмаса, учинчи шахс шартнома бўйича ўз ҳуқуқидан фойдаланиш ниятини қарздорга билдирган пайтдан бошлаб тарафлар ўзлари тузган шартномани учинчи шахснинг розилигисиз бекор қилишлари ёки ўзгартиришлари мумкин эмас.

Қарздор кредиторга қарши қўйиши мумкин бўлган эътирозларини шартномада учинчи шахснинг талабларига қарши қўйишга ҳақли.

Учинчи шахс шартнома бўйича ўзига берилган ҳуқуқдан фойдаланишдан воз кечган тақдирда, башарти қонун ҳужжатлари ва шартномага зид бўлмаса, кредитор бу ҳуқуқдан фойдаланиши мумкин.

Учинчи шахс фойдасига тузиладиган шартномага юкни (багажни) ташиш шартномасини, суғурта шартномасини кўрсатиш мумкин.

ФКнинг 711-моддасига кўра юк ташиш шартномаси бўйича юк ташувчи юк жўнатувчи томонидан ўзига ишониб топширилган юкни белгиланган манзилга етказиб бериш ва уни олишга ваколат берилган шахсга (олувчига) топшириш, юк жўнатувчи эса юкни ташиб берганлик учун белгиланган ҳақни тўлаш мажбуриятини олади.

ФКнинг 915-моддасига биноан мулкый суғурта шартномаси бўйича бир тараф (суғурталовчи) шартномада шартлашилган ҳақ (суғурта мукофоти) эвазига шартномада назарда тутилган воқеа (суғурта ҳодисаси) содир бўлганда бошқа тарафга (суғурта қилдирувчига) ёки шартнома қайси шахснинг фойдасига тузилган бўлса, ўша шахсга (наф олувчига) бу ҳодиса оқибатида суғурталанган мулкка етказилган зарарни ёхуд суғурталанувчининг бошқа мулкый манфаатлари билан боғлиқ зарарни шартномада белгиланган сумма (суғурта пули) доирасида тўлаш (суғурта товони тўлаш) мажбуриятини олади.

ФКнинг 362-моддасида шартнома бўйича учинчи шахснинг ҳуқуқлари вужудга келиши учун учинчи шахс томонидан хоҳиш-ирода билдирилиши зарурлиги тўғрисида кўрсатма мавжуд эмас.

✓ **Айни пайтда**, учинчи шахс қарздорга ўз фойдасига белгиланган фойдадан фойдаланиш истагини билдирса, шартнома тузаётган тарафлар унинг розилигисиз шартномани бекор қилиш ёки ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум бўладилар.

Мазкур қоида диспозитив хусусиятга эга, яъни фақат қонун ҳужжатларида ва шартномада бошқа қоида кўзда тутилмаган ҳолда татбиқ этилади. Масалан, ФКнинг 945-моддасида суғурталовчи шартномада кўрсатилган наф олувчини, унинг розилигини олмай алмаштириш ҳуқуқи кўзда тутилган.

Қарздорнинг учинчи шахснинг талабига нисбатан эътирози, хусусан бажариш мумкин бўлмаганлиги ва бунинг учун қарздор жавоб бермаслиги билан боғлиқ бўлиши, шартноманинг шартларидан, масалан унинг шартлари бажарилмаётганидан келиб чиқиши мумкин.

Агар учинчи шахс ўзига шартномада берилган ҳуқуқдан воз кечса, бу ҳуқуқ кредиторга ўтади, бу қоидадан ана шундай ўтказиш қонун билан ёки шартномада тақиқланган ҳолатлар истисно этилади.

✔ **Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки,** жуда кўп сабабга кўра шартномани шарҳлаш зарурати вужудга келади. Бу кўпинча шартноманинг шартларини аниқлаштириш жараёнида, шунингдек шартномани тузиш чоғида йўл қўйилган камчилик оқибатида юзага келади.

Бу зарурат шартномада кўрсатилган атамалар, иборалар ҳар хил маънога эга бўлганда ва турлича тушунчаларни келтириб чиқарганда туғилади.

ФКнинг 363-моддасига биноан суд шартнома шартларини шарҳлашда ундаги сўз ва ибораларнинг асл маъносини эътиборга олади. Шартноманинг шарти аниқ бўлмаса, унинг асл маъноси уни бошқа шартларга ва бутун шартноманинг маъносига таққослаш йўли билан аниқланади.

Агар ушбу модданинг биринчи қисмида баён этилган қоидалар шартноманинг мазмунини аниқлаш имконини бермаса, тарафларнинг ҳақиқий умумий хоҳиш-иродаси шартноманинг мақсадини ҳисобга олган ҳолда аниқланиши керак. Бунда барча тегишли ҳолатлар, шу жумладан шартнома тузиш олдидан олиб борилган музокаралар ва ёзишмалар, тарафларнинг ўзаро муносабатларида қарор топган амалиёт, иш муомаласи одатлари, тарафларнинг кейинчалик ўзларини қандай тутганлиги эътиборга олинади.

Мазкур моддада шартнома шартларини суд томонидан шарҳланиши устида бораётган бўлса-да, зарур бўлиб қолганда тарафларнинг ўзлари ҳам ушбу модданинг қоидаларини қўллашлари учун ҳеч қандай тўсқинлик йўқ. Келишувга эришиб бўлмаган ҳолда, низо суд тартибида ҳал этилади.

✔ Шартномадан келиб чиқадиган ҳар қандай низони кўриб чиқиш чоғида суд у ёки бу даражада шартномани шарҳлашни амалга оширади.

ФКнинг 363-моддасида шарҳлаш жараёнида устиворлик бериладиган жиҳатлар белгиланган.

Биринчи навбатда, шартнома таркибидаги сўзлар ва ифодаларнинг сўзма-сўз маъносига эътибор берилади. Бу грамматик⁴ талқин бўлиб, фақат алоҳида сўзларнинг маъносини ва мазмунини тушуниш имкониятини бериб қолмай, балки улар ундай ёки бундай уйғунликда англатаётган маънони тушуниш имконини ҳам беради.

✔ Баъзан грамматик талқин орқали тарафларнинг шартномадаги хоҳиш-иродасини англаб олиш мумкин бўлмайди. Шу сабабли шартноманинг сўзма-сўз маъносини тушуниш имкони бўлмаганда, шарҳлашни шартноманинг муайян шартларини бошқа шартлари билан шартноманинг маъноси билан таққослаш орқали амалга оширилади. Бу семантик⁵ талқин бўлиб, унда шартноманинг у ёки бу шарти мазкур шарт маъносига кўра шартноманинг бошқа шартлари билан узвий боғлиқ эканлигидан келиб чиқади.

⁴ Грамматика (юн. *grammatike*, *gramma* сўзидан – ҳарф, ёзиш) – тилшуносликнинг тилнинг грамматик тузилишини, ... QOMUS.INFO onlayn ensiclopediya. /<https://qomus.info/encyclopedia/cat-g/grammatika-uz/>

⁵ Семантик – сўз маъноси. Полисемантик сўзлар – чегараланмаган лексика таркибидаги сўзларнинг кўпчилиги. Масалан, тоғ, тош, тил, тиш, ер, сув, оқ, қора, ўқимок, тортмоқ каби сўзлар бош маъноларидан ташқари яна бир қанча маъноларга эга бўлади. Диалектал сўзларнинг кўпчилиги шевалараро ҳам полисемантиклик хусусиятига эга. Жумладан, паншаха сўзи – Хоразм шевасида – ёва, Уйчи шевасида – бешлик, дурадгор сўзи – Андижон шевасида дуфарақ, Хоразм шевасида – йўниғчи. Моносемантик сўзлар – сўз маъноси асосан тушунчага тенг бўлган сўзлар. Кўп маъноли биргина сўз эса бир неча тушунчани ифодалайди. Масалан, пахта – техника ўсимлиги ва момик, русчадаги вата тушунчасини ифодалайди. /Ўзбек тили лексикологияси. –Т.: ФАН. 1981., 4, 15, 21, 22, 29 бетлар).

Агар грамматик ва семантик талқин орқали ҳам шартноманинг мазмунини аниқлаб бўлмаса, шартноманинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда тарафларнинг ҳақиқий хоҳиши аниқланади.

✔ **Шартноманинг мақсади** шартноманинг мақсадларига, шунингдек унинг предмети ва вазифаларига бағишланган бўлимларини таҳлил қилиш орқали аниқланади. Бироқ кўпинча шартноманинг бундай шартлари тегишинча баён этилган бўлмайди ёки умуман тушириб қолдирилади.

Бундай пайтда суд тегишли шартномани тузиш олдида бўлиб ўтган *барча вазиятларни*: музокараларни ва ёзишмаларни (хатлар, телеграммалар, тарафлар бир-бири билан келишаётганда тузилган шартнома матнининг лойиҳаси, аҳдлашув баённомалари ва ҳ.к.), тарафларнинг ўзаро муносабатларида юзага келган тажриба, иш муомаласи одатлари, тарафларнинг кейинги хатти-ҳаракатлари ҳисобга олинади.

Шартнома тузишга оид асосий қоидалар ФКнинг 364-моддасида белгиланган бўлиб, унга асосан агар тарафлар ўртасида шартноманинг барча муҳим шартлари юзасидан шундай ҳолларда талаб қилинадиган шаклда келишувга эришилган бўлса, шартнома тузилган ҳисобланади.

Муайян вазиятдан келиб чиққан ҳолда суд, шартномани тўғри талқин қилишга ёрдам берувчи бошқа шарт-шароитларни ҳам ҳисобга олиши мумкин.

Шартнома тарафларнинг **оферта** (*шартнома тузиш ҳақида таклиф*) йўллаши ва уни **акцептлаши** (*таклифни қабул қилиши*) йўли билан тузилади.

✔ **Шартноманинг нарсаси** тўғрисидаги шартлар, қонун ҳужжатларида бундай турдаги шартномалар учун муҳим ёки зарур деб ҳисобланган шартлар, шунингдек тарафлардан бирининг аризасига кўра келишиб олинishi зарур бўлган ҳамма шартлар **муҳим шартлар** ҳисобланади.

✔ **Муҳим шартлар** деганда, шартномани тузиш учун зарур ва етарли бўлган шартлар англашилади, яъни агар ана шундай шартлардан атиги биттагинаси келишилган бўлмаса ҳам шартнома тузилган деб ҳисобланмайди.

Муҳим шартларга *биринчи навбатда шартноманинг нарсаси* тўғрисидаги шартлар киритилади. Шартномалар айнан нарсасига кўра бир-биридан ажратилади. Масалан, олди-сотди шартномаси, айирбошлаш шартномаси, мулк ижараси шартномаси, пудрат шартномаси ва ҳ.к.

✔ Шартноманинг у ёки бу муҳим ва зарур шартлари қонунчилик билан белгилаб қўйилиши мумкин. Хусусан, ФКнинг 488-моддасига мувофиқ сотувчи сотиб олганидан кейин қонунга мувофиқ уй-жой биносидан фойдаланиш ҳуқуқини ўзида сақлаб қоладиган шахслар яшаб турган уй,

квартира, уйнинг ёки квартиранинг бир қисмини сотиш шартномасининг **муҳим шарти** – шахсларнинг сотилаётган уй-жой биносидан фойдаланиш ҳуқуқлари кўрсатилган рўйхати ҳисобланади.

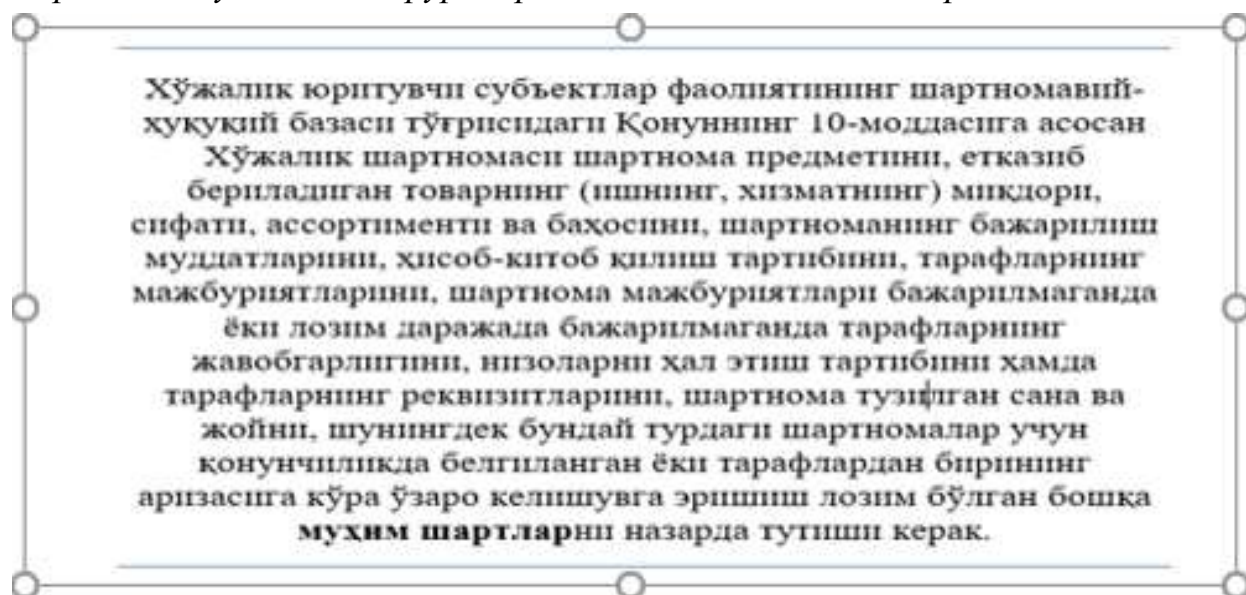
ФКнинг 768-моддасига биноан номига *омонат* қўйилаётган *фуқаронинг* исмини ёки *юридик шахснинг* номини кўрсатиш банк омонати тўғрисидаги тегишли шартноманинг **муҳим шарти** ҳисобланади.

Шартномаларнинг муҳим шартлари, шунингдек ФКнинг 853-моддасида (Мол-мулкни ишончли бошқариш шартномасининг муҳим шартлари) ва 929-моддасида (Суғурта шартномасининг муҳим шартлари) ҳам белгиланган.

Шартнома тарафларнинг келишув бўлиб ҳисоблангани учун *тарафлар ёки улардан биронтаси* у ёки бу масалада келишувга эришиш зарурлигини талаб қилса, бу ҳам шартноманинг муҳим шартини ташкил этади.

Бунда тарафнинг баён қилиш шакли оғзаки ҳам, ёзма равишда ҳам бўлиши мумкин.

✓ Шартноманинг барча муҳим шартлари бўйича келишувга эришиш – шартнома тузишнинг зарур шарти аммо якка-ю ягона шарти эмас.

✓ Шартнома тегишли ҳолатда талаб этиладиган шаклда расмийлаштирилса тузилган деб ҳисобланади. Қонуннинг шакл борасидаги талабларига риоя этмаслик шартнома мажбуриятларининг ҳақиқий эмаслигини келтириб чиқаради.

✓ Тарафлар келишиб олган шаклга риоя этмасдан расмийлаштирилса, шартнома тузилмаган деб эътироф этилади. Масалан, ФКнинг 292-моддасида кафиллик шартномаси учун ёзма шакл қўлланиши белгилаб қўйилган бўлиб, бу шартноманинг барча муҳим шартлари юзасидан келишувлар ҳам ёзма равишда амалга оширилиши шарт.

✓ Шу билан биргаликда, ФКнинг 365-моддасида шартноманинг тузилиш пайти хусусида қоидалар белгиланган бўлиб, унга асосан оферта йўллаган шахс унинг акцептини олган пайтда шартнома тузилган ҳисобланади.

Агар қонунга мувофиқ шартнома тузиш учун мол-мулкни топшириш ҳам зарур бўлса, шартнома тегишли мол-мулк топширилган пайтдан бошлаб тузилган ҳисобланади (ФК 185-модда).

Кўпгина масалаларнинг ҳал этилиши шартнома тузилган пайтига боғлиқ, зеро унинг оқибатлари ана шу пайтдан бошлаб намоён бўла бошлайди. Худди ана шу пайтда таклиф ва унинг қабул этилганлиги ниҳоясига етади.

Давомийлигига кўра, акцептни олиш таомили ҳар хил муддатда бўлиши мумкин. Баъзан у узок вақтга чўзилиши (агар оферта бошқа минтақада яшовчи шахсга почта орқали йўлланган ва ундан жавоб олинганини бир неча кун кутишга тўғри келган бўлса), баъзан эса жуда қисқа вақт давом этиши мумкин (сотувчи бозордаги товарни муайян шартлар асосида сотилишини шахсан таклиф этади, харидор эса шу заҳоти уни харид қилиш истагини билдиради).

✓ Электрон тижоратда шартнома тузиш чоғида акцептдан иборат бўлган электрон ҳужжатни олинган пайт деб электрон ҳужжатнинг ахборот тизими орқали электрон ҳужжатини олувчи кўрсатган электрон манзилга келиб тушган пайт эътироф этилади.

Ўзбекистон Республикаси “Электрон ҳужжат айланиши тўғрисида”ги Қонунининг 15-моддасида электрон ҳужжатни қабул қилиб олиш тартиби белгиланган бўлиб, унга биноан агар қонунчиликда ёки тарафларнинг келишувига бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса:

✓ электрон ҳужжатни қабул қилиб олувчи томонидан кўрсатилган ахборот тизими орқали *электрон манзил бўйича электрон ҳужжат келиб тушган* вақт электрон ҳужжат қабул қилиб олинган вақт деб ҳисобланади;

✓ электрон ҳужжат, агар электрон ҳужжатнинг қабул қилиб олинганини таъминлаган ахборот тизими ҳатто бошқа ерда жойлашган бўлса ҳам, электрон ҳужжатни қабул қилиб олувчи турган жойда қабул қилиб олинган деб ҳисобланади.

Шунингдек, тарафлар *ягона ҳужжатни тузган чоғда* (ФК 366-модда) шартнома унинг тузилган ва имзоланган жойида ва пайтида тузилган деб ҳисобланади.

✓ **Қоидага кўра, оферта йўллаган шахс томонидан унинг акцепти олинган пайтда шартнома тузилган** деб ҳисобланади. Бироқ, қонунда шартномани тузиш учун мол-мулкни топшириш зарурлиги белгилаб қўйилиши мумкин.

ФКнинг 185-моддасига кўра шартнома асосида мол-мулк олувчида мулк ҳуқуқи, қоидага кўра, ашё топширилган пайтдан бошлаб вужудга келади. Бундай ҳолатларда оферта йўллаган шахснинг акцепт олган пайтдан эмас, тегишли мол-мулк топширилган пайтдан шартнома тузилган деб ҳисобланади.

Худди шу каби, ФКнинг 732-моддасига биноан қарз шартномаси пул ёки ашёлар топширилган пайтдан тузилган деб ҳисобланади.

✓ **Шартноманинг шакли жуда муҳим** юридик ва амалий аҳамиятга эга бўлиб, қонунда белгиланган шаклга риоя этилмаслиги шартноманинг ҳақиқий эмаслигини келтириб чиқариши мумкин.

Шартноманинг шаклига оид қоидалар ФКнинг 366-моддасида ўз аксини топган бўлиб, унга кўра агар қонунда муайян турдаги шартномалар учун маълум бир шакл белгилаб қўйилган бўлмаса, шартнома битимлар тузиш учун назарда тутилган ҳар қандай шаклда тузилиши мумкин.

Нотариал тасдиқланиши ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт бўлган *шартнома нотариал тасдиқланган ёки рўйхатдан ўтказилган*

пайтдан эътиборан, нотариал тасдиқланиши ва рўйхатдан ўтказилиши зарур бўлганда эса – шартнома рўйхатдан ўтказилган пайтдан эътиборан шартнома тузилган ҳисобланади.

Агар тарафлар шартномани муайян шаклда тузишга келишган бўлсалар, гарчи қонунда бу турдаги шартномалар учун бундай шакл талаб қилинган бўлмаса-да, *шартнома белгиланган шаклга келтирилганидан кейин* тузилган ҳисобланади.

✓ Ёзма шартнома тарафлар имзолаган битта ҳужжатни тузиш йўли билан, шунингдек почта, телеграф, телетайп, телефон, электрон алоқа ёки ҳужжат шартномадаги тарафдан чиққанлигини ишончли суратда аниқлаш имконини берадиган бошқа алоқа ёрдамида ҳужжатлар алмашиш йўли билан тузилиши мумкин.

Агар шартнома тузиш ҳақидаги ёзма таклиф ФК 370-моддасининг тўртинчи қисми (Офертани акцептлаш учун белгиланган муддатда олган шахснинг унда кўрсатилган шартнома шартларини бажариш юзасидан қилган ҳаракатларида (товарларни жўнатиш, хизматлар кўрсатиш, ишлар бажариш, тегишли суммани тўлаш ва ҳ.к.), агар қонунчиликда ёки офертада бошқача тартиб назарда тутилмаган ёки кўрсатилмаган бўлса, акцепт ҳисобланади) назарда тутилган тартибда олинган бўлса, шартноманинг ёзма шаклига риоя қилинган ҳисобланади.

✓ Шу билан бирга, агар қонун томонидан шартномаларнинг айрим турлари учун муайян шакл белгилаб қўйилган бўлса, шартнома айнан ўша шаклда тузилиши шарт. Масалан, кредит шартномаси (ФК 745-модда) ва суғурта шартномаси (ФК 927-модда) учун ёзма шакл ўрнатилган. Кўчар мулкни рента тўловига асосан бошқа шахсга ўтказилишини кўзда тутувчи рента шартномаси нотариал тасдиқдан ўтказилиши шарт (ФК 513-модда). Корхона ижарасига оид шартнома нотариал тасдиқланиши ва давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим (ФК 580-модда).

ФКнинг 112-моддасига мувофиқ битимнинг нотариал шаклига ёки уни давлат рўйхатидан ўтказиш талабига риоя қилмаслик битимнинг ҳақиқий эмаслигини келтириб чиқаради. Шу муносабат билан, нотариал тасдиқланиши ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлган шартномалар борасида қонун уларнинг тузилган пайтини тегишли равишда нотариал тасдиқланган ёки давлат рўйхатидан ўтказилган пайт билан боғлайди. Агар шартнома ҳам нотариал тасдиқланиши, ҳам давлат рўйхатидан ўтказилиши зарур бўлса, у давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан тузилган ҳисобланади.

✓ **Шартнома шаклини танлаш тарафлар ихтиёрига берилган.**

Тарафлар қонунда талаб этилмаган бўлса ҳам, шартноманинг ёзма шаклини ёки шартномани ёзма шаклда тузишнинг ўзи кифоя бўлгани ҳолда, нотариал тасдиқланган шаклини танлашлари мумкин. Масалан, бир фуқаро бошқа фуқарога қиймати базавий ҳисоблаш миқдорининг ўн бараваридан ортиқ бўлмаган ашёни қарзга бермоқда.

Бундай шартнома қонунга кўра оғзаки шаклда тузилиши мумкин бўлса-да, улар уни ёзма шаклда тузишлари ҳам мумкин. Агар кўрсатиб ўтилган қарзнинг суммаси базавий ҳисоблаш миқдорининг ўн бараваридан ортиқ бўлса, шартномани оддий ёзма шаклда тузилиши кифоя қилган ҳолда, улар

нотариал тасдиқланган шаклда тузишни келишиб олишлари мумкин. Бундай ҳолатларда шартнома тузилган ҳисобланади, фақатгина тарафлар белгилаган шаклга риоя этилган бўлса бўлди.

ФКнинг 366-моддасида шартномани ёзма равишда тузиш усуллари белгилаб берилган. *Ягона ҳужжатни* тузиш ёзма шаклдаги шартномани расмийлаштиришнинг асосий, энг кўп қўлланиладиган усуллари ҳисобланади. Унинг моҳияти шундаки, тарафлар ўзларининг биргаликдаги хоҳиш-иродаларидан ташкил топган ҳужжатни имзолайдилар.

Бундай ҳужжат “шартнома” (масалан, пудрат шартномаси, ижара шартномаси), “контракт”, “келишув” деб аталиши мумкин ва унда шартноманинг шартлари ҳамда тарафларнинг реквизитлари кўрсатилади.

✔ Шартномалар, шунингдек хат ёзишмалари, телеграммалар ва почта, телеграф, телетайп, электрон алоқа воситасидаги бошқа ёзма ҳужжатлар орқали ҳам тузилиши мумкин. Мазкур алоқа воситаларидан фойдаланишга фақат ҳужжат келишув олиб борилаётган тарафга мансуб эканлигини аниқ тасдиқлаш имкони бўлсагина йўл қўйилади.

✔ **Шуни эътиборга олиш керакки**, хат, телеграмма, бошқа ҳужжатлар фақат тегишли шахслар томонидан имзоланган бўлиши шарт (агар у юридик шахс бўлса, унинг раҳбари томонидан ёки ишончнома асосида ҳаракат қилувчи бошқа шахс томонидан), муҳими улар тарафларнинг ўзаро келишилган иродаларини ифода этиши зарур, чунки турли тарафларнинг иродасини ифодаловчи шартнома шартлари тарафлар томонидан алоҳида-алоҳида имзоланади.

Бугунги кунда электрон ҳужжат айланиши орқали шартнома тузиш кенг тарқалган. Бу борадаги муносабатларни тартибга солиш учун Ўзбекистон Республикасининг “Электрон рақамли имзо тўғрисида”ги, “Электрон ҳужжат айланмаси тўғрисида”ги ва “Электрон тижорат тўғрисида”ги махсус қонунлари қабул қилинган.

Электрон ҳужжат айланиши орқали шартнома тузишда бу ҳужжатнинг мажбурий реквизитлари бўлишига алоҳида эътибор қаратишимиз шарт.

✔ **Электрон ҳужжатнинг мажбурий реквизитлари:** электрон рақамли имзо; электрон ҳужжатни жўнатувчи юридик шахснинг номи, жисмоний шахснинг исми, отасининг исми, фамилияси; электрон ҳужжатни жўнатувчининг почта ва электрон манзили; ҳужжат тузилган сана.

✔ **Эътибор беринг**, электрон ҳужжат қозғоғда ифодаланадиган *ҳужжатга тенглаштирилади* ва у билан *тенг юридик кучга эга*.

Қайд қилинганидек, ФКнинг 370-моддаси тўртинчи қисмига мувофиқ офертани акцептлаш учун белгиланган муддатда олган шахснинг унда кўрсатилган шартнома шартларини бажариш юзасидан қилган ҳаракатлари (товарларни жўнатиш, хизматлар кўрсатиш, ишлар бажариш, тегишли суммани тўлаш ва ҳ.к.), агар қонун ҳужжатларида ёки офертада бошқача тартиб назарда тутилмаган ёки кўрсатилмаган бўлса, акцепт ҳисобланади.

Бундай ҳолатларда шартнома тузилган ва шартноманинг ёзма шаклига риоя этилган деб ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, оферта юборилган тараф томонидан амалда бажарилган ҳаракатлар, агар ушбу ҳаракатлар шартнома тузиш ҳақидаги таклифда билдирилган шартлар ижроси билан боғлиқ бўлса, унинг шартномани тузишга рози эканлигини билдиради.

✔ Шартнома тузиш ҳақидаги ҳар қандай таклиф оферта бўлавермайди. ФКнинг 367-моддасига кўра бир ёки бир неча муайян шахсга юборилган, етарли даражада аниқ бўлган ва таклифни киритган шахснинг ўзини таклиф йўлланган ва уни қабул қиладиган шахс билан шартнома тузган деб ҳисоблаш ниятини ифода этадиган таклиф **оферта**⁶ ҳисобланади.

✔ **Офертада шартноманинг муҳим шартлари ифодаланиши лозим.**

Оферта уни йўллаган шахсни оферта йўлланган шахс билан у офертани олган пайтдан бошлаб боғлайди. Агар офертани чақириб олиш тўғрисидаги билдириш офертанинг ўзидан олдин ёки у билан бир вақтда келган бўлса, оферта олинмаган ҳисобланади.

Оферта ўзига хос белгиларга эга, агар улар мавжуд бўлмаса, таклифни оферта деб ҳисоблаш учун асос бўлмайди:

✔ **биринчидан**, таклиф *муайян шахсга ёки муайян шахсларга* йўлланган бўлиши, яъни таклифда улар *номма-ном санаб ўтилиши* зарур.

Агар таклиф номуайян шахслар доирасига (масалан, реклама жойлаштириш) қаратилган бўлса, бу оферта эмас, балки оферта қилишга таклиф деб қаралиши керак (ФК 369-модда).

✔ **Иккинчидан**, таклиф уни киритган шахснинг ўзини таклиф йўлланган ва уни қабул қиладиган шахс билан *шартнома тузган* деб ҳисоблаш ниятини ифода этиши зарур. Бошқача қилиб айтганда, таклиф шартнома тузиш имконияти тўғрисидаги *оддий хабар бўлмасдан*, балки ундан шартнома тузишга бўлган хоҳиш-ирода равшан акс эттириши лозим.

✔ **Учинчидан**, таклифда шартноманинг *муҳим шартлари ифода қилинган* бўлиши керак (ФК 364-модда).

Қайд қилинганидек, ФКнинг 367-моддасида оферта уни йўллаган шахсни, унда баён этилган шартлар орқали оферта йўлланган шахс билан у офертани олган пайтдан бошлаб боғлайди деб белгиланган.

⁶ **Оферта**, офферта (лот. offero – таклиф этаман) – бир шахснинг бошқа шахсга товар етказиб бериш, бирор бир хизмат кўрсатиш ва б. учун шартнома тузиш истаги ва шартлари ҳақида ёзма ёки оғзаки хабарномаси. // <https://qomus.info/encyclopedia/cat-o/oferta-uz/>

Бундан шу нарса келиб чиқадики, офертани йўллаган шахс офертадан, шу жумладан унинг алоҳида шартларидан бош тортишга ҳақли эмас, шунингдек таклифнинг хусусиятини, таклиф этилган шартнома тузиш шартларини, офертанинг мазмунини ташкил этувчи бошқа элементларни ўзгартириши мумкин эмас, фақатгина оферта олувчига офертанинг мазмунига *таъсир кўрсатмайдиган қўшимча ахборотни хабар қилиши мумкин*.

✓ **Шу билан бирга**, оферта йўллаган шахс уни чақириб олиш чораларини кўриши мумкин. Бунда агар офертани чақириб олиш тўғрисидаги билдириш офертанинг ўзидан олдин ёки у билан бир вақтда келган бўлса, оферта олинмаган ҳисобланади. Тегишинча, бу шахс энди ўзи оферта жўнатган шахс билан боғлиқ ҳисобланмайди.

ФКнинг 368-моддасида қабул қилувчи тараф олинган оферта унинг ўзида акцептлаш учун белгилаб қўйилган муддат мобайнида ёки қонунда белгилаб қўйилган ана шундай муддат ичида агар бошқача тартиб офертанинг ўзида шарт қилиб қўйилган бўлмаса ёки таклифнинг моҳиятидан ёхуд у йўлланган пайтдаги вазиятдан англашилмаса чақириб олиниши мумкин эмаслиги тўғрисидаги қоида белгилаб қўйилган.

✓ **Таъкидлаш жоизки**, оферта чақириб олинмаслиги тўғрисидаги қоида диспозитив ҳисобланади.

Офертани фақат акцепт муддати тугагунча чақириб олиниши мумкинлиги офертанинг ўзида белгилаб қўйилган бўлса, таклифнинг моҳиятидан офертани чақириб олиш мумкинлиги аён бўлиб турса ёки таклиф киритилган вазият офертанинг чақириб олиш имконини берсагина чақириб олиниши мумкин.

Вазият билан боғлиқ ҳолда чақириб олинишига офертанинг кўрқитиш, зўрлик, алдов туфайли амалга оширилганлигини киритиш мумкин. Бундай ҳолда, офертани бир томонлама битим сифатида ФКнинг 123-моддасига мувофиқ суд қарори билан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

✓ **Эътибор беринг** ФКнинг 368-моддасида белгилаб қўйилган қоидалар фақат уни акцептлаш учун муддат белгилаб қўйилган оферталар учундир.

Шунингдек, агар оферта йўлланган шахс томонидан ҳали олинмаган бўлса, унинг чақириб олинмаслиги тўғрисида сўз юритишга асос йўқ.

ФК 367-моддасининг тўртинчи қисмига кўра, агар офертани чақириб олиш тўғрисидаги билдириш офертанинг ўзидан олдин ёки у билан бир вақтда келган бўлса, оферта олинмаган ҳисобланади.

✓ **Бундан ташқари**, ФКнинг 369-моддасида офертага таклиф этиш, оммавий офертага оид белгиланган қоидаларга кўра номуайян шахслар доирасига йўлланган реклама ва бошқа таклифлар, агар таклифда бошқача ҳол тўғридан-тўғри кўрсатилган бўлмаса, офертага таклиф этиш деб қаралади.

Шартноманинг барча асосий шартларини ўз ичига олган, таклиф киритаётган шахснинг жавоб қайтарган ҳар қандай шахс билан таклифда кўрсатилган шартлар асосида шартнома тузишга бўлган хоҳиш-иродаси билиниб турган таклиф оферта (**оммавий оферта**) ҳисобланади.

✓ Битта ёки бир неча муайян шахсга йўлланадиган офертадан фарқли равишда, бу *офертада таклиф* номуайян шахслар доирасига йўналтирилади.

Шу билан бирга, бу ҳолат мазкур тушунчалар ўртасидаги ягона фарк эмас. ФКнинг 367, 368 ва 369-моддаларининг таҳлили уларнинг ўртасидаги бошқа чегараловчи фарқларни ҳам аниқлаш имконини беради. Хусусан, офертага таклиф шартнома тузилганлигини эмас, балки шахснинг шартнома тузиш ниятини англатади, унинг шартлари императив (мажбурий) хусусиятга эга эмас, яъни офертани оловчи шахс бошқа шартларни таклиф этиши мумкин, офертага таклиф бу таклифни киритаётган шахсни боғлаб қўймайди, унга нисбатан чақириб олинмаслик тўғрисидаги талаб татбиқ этилмайди, офертага таклиф юборган шахс шартнома тузишга мажбур қилинмайди.

✓ Офертага таклиф этишга мисол тариқасида реклама қилиш, каталогларни, прайс-варақаларни, буклетларни, товар намуналарини тарқатишни ва бошқа шаклдаги номуайян шахслар доирасига йўлланган таклифларни кўрсатиш мумкин. Шу билан бирга, бундай таклифга, агар у ФКнинг 367-моддаси оферта талабларига жавоб берса ва бунга таклифнинг ўзида тўғридан-тўғри ишора қилинган бўлса, оферта сифатида қараш мумкин.

✓ **Оммавий оферта** – оферта турларидан бири.

Оммавий оферта бир қатор хусусиятларга эга бўлиб, бу уни ФКнинг 367-моддасида кўзда тутилган офертадан ажратиб туради. Хусусан, оммавий оферта муайян шахсга эмас, балки унга жавоб бериши мумкин бўлган ҳар қандай шахсга йўналтирилган бўлади, у офертада қўйилган шартлар асосида шартнома тузишга рози ҳар қандай шахс билан шартномани тузишга тайёр шахснинг хоҳиш-иродасини ёрқин ифодалаб туради, бунда жавоб берган шахслардан ҳеч қайсинисига устиворлик берилмайди.

ФКнинг 369-моддаси таҳлилидан офертага таклиф этиш билан оммавий оферта ўртасидаги фарқ кўриниб турибди.

✓ Офертага таклифдан фарқли ўлароқ, оммавий оферта шартноманинг барча муҳим шартларини ўз ичига олган бўлади, унда таклиф киритаётган шахснинг жавоб қайтарган ҳар қандай шахс билан таклифда кўрсатилган шартлар асосида шартнома тузишга бўлган хоҳиш-иродаси равшан ифода этилади, қолаверса, *оммавий офертанинг шартлари императив хусусиятга эга*, яъни уларни бус-бутунлигича ё қабул қилиш ёки рад этиш мумкин, ҳатто офертани йўллаган шахс ҳам оферта мазмунини ўзгартириши мумкин эмас.

Масалан, “Uzum Market” МЧЖ ХК (бир тараф) томонидан ҳар қандай шахсга (иккинчи тарафга) воситачилик шартномасини тузиш юзасидан берилаётган таклифлар оммавий оферта ҳисобланади.

Юқорида қайд қилинганлардан ташқари, ФКнинг 370-моддасида акцептга оид қоидалар белгиланган бўлиб, унга кўра оферта юборилган шахснинг уни қабул қилганлиги ҳақидаги жавоби **акцепт**⁷ ҳисобланади.

✓ **Акцепт тўлиқ ва писандасиз бўлиши керак.**

Агар қонундан, иш муомаласи одатидан ёки тарафларнинг иш бўйича аввалги муносабатларидан бошқача маъно келиб чиқмаса, сукут сақлаш акцепт бўлмайди.

Офертани акцептлаш учун белгиланган муддатда олган шахснинг унда кўрсатилган шартнома шартларини бажариш юзасидан қилган ҳаракатлари (товарларни жўнатиш, хизматлар кўрсатиш, ишлар бажариш, тегишли суммани тўлаш ва ҳ.к.), агар қонун ҳужжатларида ёки офертада бошқача тартиб назарда тутилмаган ёки кўрсатилмаган бўлса, акцепт ҳисобланади.

✓ **Шу ўринда таъкидлаш лозимки, акцепт офертанинг шартларига розилик ифодаси бўлиб, оғзаки ёки ёзма шаклда изҳор этилади.**

Бунда акцептнинг шартлари офертадаги шартлар билан тўла мос келиши шарт. Шартномавий мажбурият юзага келиши учун акцепт офертани юборган шахсга билдирилиши шарт.

Таъкидланганидек, қонунда **акцепт тўлиқ ва писандасиз бўлиши шартлиги** белгилаб қўйилган.

✓ **Акцептнинг тўлиқ бўлиши** – офертани олган шахс уни ёки тўлалигича қабул қилиши ёки худди шу каби тўлиғича рад этиши.

Бошқача айтганда, офертанинг бир қисмини қабул қилиб, бошқа қисмидан бош тортиш мумкин эмас.

✓ **Акцептнинг писандасиз бўлиши** – оферта қандай кўринишда тузилган бўлса, ўша ҳолича, ҳеч қандай муқобил таклифлар киритилмасдан қабул қилиш.

Бошқача айтганда, офертани муайян писандалар, ундаги у ёки бу шартларга қўшимчалар, ўзгартишлар билан қабул қилинмайди. Акс ҳолда бу акцептни рад этиш ва ўз навбатида янги офертани таклиф этиш бўлиб қолади (ФК 375-модда. Бошқа шартлар асосидаги акцепт).

✓ **Қоидага кўра, акцепт шакли оферта шаклига боғлиқ, яъни оферта ёзма шаклда йўлланган бўлса, акцепт ҳам ёзма шаклда бўлиши шарт.**

⁷ Акцепт (лот. acceptus – қабул қилинган) – 1) фуқаролик ҳуқуқида таклифда (офертада) кўрсатилган шартларда шартнома тузишга розилик билдириш. // <https://qomus.info/encyclopedia/cat-a/aktsept-uz/>

Айрим ҳолатларда акцепт тузилган деб ҳисобланиши учун офертани олган шахснинг сукут сақлаши етарли бўлади.

Бу ўринда, ўзбек халқи орасида кенг қўлланиладиган “сукут – розилик аломати”⁸ иборасини келтириш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Бундай ҳолатлар қонунда кўзда тутилган бўлиши, иш муомаласи одатларидан келиб чиқиши ёки тарафларнинг аввалги иш муносабатларидан келиб чиқиши мумкин. Хусусан, банк амалиётида мижозлар одатда ўз жамғармаларига белгиланган фоиз миқдорининг оширилишига сукут сақлаш билан рози бўладилар.

Аввалги иш муносабатларига, масалан, товарга буюртмаларни етказиб берувчи ҳеч қандай акцептсиз товарни жўнатиб юбориш ҳолатини кўрсатиш мумкин.

✔ **Эътибор қаратишимиз лозим бўлган яна бир жиҳат** бу, акцептнинг яна бир шакли оферта олган шахс томонидан, агар қонунда бошқа қоида кўзда тутилган бўлмаса ёки офертанинг ўзида кўрсатилган бўлмаса, **конклюдент ҳаракатларнинг** амалга оширилиши ҳисобланади.

Бироқ бундай ҳаракатлар акцепт учун ўрнатилган муддат ичида бажарилиши шарт. Масалан, буюртмачи офертада кўрсатилган шартлар асосида хизматлар учун олдиндан тўловни амалга оширади ёки офертада кўзда тутилган муайян ишларни бажаради.

✔ **Конклюдент ҳаракатлар** ёзма шаклдаги, худди шу каби оғзаки шаклдаги оферталарга жавобан амалга оширилиши мумкин.

Бу ҳолда ФКнинг 366-моддасига мувофиқ бундай ҳаракатларни бажариш чоғида шартноманинг *ёзма шаклига риоя этилган деб ҳисобланади*.

Шу билан биргаликда, ФКнинг 371-моддасида акцептни чақириб олишга оид қоидалар белгиланган бўлиб, унга биноан агар акцептни чақириб олиш ҳақидаги билдириш оферта юборган шахсга акцептдан олдинроқ ёки у билан бир вақтда етиб келган бўлса, акцепт олинмаган ҳисобланади.

✔ **Таъкидлаш лозимки**, ФКнинг 365-моддасига мувофиқ оферта йўллаган шахс унинг акцептини олган пайтда шартнома тузилган ҳисобланади. Шу сабабли акцепт тўғрисида бидириш йўллаш орқали, уни йўллаётган шахс, ўзини ана шу акцепт билан боғлайди. Акцепт ҳам, худди оферта каби, чақириб олинмайди.

Акцептни фақат офертани йўллаган шахсга, токи у акцептни олгунча бўлган муддат ичида хабар бериш орқали чақириб олиш мумкин.

Бу ҳолда акцептни чақириб олиш тўғрисидаги билдириш офертани жўнатган шахсга акцептнинг ўзидан аввал (масалан, акцепт оферентга буюртма хат билан жўнатиб юборилган, аммо акцептни йўллаган шахс кейинроқ оферентни телеграмма билан акцептни чақириб олиш тўғрисида огоҳлантирган) ёки акцепт билан бир вақтда етиб келса, акцепт олинмаган деб ҳисобланади.

✔ **Қайд қилиш жоизки**, офертанинг акцепт муддати кўрсатилган ва акцепт муддати кўрсатилмаган каби турлари мавжуд.

Акцепт муддати кўрсатилган оферта асосида шартнома тузиш мумкин.

⁸ Ўзбек халқ мақоли: “Сукут – аломати ризо”. /<https://maqollar.uz/cards/3893>

Бу билан боғлиқ қоидалар ФКнинг 372-моддасида белгиланган бўлиб, унга асосан офертада акцепт муддати кўрсатилган бўлса, акцепт оферта йўллаган шахс томонидан унда кўрсатилган муддат мобайнида олинса, шартнома тузилган ҳисобланади.

Акцепт учун муддат офертада календар санаси билан ҳам, шунингдек муайян вақт қамрови билан ҳам (масалан, оферта юборилган кундан уч ой мобайнида) ифодаланиши мумкин.

✓ Агар офертада ана шундай муддат кўрсатилган бўлса, оферент ўз офертасига жавобни ана шу бутун муддат ичида кутиши шарт. Бунда агар *акцепт кўрсатилган муддат ичида олинса*, офертада таклиф этилган шартлар асосида *шартнома тузилган* деб ҳисобланади.

✓ Шу муносабат билан акцепт учун белгиланган *муддат ичида токи дастлабки контрагентдан рад жавобини олмагунча*, оферент *бошқа шахс билан* худди шундай *шартнома тузишга ҳақли эмас*. Акс ҳолда офертани акцептлаган шахс оферентдан у билан тузилган шартноманинг бажарилмаслиги натижасида кўрган зарарни қоплашни талаб қилиши мумкин. Масалан, оферентнинг офисини таъмирлаш ишларини бажариш тўғрисидаги офертани олган шахс ўз вақтида офертани акцептлаб, таъмирлаш учун зарур материалларни сотиб олади. Аммо оферент, офертада кўрсатилган муддатни кутиб ўтирмай, таъмирлаш ишларини бажариш юзасидан бошқа шахс билан шартнома тузади.

Бундай ҳолатда биринчи контрагент мазкур тайёргарлик ишлари билан боғлиқ барча харажатларни қоплаш талабини қўйиши мумкин.

✓ Офертада кўрсатилган муддат ичида акцепт олмаган ҳолда оферент ўзи юборган офертадан келиб чиқадиган барча мажбуриятлардан тўлиқ озод бўлади.

Акцепт **муддати кўрсатилмаган оферта** асосида шартнома тузиш мумкин ва бу билан боғлиқ қоидалар ФКнинг 373-моддасида ўз аксини топган. Унга биноан, ёзма офертада акцепт муддати кўрсатилмаган акцепт оферта йўллаган шахс томонидан қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган муддатларда, агар бундай муддат белгилаб қўйилган бўлмаса – бунинг учун нормал зарур бўлган вақт мобайнида олинса, шартнома тузилган ҳисобланади.

✓ Оферта акцепт учун муддат кўрсатмасдан оғзаки тарзда қилинганида бошқа тараф уни акцептлаганини *дарҳол айтган бўлса*, шартнома тузилган ҳисобланади.

ФКнинг 373-моддасидан акцепт муддати нафақат офертанинг ўзидан, балки норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан ҳам белгилаб қўйилиши мумкинлиги келиб чиқади. Хусусан, ФКнинг 460-моддасига биноан давлат контракти лойиҳасини олган тараф кечи билан ўттиз кунлик муддатда уни имзолайди ва давлат контрактининг бир нусхасини бошқа тарафга қайтаради.

Бундай ҳолатларда акцепт муддати белгилаб қўйилгани сабабли, ФКнинг 372-моддаси қоидаларига ҳамда муддатни ўрнатган тегишли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат талабларига амал қилиш зарур бўлади.

Агар акцепт муддати ёзма офертада белгиланган бўлмаса ёки меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда ҳам кўрсатилмаган бўлса, акцепт оферент томонидан

ана шундай ҳолат учун мақбул ҳисобланган давр ичида олинса, шартнома тузилган деб ҳисобланади.

Бу вақтнинг давомийлиги кўплаб омилларга, жумладан хабарни юбориш усулига (почта, телеграф, факс ва ҳ.к.) боғлиқ. Бу ҳолда, офертани кўриб чиқиш учун талаб этиладиган минимал вақт ҳам ҳисобга қўшилади, бу эса, шубҳасиз, тузиш учун таклиф этилаётган шартноманинг хусусиятига боғлиқ.

✔ **Таъкидлаш жоизки, мақбул ҳисобланган (нормал) вақтнинг бошланиш даври деб,** олувчи шахс томонидан оферта олинган кун, охириги кун деб, оферент томонидан акцепт олинган кун ҳисобланади. Бинобарин, агар шахс офертани мақбул ҳисобланган вақт ичида акцептлаган бўлса-ю, аммо оферент уни бир мунча кечроқ олса, акцепт ўз вақтида тузилган деб ҳисоблаш учун асос бўлмайди. Шу сабабли, акцепт тўғрисидаги билдиришни жўнатиб юбориш усули ҳам катта аҳамият касб этади.

ФКнинг 106-моддасига мувофиқ қонун ҳужжатларида ёки тарафларнинг келишувида ёзма шакл белгилаб қўйилмаган бўлса, битим оғзаки тузилиши мумкин. Шу каби, бундай шароитда оферта ҳам оғзаки бажарилиши мумкин, масалан, шахсий учрашув вақтида, телефонда сўзлашув чоғида ва ҳ.к. Бундай оферта кўпинча жавобини бериш лозим бўлган муддати кўрсатилмаган ҳолда тузилади. Бундай ҳолда шартнома тузилган ҳисобланади, фақат шу шарт биланки, иккинчи тараф офертага ўша заҳотиёқ акцепт бериши зарур. Оғзаки офертани қабул этилгани тўғрисида ўша вақтнинг ўзидаёқ баён этилмаса, оферент мазкур оферта билан бошқа боғлиқ бўлиб ҳисобланмайди.

✔ **Шу билан биргаликда,** кечикиб олинган акцептга оид қоидалар ФКнинг 374-моддасида белгиланган бўлиб, унга кўра акцепт тўғрисида ўз вақтида йўлланган билдириш кечикиб олинган ҳолларда *оферта йўллаган тараф* бошқа тарафга акцепт кечикиб олинганини дарҳол билдириб қўймаса, акцепт кечиккан ҳисобланмайди.

Агар оферта йўллаган тараф бошқа тарафга унинг кечикиб олинган акцептини қабул қилганини дарҳол маълум қилса, шартнома тузилган ҳисобланади.

✔ Ушбу қоидалар офертада акцепт муддати кўрсатилган ёки шундай муддат қонунда ўрнатилган ҳолатларда татбиқ этилади. Бу ҳолда акцепт ўз вақтида жўнатилган бўлиши зарур, унинг кечикиб келиши эса кечикишининг сабабларидан қатъи назар, учинчи шахсларнинг (кўпинча почта, телеграф ва ҳ.к.) фаолияти билан боғлиқ бўлиши шарт.

Юқорида қайд қилинган қоидалардан оферта йўналтирилган шахснинг манфаатларини ҳимоя қилиш белгиланганлигини кўриш мумкин.

✔ **Қоидага кўра,** агар акцептга оид билдириш ўз вақтида жўнатиб юборилган бўлса-ю, оферент уни кечикиб олган бўлса, ФКнинг 372-моддасига мувофиқ шартномани тузилмаган деб ҳисобланиши лозим бўлса-да, акцепт кечикиб қолган ҳисобланмайди. Фақат *оферент* акцептни жўнатган шахсни *акцептни кечикиб олганлигини зудлик билан огоҳ этган тақдирдагина*, акцепт кечикиб келган деб ҳисобланади.

✔ **Шуни назардан қочирмаслик лозимки,** бундай хабар фақат оферент акцептни кечикиб олган ҳоллардагина юборилади, бу эса оферент акцепт йўлда келаётган пайтда ўз офертасини чақириб олишига йўл қўймайди.

Акцепт тўғрисидаги хабарнома ёзма шаклда тузилгани сабабли, унинг олинганлиги тўғрисидаги билдириш ҳам ёзма бўлиши шарт.

Шу билан бирга, акцепт тўғрисидаги хабарномани ўз вақтида жўнатиб юборган шахс унинг кечикишига айбли бўлган учинчи шахсга (почта, телеграф ва ҳ.к.) етказилган зарарни қоплаш талабини қўйишга ҳақли.

Акцепт ўз вақтида жўнатилганлигига исбот бўлувчи белгилар почта муҳрлари, штемпели, буюртма хат олинганини тасдиқловчи квитанциялар, алоқа бўлимининг маълумотномаси ва ҳ.к. хизмат қилиши мумкин.

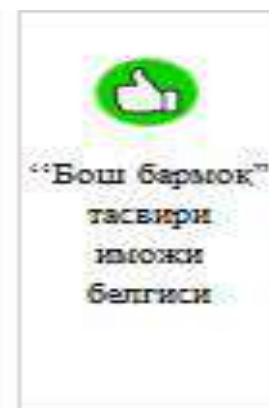
Шартнома тузишда иможининг ўрни хусусида хориж суд амалиёти:

Россиянинг Ростов-Дон суди тарафлар ўртасида амалга оширилган ёзишмаларда қўйилган “Бош бармоқ” тасвири иможи белгисини келишувга эришилганлигининг расмий тасдиғи сифатида тан олган.

Суд ҳужжатларига кўра тадбиркор Сирануш Арутюнян сотиб олиш учун “Родион Руденко” ХКдан “Volkswagen” фургонини буюртма қилган.

Шартнома матнида томонлар томонидан электрон почта ёки бошқа алоқа каналлари, шу жумладан мессенжер⁹ орқали олинган барча ҳужжатларнинг юридик кучга эга бўлишини эътироф этилган.

Шартнома бўйича Арутюнян томонидан закат сифатида 479,5 минг рубль тўланган ва томонлар қўшимча равишда автомобилнинг рангини келишиб олишлари лозим бўлган. Келишувлар жараёнида Арутюнян вакили оқ рангини танлаганлигини билдирувчи иможи белгиси “Бош бармоқ” тасвирини қўйиб жавоб йўллаган.

Бироқ буюртма ўз вақтида бажарилмаган. Натижада шартнома мажбурияти бузилганлиги сабабли даъвогар суд орқали пул маблағлари ва улардан фойдаланганлик учун фоизларни қайтариб беришни талаб қилиб, далил сифатида ижрочи билан ёзишмаларини келтирган.

Россиянинг Ростов-Дон суди шартнома тарафи вакили иможи белгисини қўйишини ҳужжатга имзо қўйишга тенглаштириб, “Бош бармоқ” тасвири битим шартлари бўйича келишувга эришилганлигининг тасдиғи сифатида баҳолаган ҳолда даъво талабини қаноатлантирган¹⁰.

Қайд қилинган қоидаларда оферент манфаатларини ҳимоя қилиш белгиланганлигини ҳам кузатиш мумкин. Агар акцепт кеч олинганлигига

⁹ Мессенжер – фойдаланувчиларнинг онлайн режимда Интернет жаҳон ахборот тармоғи орқали матн, аудио, аудиовизуал ва бошқа хабарлар ва материаллар, бошқа маълумотлар орқали дарҳол алмашиш, тарқатиш ва узатиш, шунингдек улар ўртасидаги масофадан мулоқот учун мўлжалланган дастур, мобил илова ёки веб-хизмати. <https://ict.xabar.uz/xavfsizlik/it-huquq-messenjer-nima>

¹⁰ <https://www.sostav.ru/publication/sud-v-rossii-priravnal-emodzi-k-podpisi-v-dokumente-63041.html>

карамай, оферент иккинчи тарафга зудлик билан мазкур акцептни ҳам қабул қилаверишини билдирса, шартнома тузилган ҳисобланади.

Биобарин, акцептга оид хабарнома юборган шахс, акцепт кечикканлиги важдан шартномани тузишдан бош тортишга ҳақли эмас.

✓ **Шартноманинг тузилган жойи амалий аҳамиятга эга.**

ФКнинг 376-моддасига асосан агар шартномада унинг тузилган жойи кўрсатилган бўлмаса, шартнома оферта йўллаган фуқаронинг яшаш жойида ёки юридик шахснинг жойлашган ерида тузилган ҳисобланади.

Хусусан, ФКнинг 1181-моддасида битимнинг шакли у тузиладиган жой ҳуқуқига бўйсунди, деб кўрсатилган.

✓ **Қоидага кўра, шартноманинг тузилган жойи деб шартноманинг ўзида кўрсатилган жой эътироф этилади.** Одатда тузилган жой шартноманинг охирида (масалан, “ушбу шартнома Тошкент шаҳрида тузилди”) кўрсатилади, бу бошқача кўринишда бўлиши ҳам мумкин.

Агар шартномада тузилган жойи кўрсатилмаган бўлса, шартнома оферентнинг, тегишли равишда фуқаро ёки юридик шахснинг яшаш жойида ёки жойлашган манзилида тузилган деб ҳисобланади.

ФКнинг 21-моддасига биноан фуқаронинг доимий ёки асосан яшаб турган жойи унинг яшаш жойи ҳисобланади, ФКнинг 46-моддасига кўра юридик шахснинг жойлашган жойи у давлат рўйхатидан ўтказилган ҳудуд билан белгиланади.

✓ **Умумий қоидага кўра, шартнома тузишга мажбурлашга йўл қўйилмайди.** Бу умумий қоидадан қуйидаги ҳолатлар истисно этилади: шартномани тузиш мажбурияти Фуқаролик кодексида ёки бошқа қонунда назарда тутилган бўлса ёхуд мажбурият олинган бўлса. Мана шундай истиснолар тўғрисида ФКнинг 354-моддасида белгиланган.

Мажбурий тартибда шартнома тузишга оид қоидалар ФКнинг 377-моддасида белгиланган бўлиб, унга асосан ушбу кодексга ёки бошқа қонунларга мувофиқ оферта (шартнома лойиҳаси) йўлланган тараф учун шартнома тузиш мажбурий бўлган ҳолларда бу тараф оферта олинган кундан бошлаб ўттиз кун мобайнида бошқа тарафга акцепт тўғрисида ёки акцептдан бош тортиши тўғрисида ёхуд офертани бошқа шартларда акцептлаши тўғрисида (шартнома лойиҳасига келишмовчиликлар баённомаси) билдириш йўллаши керак.

✓ Оферта йўллаган ҳамда шартнома тузиши мажбурий бўлган тарафдан офертани бошқа шартларда акцептлаш тўғрисида билдириш (шартнома лойиҳасига келишмовчиликлар баённомаси) олган тараф бундай билдириш олинган ёки акцепт учун муддат тугаган кундан бошлаб ўттиз кун мобайнида шартнома тузиш чоғида юз берган келишмовчиликларни кўриб чиқиш учун судга топширишга ҳақли.

Ушбу Кодексга ёки бошқа қонунларга мувофиқ шартнома тузиш оферта (шартнома лойиҳаси) йўллаган тараф учун мажбурий бўлган ва унга ўттиз кун мобайнида шартнома лойиҳасига келишмовчиликлар баённомаси юбориладиган ҳолларда бу тараф келишмовчиликлар баённомасини олган кундан бошлаб ўттиз кун мобайнида бошқа тарафга шартномани унинг

тахририда қабул қилишини ёки келишмовчиликлар баённомасини рад этишини билдириши шарт.

✓ Келишмовчиликлар баённомаси рад этилганида ёки уни кўриб чиқиш натижалари тўғрисидаги билдириш кўрсатилган муддатда олинмаганида келишмовчиликлар баённомасини йўллаган тараф шартнома тузиш чоғида юз берган келишмовчиликларни кўриб чиқиш учун судга топширишга ҳақли.

Ушбу модданинг биринчи, иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмларида назарда тутилган муддатлар тўғрисидаги қоидалар, агар қонун ҳужжатларида бошқа муддатлар белгиланган бўлмаса ёки тарафлар уларни келишиб олган бўлмасалар, қўлланилади.

Агар ушбу Кодексга ёки бошқа қонунларга мувофиқ шартнома тузиши мажбурий бўлган тараф уни тузишдан бош тортса, иккинчи тараф уни шартнома тузишга мажбур қилиш талаби билан судга мурожаат қилишга ҳақли.

✓ Шартнома тузишдан асоссиз бўйин товлаётган тараф шу туфайли етказилган зарарларни бошқа тарафга тўлаши керак.

ФКнинг 377-моддасида шартнома тузиш мажбурий ҳисобланган иккита ҳолатни – оферта йўлланган томоннинг шартнома тузишга мажбур ҳисобланган ва оферент учун шартнома тузиш мажбурий ҳисобланган ҳолат кўриб чиқилган.

Шартнома тузиш оферта (шартнома лойиҳаси) йўлланган томон учун мажбурий бўлган ҳолатда, бу тараф ўттиз кун ичида бошқа тарафга тегишли хабарномани юбориши шарт. У қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

✓ **Акцепт тўғрисидаги хабарнома.** Оферент уни олган пайтдан бошлаб шартнома тузилган ҳисобланади (ФК 365-модда).

✓ **Акцептдан бош тортиш тўғрисидаги хабарнома.** Бу оферта йўлланган тараф шартнома тузишдан бош тортишини билдиради, у ўз навбатида оферентга шартномани мажбурий тузиш масаласида судга мурожаат қилиш ҳуқуқини беради.

Акцепт орқали офертада таклиф этилган шартлардан бошқача шартлар асосида тузиш талабини қўйиш. Бироқ бундай хабарнома ФКнинг 375-моддасида келтирилган қоидадан фарқли ўлароқ, акцепт тузилганлигини билдиради. Бу ҳолда шартноманинг имзоланган лойиҳаси билан бирга оферентга келишмовчиликлар баённомаси ҳам қўшиб юборилади.

✓ **Таъкидлаш жоизки,** акцепт учун муддат (30 кун) Фуқаролик кодексига, яъни қонун билан ўрнатилган ва бу муддат офертани олинган кундан бошлаб ҳисобланади. Бундан ташқари, шартноманинг таклиф этилаётган шартларини кўриб чиқиш ва жавоб ёзиш офертани олган шахснинг ҳуқуқи эмас, балки мажбуриятидир.

Оферент томонидан олинган оферта бошқа шартлар асосида акцептлангани тўғрисидаги хабарнома оферентга вужудга келган келишмовчиликларни суд муҳокамасига тақдим этиш ҳуқуқини беради.

Бу ҳолда у судга ана шундай хабарномани олганидан кейин ўттиз кун ичида мурожаат этишга ҳақлидир. Хабарномани олгани тўғрисида далил сифатида квитанциялар, почта жўнатмаси топширилгани тўғрисидаги

хабарнома, олинганини тасдиқловчи телеграмма ва ҳ.к. хизмат қилиши мумкин.

Оферент, шунингдек оферта йўлланган шахсдан бирор-бир хабарнома олмаса ҳам, акцепт учун берилган муддат давомида, яъни ўттиз кун ичида судга мурожаат этишга ҳақлидир.

Бундай ҳолда оферент ўз ҳуқуқидан акцепт муддати ўтганидан кейин ўттиз кун ичида фойдаланиши мумкин.

Шартномани тузиш офертани (шартнома лойиҳасини) йўллаган тараф учун мажбурий бўлган ҳолатда, бошқа томон бунга жавобан шартнома лойиҳасига келишмовчилик баённомасини жўнатиши мумкин. Келишмовчилик баённомаси ўттиз кун ичида юборилиши шарт. Бундай ҳолатда оферент келишмовчилик баённомаси олганидан кейин ўттиз кун ичида қандай қарорга келганлиги тўғрисида хабардор этиши шарт.

Бунда **икки хил йўл тутиш** мумкин:

✓ **биринчиси** – шартномани келишмовчилик баённомаси асосида қабул қилиш. Бу ҳолатда шартнома барча келиб чиқадиган оқибатлари билан тузилган ҳисобланади.

✓ **иккинчиси** – келишмовчилик баённомасини рад этиш. Бунда шартнома тузилган бўлиб ҳисобланмайди.

Агар келишмовчилик баённомасини жўнатган тараф оферентдан юқорида айтиб ўтилган муддатда ҳеч қандай хабарнома олмаган тақдирда ҳам, худди шундай оқибат вужудга келади. Бундай ҳолатларда келишмовчилик баённомасини жўнатган тараф вужудга келган низони суд муҳокамасига тақдим этишга ҳақлидир.

✓ **Мажбурий тартибда шартнома тузиш таомилига оид муддатлар диспозитив хусусиятга эга.**

Қонун ҳужжатлари билан бошқача муддатлар ҳам ўрнатилиши ёки тарафларнинг келишуви билан (масалан, офертада ёки унга берилган жавобда) белгиланиши мумкин.

Агар шартнома тузиши мажбурий бўлган тараф уни тузишдан бош тортса, у бошқа тарафнинг даъвоси асосида суд қарори билан шартномани тузишга мажбур қилиниши мумкин.

Бош тортган тарафга бошқа салбий оқибатлар ҳам келиб чиқади. У бошқа тарафга бош тортиш туфайли етказилган зарарни қоплаб бериши зарур.

ФКнинг 14-моддасига мувофиқ агар қонун ёки шартномада зарарни камроқ миқдорда тўлаш назарда тутилмаган бўлса, ҳуқуқи бузилган шахс ўзига етказилган зарарнинг тўла қопланишини талаб қилиши мумкин (ФКнинг 15 ва 324-моддалари).

Шартнома тузиш усулларида бири – **ким ошди савдосини ўтказиш**.

Ким ошди савдосида шартнома тузишга оид қоидалар ФКнинг 379-моддасида қайд қилинган бўлиб, унга асосан агар шартноманинг мазмунидан бошқача тартиб англашилмаса, у ким ошди савдосини ўтказиш йўли билан тузилиши мумкин. Шартнома ким ошди савдосида қолиб чиққан шахс билан тузилади.

Ашёнинг мулкдори ёки мулкый ҳуқуқ эгаси ёхуд ихтисослашган ташкилот ким ошди савдосининг ташкилотчиси бўлиши мумкин.

Ихтисослашган ташкилот ашёнинг мулкдори ёки мулкый ҳуқуқ эгаси билан шартнома тузиш асосида иш олиб боради ва улар номидан ёки ўз номидан ҳаракат қилади.

Ушбу Кодексда ёки бошқа қонунда кўрсатилган ҳолларда ашёни ёки мулкый ҳуқуқни сотиш тўғрисидаги шартномалар фақат ким ошди савдоси ўтказиш йўли билан тузилиши мумкин.

Ким ошди савдоси аукцион ёки танлов шаклида ўтказилади.

Ким ошди савдосининг шакли, агар қонунда бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, сотиладиган ашёнинг мулкдори ёки сотиладиган мулкый ҳуқуқнинг эгаси томонидан белгиланади.

✓ Фақат битта иштирокчи қатнашган аукцион ва танлов ўтказилмаган ҳисобланади.

ФКнинг 380 ва 381-моддаларига кўра, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, суд қарорини ижро этиш тартибида ўтказиладиган ким ошди савдосига нисбатан ҳам қўлланилади.

✓ **Эътироф этиш жоизки**, ким ошди савдоларига ашёлар, шу жумладан мулкый ҳуқуқлар каби фуқаролик ҳуқуқларининг объектлари кўйилиши мумкин (ФК 81-модда).

Ким ошди савдосини ўтказиш йўли билан шартнома тузишнинг ягона чекланиши – шартнома моҳияти бўлиши мумкин. Масалан, ҳадя шартномаси, гаров шартномаси каби шартномаларни ким ошди савдосини ўтказиш йўли билан тузиш, бу шартномаларнинг моҳиятига зид бўлар эди.

Агар ашёнинг мулкдори ёки мулкый ҳуқуқ эгаси шартноманинг битта томони бўлса, унда бошқа томони – ким ошди савдоси ғолибидир. Ким ошди савдосининг ғолиби билан шартнома тузиш ашёнинг мулкдори ёки мулкый ҳуқуқ эгаларининг манфаатларига энг кўп даражада жавоб беради.

✓ **Қайд этиш лозимки**, ашёнинг мулкдори ёки мулкый ҳуқуқ эгасининг ўзи ким ошди савдосини ташкил қилиши ёки уни ихтисослашган ташкилотга топшириши мумкин. Ихтисослашган ташкилот тижорат ташкилоти бўлиб, унинг асосий фаолият тури ким ошди савдоларини ташкил қилиш бўлиши шарт. Ихтисослашган ташкилот тури қонунда белгиланган бўлиши мумкин. Жумладан, автотранспорт воситаларини, кўчмас мулкни, шу жумладан ер участкасини, қурилиш тугалланмаган объектларни, кўчмас мулкни узоқ муддатли ижарага олиш ҳуқуқларини, ер участкасига нисбатан мулкый ҳуқуқларни, интеллектуал фаолият натижаларига ва хусусий аломатларини

акс эттирувчи воситаларга бўлган мулкӣ ҳуқуқларни реализация қилиш қонунчилиқда белгиланган тартибда ваколатли оператор томонидан электрон онлайн-аукционларда амалга оширилади (“Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида”ги Қонуннинг 56-моддаси).

✓ Ашёнинг мулкдори ёки мулкӣ ҳуқуқ эгаси, ким ошди савдоси ўтказилишини ихтисослашган ташкилотга топширилиши ҳолатида, у билан топшириқ шартномаси ёки воситачилик шартномасини тузади.

ФКнинг 379-моддаси савдонинг иккита шаклини – аукцион ва танловни назарда тутати. Аукционда сотилаётган мол-мулк учун энг юқори баҳони таклиф этган шахс ғолиб чиққан деб эътироф этилади. Танловда эса ашё ёки мулкӣ ҳуқуқни сотиб олишнинг энг яхши шартларини таклиф қилган шахс ғолиб деб тан олинади. Масалан, давлат активларини сотишда, биринчи навбатда, янги иш жойларини ташкил қилишни, хусусийлаштириладиган корхоналарнинг самарали фойда келтирувчи фаолиятини, улардаги ишлаб чиқариш ҳажмларининг ўсишини таъминлайдиган шартлар белгиланади.

✓ Қонунчилиқда, шунингдек “танлов” тушунчасига ўхшаш бўлган “тендер” тушунчаси ҳам қўлланилади.

Ким ошди савдосини ўтказиш йўли билан шартнома тузиш масаласи ашёнинг мулкдори ёки мулкӣ ҳуқуқ эгасининг ўзи томонидан ҳал қилинади. Жумладан, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг шаклларида бири – давлат мол-мулкни танлов йўли билан ва ким ошди савдосида давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларга ва жисмоний шахсларга сотиш (“Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонуннинг 6-моддаси).

✓ **Шу билан бирга**, Фуқаролик кодексида ёки бошқа қонунда белгиланган бўлса, шартномалар тузилганда ким ошди савдоларини ўтказиш мажбурийдир. Хусусан, тугатилаётган юридик шахснинг мол-мулкни сотиш ким ошди савдоларида амалга оширилади (ФК 55-модда). Умумий мулк ҳуқуқида қарздорнинг улушига ундирувни қаратиш мазкур улушни ким ошди савдоларида сотиш йўли билан амалга оширилади (ФК 227-модда). Гаровдаги мол-мулкни сотиш ким ошди савдоларида сотиш орқали амалга ошади (ФК 281-модда). Табиий монополиялар субъектлари, нархлари (тарифлари)ни ёки уларнинг сўнгги даражаларини тасдиқлашда ҳисобга олинандиган танлов асосида асосий воситалар сотилишини амалга оширишга мажбурлар (“Табиий монополиялар тўғрисида”ги Қонуннинг 15-моддаси).

✓ **Қоидага кўра**, ким ошди савдосининг шакли (аукцион ёки танлов) сотиладиган ашёнинг мулкдори ёки сотиладиган мулкӣ ҳуқуқнинг эгаси томонидан белгиланади. Агар қонунда ким ошди савдосининг шакли бевосита белгиланган бўлса, улар худди шу шаклда ўтказилади. Масалан, маҳсулот тақсимотига оид битим бўйича ишларни бажаришнинг асосий шартларидан бири, келишув бўйича ишларни юритиш учун техника, асбоб ускуналар ва технологияларни фақат танлов асосида сотиб олишдир (техника ва асбоб ускуналарни тезкор сотиб олишни талаб қилувчи техноген фалокатлар ва форс мажор вазиятлар бундан мустасно) (“Маҳсулот тақсимотига оид битимлар тўғрисида”ги Қонуннинг 12-моддаси).

✓ Ким ошди савдоларининг маъносидан келиб чиққан ҳолда, агар уларда фақат битта иштирокчи қатнашганда ўтказилмаган ҳисобланади. Бундай ҳолларда одатда такрорий ким ошди савдоси, бошланғич сотиш нархини камайтириш ёки ким ошди савдоси бошқа шартларини ўзгартириш йўли билан ўтказилади.

ФКнинг 380 ва 381-моддалари ким ошди савдоларини ташкил қилиш ва ўтказиш масалаларини тартибга солади ҳамда савдоларни ўтказиш қоидаларининг бузилиш оқибатларини белгилайди. Ушбу моддаларнинг қоидалари, суд қарорини бажариш тартибида ўтказиладиган ким ошди савдоларига нисбатан ҳам қўлланилади, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 31 августдаги ПҚ-458-сонли қарори билан “Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этишда автотранспорт воситалари ва кўчмас мулкни сотиш тартиби тўғрисида”ги Низом тасдиқланган.

ФКнинг 382-моддасида қайд қилинишича агар ушбу Кодексда, бошқа қонунларда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, шартнома тарафларнинг келишувига мувофиқ ўзгартирилиши ва бекор қилиниши мумкин.

✓ **Тарафлардан бирининг талаби билан шартнома суд томонидан фақат қуйидаги ҳолларда ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин:**

- 1) иккинчи тараф шартномани жиддий равишда бузса;
- 2) ФК, бошқа қонунлар ва шартномада назарда тутилган ўзга ҳолларда.

Тарафлардан бирининг шартномани бузиши иккинчи тарафга у шартнома тузишда умид қилишга ҳақли бўлган нарсадан кўп даражада маҳрум бўладиган қилиб зарар етказиши шартномани жиддий бузиш ҳисобланади.

Бир тараф шартномани бажаришдан тўла ёки қисман бош тортиб, қонун ёхуд тарафларнинг келишувига бунга йўл қўйилса, шартнома тегишлича бекор қилинган ёки ўзгартирилган ҳисобланади.

✓ **Эътибор беринг, шартномани ўзгартириш** – унинг шартларига ўзгартиришлар, қўшимчалар ва тугатишлар киритиш.

✓ **Шартномани бекор қилиш** – муддатидан олдин, яъни шартнома амал қилишининг белгиланган муддатдан олдин тугатиш.

ФКнинг 382-модда шартномавий муносабатларнинг барқарорлигини таъминлашга қаратилган ҳамда **шартнома ўзгартириш ва бекор қилишнинг қуйидаги асосларини** белгилайди:

✓ **Биринчидан, томонларнинг келишуви бўйича.**

Қоида тариқасида шартномани ўзгартириш ва бекор қилиш томонларнинг келишуви билан амалга оширилиши мумкин.

Бундай келишув – худди шартнома сингари, фуқаролик ҳуқуқлар ва мажбуриятларни ўзгартириш ёки бекор қилишга йўналган бўлиб, шунга мувофиқ равишда, унга нисбатан шартнома тўғрисидаги барча талаблар жорий этилади (ФК 353-модда).

Шартноманинг бундай тарзда ўзгартирилиши ва бекор қилиниши юқори даражада томонларнинг манфаатларига жавоб беради. Бироқ қонун ёки шартноманинг ўзи билан ушбу усулнинг қўлланилиши чекланган бўлиши

мумкин. Масалан, ФК 362-моддасига мувофиқ учинчи шахс томонидан қарздорга шартнома бўйича ўзининг учинчи шахс фойдасига бўлган ҳуқуқдан фойдаланиши истаги ҳақида хабар берган пайтдан бошлаб, учинчи шахснинг розилигисиз томонлар ўзлари томондан тузилган шартномани бекор қилишлари ёки ўзгартиришлари мумкин эмас.

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш жараёни бошқа шахсларнинг қонун билан ҳимояланадиган ҳуқуқлари ва манфаатларини бузиши мумкин эмаслигини ҳисобга олган ҳолда, шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисидаги келишув, учинчи шахснинг даъвоси бўйича, агар у унинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бузса ёхуд қонунга зид бўлса, суд томонидан ҳақиқий эмас деб тан олинishi мумкин.

✔ **Иккинчидан,** томонлардан бирининг талабига кўра **суд тартибид**а.

Шартноманинг бундай тарзда ўзгартириш ва бекор қилиш, фақат бошқа томоннинг шартномани жиддий равишда бузган ҳолларда ва қонун ёки шартномада назарда тутилган бошқа ҳолларда амалга оширилиши мумкин.

✔ Шартномани *жиддий равишда бузиш* тушунчаси иқтисодий мезонни қўллашга, яъни ҳам *ҳақиқий зарар*, ҳам *қўлдан бой берилган фойда* шаклида бўлиши мумкин бўлган *зарарнинг вужудга келишига асосланган*.

Шартномани жиддий равишда бузишнинг белгиси бўлиб, шунингдек фақат муайян вазиятдан келиб чиққан ҳолда аниқланиши мумкин бўлган, зарарнинг ҳажми, даражаси ҳам ҳисобланади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам, шартнома бузилишининг жиддийлиги суд томонидан аниқланади.

✔ Шу билан бирга, шартноманинг бузилиши жиддий деб эътироф этилиши муайян оқибатларга сабаб бўлиши мумкин. Жумладан, ФК 455-моддаси бундай вазиятларга, тегишли даражада сифатли бўлмаган, сотиб олувчи учун мақбул муддатда бартараф қилиб бўлмайдиган камчиликларга эга бўлган товарларни етказиб бериш; товарларни етказиб бериш муддатларини бир неча бор бузиш; сотиб олувчининг товарлар ҳақини тўлаш муддатларини бир неча бор бузиши; товарларни бир неча бор олиб кетмаслик ҳолатларни киритади.

ФК бир қатор моддаларида шартномани томонлардан бирининг талабига кўра ўзгартириш ва бекор қилиш имконияти бўлган ҳолатлар назарда тутилади. Масалан, томонлар шартномани тузишда асос қилиб олган вазиятларнинг жиддий ўзгариши, унинг ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши учун асос бўлиб ҳисобланади, агар шартномада бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса ёки унинг моҳиятидан ўзгача ҳолат келиб чиқмаган бўлса (ФК 383-модда).

Чакана олди сотди шартномаси бўйича тегишли сифатга эга бўлмаган товар сотилганда харидор, агар шартномани тузишда унинг камчиликлари ҳақида олдиндан келишилмаган бўлса, ўз танловига кўра харид нархини мувофиқ тарзда камайтириш ёки келтирилган зарарларни қоплаган ҳолда шартномани бекор қилишни талаб қилишга ҳақли (ФК 434-модда).

Контракция шартномасига биноан агар маҳсулот ишлаб чиқарувчининг ўз мажбуриятларини бажармаганлиги оқибатида, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари контракция шартномасида назарда тутилган миқдорда ва ассортиментда етказиб бериш имконияти йўқлиги ҳақида

олдиндан маълум бўлиб қолса, тайёрловчи шартномани бекор қилиш ёки ўзгартириш ва зарарларни қопланишини талаб қилишга ҳақли (ФК 466-модда).

Ижарага берувчи томонидан капитал (тубдан) таъмирлашни амалга ошириш бўйича мажбуриятларнинг бузилиши, ижарачига ўз танлови бўйича ижара ҳақини тегишли равишда камайтириш ёки шартномани муддатидан олдин бекор қилишни ва зарарларни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқини беради (ФК 547-модда).

Уй жой биносининг ижараси тўғрисидаги шартнома, шартнома томонларидан бирининг талабига биноан, агар бино доимий яшаш учун яроқсиз ҳолатга келиши ҳамда унинг ҳалокатли (авария) ҳолатида бўлган ҳолларида суд тартибида бекор қилиниши мумкин (ФК 615-модда).

Шартномада томонлар, қандай ҳолларда ва қайси асосларга кўра томонлардан бири шартномани ўзгартириш ёки бекор қилишни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлишини назарда тутишлари лозим.

✔ **Учинчидан, шартномани ижро этишни бир томонлама рад қилиш.**

Бундай рад қилишга, фақат қонун ёки томонларнинг келишуви бўйича рухсат этилган бўлса, йўл қўйилади. Масалан, ФК 455-моддасига кўра маҳсулот етказиб бериш шартномасини ижро этишни бир томонлама рад қилиш, томонлардан бирининг шартномани жиддий бузган ҳолларда, рухсат берилади.

ФК 476-моддасига асосан электр таъминоти бўйича шартномага кўра маиший истеъмол учун электр қувватидан фойдаланадиган абонент фуқаро, электр қуввати билан таъминловчи ташкилотни хабардор қилиш ва фойдаланилган қувват учун ҳақ тўлаш шарти билан шартномани бир томонлама бекор қилишга ҳақли.

ФК 731-моддасига биноан мижоз ёки экспедитор транспорт экспедицияси шартномасини, бошқа томонни ўн кун олдин огоҳлантирган ҳолда, бажаришдан воз кечишга ҳақли.

Шартномани бажаришдан бош тортиш тўлиқ ёки қисман бўлиши мумкин.

✔ Шартномани бажаришдан **тўлиқ бош тортиш** – *шартномани бекор қилиш.*

✔ Шартномани бажаришдан **қисман бош тортиш** – *шартномани ўзгартириш.*

Шартномаларнинг баъзи турларида мажбуриятни қисман бажаришдан бир томонлама бош тортишга йўл қўймайди. Масалан, банк ҳисобварағи шартномаси бўйича мижоз уни бир томонлама тартибда бажаришдан қисман эмас, балки фақат тўлиқ бош тортиши мумкин (ФК 788-модда).

Қонун ёки шартномага мувофиқ амалга оширилган шартномани бажаришдан бир томонлама бош тортишда, судга шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш даъвоси билан мурожаат қилиш талаб этилмайди.

ФКнинг 383-моддасига биноан, шартнома тузишда тарафлар учун асос бўлган вазиятнинг жиддий ўзгариши, агар бошқача тартиб шартномада назарда тутилган бўлмаса ёки унинг моҳиятидан англашилмаса, шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлади.

✓ Вазиятнинг тарафлар олдиндан кўра билганларида шартномани умуман тузмасликлари ёки анча фарқ қиладиган шартлар билан тузишлари мумкин бўлган даражада ўзгариши унинг **жиддий ўзгариши** ҳисобланади.

Агар тарафлар шартномани жиддий ўзгарган вазиятга мувофиқлаштириш ёки уни бекор қилиш ҳақида келиша олмаган бўлсалар, шартнома манфаатдор тарафнинг талаби билан суд томонидан бекор қилиниши, ушбу модданинг бешинчи қисмида назарда тутилган асосларга кўра эса – ўзгартирилиши мумкин, агар айтилган вақтда қуйидаги **шартлар** мавжуд бўлса:

✓ **биринчидан**, шартномани тузиш пайтида тарафлар вазиятда бундай ўзгариш юз бермайди, деб ҳисоблаган бўлсалар;

✓ **иккинчидан**, вазиятнинг ўзгаришини келтириб чиқарган сабабларни, улар пайдо бўлганидан кейин манфаатдор тараф шартноманинг хусусиятига ва муомала шартларига кўра ўзидан талаб қилинадиган даражада виждонийлик ва эҳтиёткорлик қилган бўлишига қарамай, бу сабабларни енга олмаган бўлса;

✓ **учинчидан**, шартномани унинг шартларини ўзгартирмасдан бажариш тарафлар мулкӣ манфаатларининг шартномага мос келадиган нисбатини бузса ва манфаатдор тарафга зарар етказса, натижада улар шартнома тузишда умид қилишга ҳақли бўлган нарсадан кўп даражада маҳрум бўлсалар;

✓ **тўртинчидан**, иш муомаласи одатларидан ёки шартноманинг моҳиятидан вазиятнинг ўзгариши хавфига манфаатдор тараф учраши кераклиги англашилмаса.

Вазиятнинг жиддий ўзгариши оқибатида шартнома бекор қилинганида суд ҳар қандай тараф талаби билан шартномани бекор қилиш оқибатларини аниқлашда тарафларнинг ушбу шартномани бажариш билан боғлиқ харажатларини улар ўртасида адолатли тақсимлаш зарурлигига асосланади.

Вазиятнинг жиддий ўзгариши муносабати билан шартноманинг ўзгартирилишига шартномани бекор қилиш ижтимоӣ манфаатларга зид бўлган ёки тарафларга шартномани суд томонидан ўзгартирилган шартлар асосида бажариш учун талаб қилинадиган харажатлардан анча ортиқ зарар келтирадиган фавқулодда ҳолларда суд қарори билан йўл қўйилади.

✓ **Шу ўринда қайд қилиш лозимки**, фуқаролар (жисмоний шахслар) ва юридик шахслар ўз фуқаролик ҳуқуқларига ўз эрқларига мувофиқ эга бўладилар ва бу ҳуқуқларини ўз манфаатларини кўзлаб амалга оширадилар. Бу – фуқаролик қонунчилигининг асосий негизларидан биридир (ФК 1-модда).

Шартнома тузишда тарафлар учун асос бўлган вазиятнинг жиддий ўзгариши, битта ёки барча томонлар манфаатларининг бузилишига олиб келади, чунки шартнома мажбуриятларининг бажарилиши иқтисодий жиҳатдан қийин бўлади.

✓ Вазиятлар жиддий ўзгаришининг бир қатор белгиларини ажратиш мумкин. Бу вазиятлар тарафларнинг назоратидан четда бўлиши лозим ва агар томонлар бу ўзгариш тўғрисида олдиндан билганларида (шартномани тузиш пайтида), шартнома умуман тузилмаган бўлар эди ёки сезиларли равишда фарқ қилувчи бошқа шартларда тузилган бўлар деб фарқ қилинади. Масалан,

агар томонлар лизинг олувчи учун транспорт воситасини чет элда сотиб олинишини назарда тутувчи лизинг шартномасини тузиш пайтида, транспорт воситасини сотиб олиш вақтида унинг нархи икки баравар ошишини билганларида, улар лизинг шартномасини тузмаган бўлар эдилар ёки уни бошқа шартлар билан тузган бўлар эдилар.

Ушбу ҳолда, лизинг берувчи томонидан транспорт воситасини чет элда сотиб олиниши лизинг олувчининг манфаатлари бузган бўлар эди, чунки лизинг тўловлари кескин ошган бўлар эди. Зарур шарт бўлиб, вазиятнинг жиддий ўзгаришини томонлар олдиндан билмасдан оқилона¹¹ ҳаракат қилишлари, ўз манфаатларининг йўлида ўзидан талаб қилинадиган даражада эҳтиёткорлик ва жонкуярлик қилишлари ҳисобланади. Бу ҳолда томонларнинг инсофлилиги ва оқилоналиги назарда тутилади (ФК 9-модда).

✓ Қайд қилинган ҳолатлар диспозитив, яъни шартномада вазиятнинг жиддий ўзгариши туфайли унинг ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин эмаслиги назарда тутилади ёки унинг моҳиятидан келиб чиқиши мумкин.

Жиддий ўзгарган вазиятга боғлиқ равишда шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш учун, аввало томонларнинг ўзи жиддий ўзгарган вазиятга шартномани мувофиқлаштириш ёки уни бекор қилиш ҳақида келишувга эришиш бўйича чораларни кўришлари зарур. Агар тарафлар бу ҳақида келиша олмаган бўлсалар, шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш масаласи суд томонидан ҳал қилинади.

Шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос қуйидаги тўртта шарт бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлишидир (биттаси бўлмаса ҳам шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш мумкин бўлмайди):

✓ **биринчидан**, шартномани тузиш пайтида тарафлар вазиятда бундай *ўзгариш юз бермайди, деган фикрга асосланганликларини шубҳасиз аниқлаш* лозим. Бунинг учун тарафлар вазиятларнинг жиддий ўзгариши бўлмайди, деб ўйлаб, аниқ нимага асосланганларини таҳлил қилиш талаб қилинади;

✓ **иккинчидан**, вазиятнинг жиддий ўзгаришини келтириб чиқарган сабабларни, улар пайдо бўлганидан кейин манфаатдор тараф шартноманинг хусусиятига ва муомала шартларига кўра ўзидан талаб қилинадиган даражада *инсофлилиқ ва эҳтиёткорлик қилган бўлишига қарамай*, бу сабабларни енга олмаслигини, бартараф эта олмаслигини аниқлаш зарур. Бунда шартнома хусусияти ва муомала шартлари ҳисобга олинади;

✓ **учинчидан**, шартномани унинг шартларини ўзгартирмасдан бажариш тарафлар мулкӣ манфаатларининг шартномага мос келадиган нисбатини бузса ва манфаатдор тарафга зарар етказса, натижада улар шартнома тузишда *умид қилишга ҳақли бўлган нарсадан кўп даражада маҳрум бўлсалар*. Масалан, йиллар давомида ижара ҳақининг ўзгартирмаслиги нархларнинг ўзгариши жараёнида ижарага берувчининг манфаатини бузади;

✓ **тўртинчидан**, иш муомаласи одатларидан ёки шартноманинг моҳиятидан, шартномани тузишда томонлар асосланган вазиятнинг жиддий

¹¹ Оқилона сўзи – арабчадан олинган бўлиб, “маъкул”, “ақлга мувофиқ”, “ақл билан”, “доноларча” деган маъноларни англатади (Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “О” ҳарфи. 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. А.Мадвалиев таҳрири остида (2006-2008). Ўзбек миллий энциклопедияси. – Т.: –178 б.).

ўзгаришидан келиб чиқадиган *мулкӣ йўқотишлари хавфига судга мурожаат қилган манфаатдор тараф учрашиши таваккал қилиш бурчидан келиб чиқмаслиги шарт*. Масалан, қоидага кўра материаллар тасодифий нобуд бўлиш ёки тасодифий шикастланиш хавфи, пудратчи томонидан пудрат шартномасига асосан ишларни топшириш муддати бошланмағунича, материалларни етказган тараф зиммасида бўлади, бу муддат ўтгандан кейин эса – бу муддатни кечиктирган тараф (ФК 633-модда) зиммасига юкланади.

✔ Суд томонидан вазиятнинг жиддий ўзгариши муносабати билан масалани кўриб чиқишда, одатда, шартноманинг бекор бўлишига йўл қўйилади.

Суд томонидан шартноманинг ўзгартирилиши фавқулотда ҳолатларда бўлиши мумкин, яъни шартноманинг бекор қилиниши ижтимоий манфаатларга зид бўлган ёки тарафларга ўзгартирилган шартларда шартноманинг бажарилиши учун зарур бўлган харажатлардан сезиларли ошадиган зарарни келтирган ҳолларда.

ФКнинг 383-моддаси бўйича шартномани бекор қилишда фақат бир тараф зиммасига зарарларини қоплаш юклатилиши назарда тутилмайди. Суд фақат шартномани бажариш билан боғлиқ харажатларини улар ўртасида адолатли тақсимлаш ҳақидаги масалаларни ҳал қилади.

Шунингдек, ФК 384-моддасига асосан шартнома қандай шаклда тузилган бўлса, уни ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисидаги келишув ҳам шундай шаклда тузилади, башарти қонун ҳужжатларидан, шартнома ёки иш муомаласи одатларидан бошқача тартиб келиб чиқмаса.

Бир тараф шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги таклифга иккинчи тарафдан рад жавоби олганидан кейингина ёки таклифда кўрсатилган ёхуд қонунда ёинки шартномада белгиланган муддатда, бундай муддат бўлмаганида эса – ўттиз кунлик муддатда жавоб олмаганидан кейин, шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги талабни судга тақдим этиши мумкин.

✔ **Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки**, шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишув ҳам бирламчи шартнома билан узвий боғланган шартнома ҳисобланади (ФК 382-модда).

Шунга боғлиқ равишда қонун, шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишувни бирламчи шартнома тузилган шаклда тузилишини талаб қилади. Шу билан бирга бу диспозитив, яъни у қонун ҳужжатлари, шартнома ёки ишга муомаласи одатларидан бошқача қоида келиб чиқмаса, қўлланилади.

ФКнинг 837-моддасига мувофиқ агар воситачи ёзма шаклда тузилган воситачилик шартномаси бўйича, муайян вазиятдан келиб чиққан ҳолда, комитент манфаатларида шартнома шартларидан четга чиқишга мажбур бўлса ва бунда воситачи комитентга талабни олдиндан юбора олмаганда ёки оқилона муддат ичида ўзининг талабига жавоб олмаганда, унда шартнома шартларининг бундай ўзгариши ёзма шаклни талаб қилмайди. Бу ҳолда, хабарномани юбориш имконияти туғилган пайтдан бошлаб, комиссионер томонидан шартнома шартларидан йўлга қўйилган четга чиқишлар ҳақида хабарнома юбориш етарли ҳисобланади.

ФКнинг 384-моддасида шартноманинг суд тартибида ўзгартирилиши ёки бекор қилинишининг жуда муҳим тартибини белгилайди. Судга мурожаат қилишдан олдин тарафлар шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақида келишувга эришишлари бўйича чоралар кўриш лозим. Бунинг учун, шартномани ўзгартириш ёки бекор қилишда манфаатдор бўлган тараф шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш таклифи билан бошқа тарафга мурожаат қилиши керак. Бунда таклифни кўриб чиқиш муддати таклифнинг ўзида ёки қонун ёки шартномада кўрсатилган бўлиши лозим.

✓ Белгиланган муддатда жавоб олмаслик, бундай муддат бўлмаганида эса – ўттиз кунлик муддатда жавоб олмаганидан кейин ёки таклифга рад жавоби олинганидан кейин шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги талабни судга тақдим этиши мумкин.

ФКнинг 385-моддасига кўра шартнома ўзгартирилганида тарафларнинг мажбуриятлари ўзгартирилган ҳолда сақланиб қолади.

✓ Шартнома бекор бўлганида тарафларнинг мажбурияти бекор бўлади.

Шартнома ўзгартирилган ёки бекор қилинган тақдирда, агар келишувдан ёки шартномани ўзгартириш хусусиятидан бошқача тартиб аниқлашмаса, тарафлар шартномани ўзгартириш ёки бекор қилишга келишган пайтдан бошлаб, шартнома суд тартибида ўзгартирилган ёки бекор қилинган эса – суднинг шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги қарори қонуний кучга кирган пайтдан бошлаб мажбуриятлар ўзгартирилган ёки бекор қилинган ҳисобланади.

Агар қонунда ёки тарафларнинг келишувида бошқача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса, тарафлар шартнома ўзгартирилгунча ёки бекор қилингунча мажбурият бўйича ўзлари бажарган нарсаларни қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли эмаслар.

Агар шартномани ўзгартириш ёки бекор қилишга тарафлардан бирининг шартномани жиддий бузиши асос бўлган бўлса, иккинчи тараф шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш туфайли етказилган зарарни тўлашни талаб қилишга ҳақли.

Шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш асосига қараб, шартноманинг ўзгартириш ёки бекор қилиш оқибатлари бошланишининг турли муддатлари белгиланган. Масалан, тарафларнинг келишуви мавжудлигида (ФК 382-моддасининг биринчи қисми), бундай келишув тузилгандан пайтдан бошлаб мажбуриятлар ўзгартирилган ёки бекор қилинган ҳисобланади.

✓ Шу билан бирга, томонлар келишувида, келишув тузилган пайтдан эмас, балки аниқ вақт ўтгандан кейин (масалан, 30 кундан кейин) шартнома ўзгартирилгани ёки бекор қилингани назарда тутилиши мумкин.

Бунда шартнома мажбуриятлари ҳам ўзгартирилган деб ҳисобланиши мумкин эмас, агар ўзгартиришлар хусусиятидан бундай мазмун бевосита келиб чиқмаса. Масалан, бир йилдан кам бўлмаган муддатга тузилган бино ва иншоотлар ижара шартномасига киритилган ўзгаришлари, шартномани ўзгартириш тўғридаги келишувни тузиш пайтидан қатъий назар, шу ўзгартиришларни давлат рўйхатидан ўтказиш пайтидан бошлаб кучга киради.

✓ Шартнома суд қарори билан ўзгартирилганда ёки бекор қилинганда (ФК 382-модда, иккинчи қисм), суд қарори кучга кирган пайтидан бошлаб,

шартнома мажбуриятлари ўзгартирилган ёки бекор қилинган деб ҳисобланади.

ФКнинг 385-моддасида шартномани бажаришдан бир томонлама бош тортишда шартнома мажбуриятларини ўзгартириш ёки бекор қилинишининг кучга кириш муддатини белгиламайди.

✓ **Бундан ташқари**, ФК 382-моддаси тўртинчи қисмига кўра шартномани тўлиқ ёки қисман бажаришдан бир томонлама бош тортиш ҳолларида, қачонки бундай бош тортиш қонун ёки томонларнинг келишуви билан йўл қўйилганда, шартнома тегишли равишда ўзгартирилган ёки бекор қилинган деб ҳисобланади.

ФКнинг 385-моддасининг биринчи ва иккинчи қисми қоидаларига мувофиқ, шартномани бажаришдан бир томонлама бош тортиш, шунингдек шартнома мажбуриятларини ўзгартириш ёки бекор қилинишининг кучга кириш пайти, биринчи навбатда, бундай бош тортишга йўл қўядиган қонун ёки томонларнинг келишуви билан белгиланади. Агар шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш қонун ёки томонларнинг келишуви билан ёки иш муомаласи одатлари билан белгиланган бўлмаса, унда шартномани бажаришдан бир томонлама бош тортиш пайти шартномани бажаришдан бир томонлама бош тортадиган тараф томонидан белгиланади. Одатда, бундай муддат мақсадга мувофиқ, оқилона бўлиши талаб этилади.

✓ **Қоидага кўра**, шартнома ўзгартирилган ёки бекор қилингандан кейин томонлар улар томонидан мажбурият бўйича бажарилганни қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли эмаслар. Лекин қонун ёки томонлар келишуви билан бу қоидадан четга чиқиш мумкин. Хусусан, “Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 18-моддасида истеъмолчи мақбул сифатли ноозик-овқат товарини харид қилган кунидан эътиборан ўн кун ичида ушбу товар сотиб олинган жойдаги сотувчидан уни айна шундай товарга алмаштириб олишга, бундай товар сотувда бўлмаса, пулини қайтариб олишга ҳақли эканлиги белгиланган.

ФКнинг 413-моддасига кўра агар сотувчи оқилона муддатда сотиб олувчининг товарни бутлаш тўғрисидаги талабини бажармаса, сотиб олувчи ўз ихтиёрига кўра олди-сотди шартномасини бажаришдан бош тортишга ва товар учун тўланган пул суммасини қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли.

✓ **Тарафлардан бирининг шартномани жиддий равишда бузиши** натижасида (ФК 382-модда) иккинчи тараф, шартномани ўзгартириш ёки бекор қилинишини талаб қилишга мажбур, чунки у зарар кўради, шунингдек фойдани ҳам қўлдан бой беради. Бунда зарар келтирилган томон шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиниши билан бир вақтда зарарларнинг қопланишини ҳам талаб қилишга ҳақли бўлади.

МАЖБУРИЯТ ТУШУНЧАСИ ВА ТАРАФЛАРИ ҲАМДА МАЖБУРИЯТЛАРНИ БАЖАРИШ

Мажбурият инсон туғилганидан бошлаб, шу даражада узоқ йўлни босиб ўтадики хаттоки у инсон вафотидан кейин ҳам давом этиши мумкин.

Масалан, васият мажбурияти (ФК 1132-модда) бўйича васият қилувчи васият бўйича меросхўрнинг зиммасига бир ёки бир неча шахс фойдасига бирон-бир мажбуриятни (васият мажбуриятини) мерос ҳисобидан бажаришни юклашга ҳақли бўлиб, васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчилар васият мажбурияти бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқини оладилар.

Мажбуриятдан жисмоний ва юридик шахсларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини таъминлашда мулкӣ ҳуқуқӣ муносабатларнинг шакли сифатида ижтимоӣ ҳаётнинг кўп тармоқларида фойдаланилади. Мажбурият воситасида тадбиркорлик фаолияти амалга оширилади, товар сотилади ва сотиб олинади, мол-мулк ижарага топширилади, ишлаб чиқариш объектлари ва уй-жой бинолари қурилади турли транспортларда йўловчи ва юклар ташилади, хизматлар кўрсатилади, кредитлар берилади, ҳисоб-китоблар амалга оширилади, шахснинг ўзи ва унинг мол-мулклари суғурта қилинади, биргаликда тадбиркорлик фаолияти амалга оширилади, интеллектуал фаолият натижаларидан фойдаланилади, фуқароларнинг ҳаёти, соғлиғи ва мол-мулки муҳофаза қилинади ва ҳ.к.¹².

Франция Фуқаролик Кодексида мажбурият – шахс бошқа бир шахс бўлган кредиторга нисбатан бирор ҳаракатни амалга ошириш ёки ҳаракатни амалга оширишдан сақланиш воситаси орқали улар ўртасида мавжуд бўладиган ҳуқуқӣ алоқа тарзида ифодаланади¹³.

АҚШ Калифорния Штати Фуқаролик Кодексининг (1872 йил) 1427-параграфига асосан мажбурият бу шахснинг бирор-бир ишни қилиш ёки бирор-бир ишни қилмаслигини ифодаловчи ҳуқуқӣ мажбуриятидир¹⁴.

✓ Ўзбекистон ФКнинг 234-моддасига кўра мажбурият – фуқаролик ҳуқуқӣ муносабати бўлиб, унга асосан бир шахс (қарздор) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ҳаракатни амалга оширишга, чунончи: мол-мулкни топшириш, ишни бажариш, хизматлар кўрсатиш, пул тўлаш ва ҳоказо ёки муайян ҳаракатдан ўзини сақлашга мажбур бўлади, кредитор эса – қарздордан ўзининг мажбуриятларини бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Агар тарафлар шартномага биноан бир-бирларига нисбатан мажбуриятли бўлса, тарафлардан ҳар бири бошқа тараф олдида унинг фойдасига нима қилиши шарт эканлиги жиҳатидан унинг қарздори ва айни бир пайтнинг ўзида ундан нима талаб қилишга ҳуқуқли эканлиги жиҳатидан унинг кредитори ҳисобланади (ФК 235-модда учинчи қисми).

Мажбурият тушунчасини ифодалашда қарздор тарафда мажбуриятни, кредитор тарафда ҳуқуқни кўрсатиб, мажбурият ва ҳуқуқнинг қарздор ва кредитор ўртасида алмашилиб туришида намоён бўлади деб ҳисоблаш каби нуқтаи-назар шаклланган.

¹² Раҳмонкулов Х. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қоидалар). Дарслик. –Т.: ТДЮИ, 2005, –8 б.

¹³ Гражданское и торговое право капиталистических государств. /Под. ред. Е.А.Василева. –М.: Международные отношения. 1993. –250 с.

¹⁴ Соединенные Штаты Америки. Конституция и законодательные акты /Под.ред. О.А.Жидкова. –М.: Изд.группа «Прогресс» «Универс». 1993. –558 с.

Назаримизда, бундай нуқтаи-назар унчалик тўғри эмас, чунки мажбуриятда кредитор ва қарздорнинг алмашинуви доимо ҳам содир бўлавермайди.

Ҳуқуқшунос олимларнинг таъкидлашича, мажбуриятда тарафларнинг ҳар бири айти вақтнинг ўзида ҳам кредитор, ҳам қарздор бўлиши мумкин (масалан, фуқаронинг буюртмасига кўра уй-жой куриш), бироқ шундай мажбуриятлар борки, бунда бир тараф доим кредитор, иккинчиси эса қарздор бўлиб, уларнинг ўринлари ҳеч қачон алмашмайди (масалан, бирор-бир шахс бошқасига қарзга пул берган ҳолларда)¹⁵.

Фикримизча, ФКнинг 234-моддаси биринчи қисмида мажбуриятга берилган тушунча бир тарафлама мажбуриятнинг мазмуни ифодалайди ҳалос.

✓ Бир тарафлама мажбуриятга кўра, бир тараф талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлса, иккинчи тараф ушбу талабни бажариш мажбуриятни ўз зиммасига олади. Холбуки, бир тарафлама мажбуриятдан ташқари, икки ёки кўп тарафлама мажбуриятлар ҳам мавжуд.

Икки тарафлама мажбуриятларда иккала тараф ҳам мажбуриятнинг бажарилишини амалга оширишда биргаликда қатнашади, тегишли ҳуқуққа эга бўлиш билан биргаликда иккала тараф ҳам мажбурият олади.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг аксарият қисмини икки тарафлама мажбуриятлар ташкил қилади.

✓ Мажбурият тушунчасида бир тарафда ҳуқуқ, иккинчи тарафда мажбуриятни кўрсатган ҳолда улар доимий равишда алмашилиб туради деган хулоса билан мажбурият тушунчасини тўлиқ баён қилиб бўлмайди. Бу ҳолат қонунчилик ҳужжатлари талабларига ҳам тўла мувофиқ келмайди.

ФКнинг 386 – 975-моддаларида акс этган барча шартномаларда бир тарафлама мажбурият ёки икки тарафлама мажбуриятлар қайд қилинган нормалар фақат мажбуриятларни ифодалаган.

Буларга кўра бир тараф муайян ҳаракатларни, яъни мол-мулкни топшириш, ишларни бажариш, хизмат кўрсатиш ва ҳ.к. бажариш мажбуриятини, иккинчи тараф эса, ҳақ тўлаш мажбуриятини (қонунчилик истесно қилган ҳолатлардан ташқари) олади.

Аксарият ҳолатларда иккала тарафда ҳам мажбуриятлар мавжуд бўлиши ўз аксини топади. Ушбу мажбуриятларнинг алоҳида турларида ифодаланган тушунчалар мажбурият тушунчасида ўз аксини топиши лозим.

¹⁵Саидов А, Таджиханов У, Одилқориев Х. Давлат ва ҳуқуқ асослари. Дарслик. Т.: Шарқ, 2002. 114 б.

ФКнинг 234-моддасида мажбуриятга берилган тушунча фақат шартномавий мажбуриятларга оид қоидаларни ифодалаш билан чекланган, холбуки, ушбу модданинг иккинчи қисмида мажбуриятлар шартномадан, зиён етказиш натижаси ва бошқа асослардан келиб чиқиши ҳам кўрсатилган.

Назаримизда, мажбурият тушунчасида ФКнинг 234-моддаси иккинчи қисмида кўрсатилган қоидалар ҳам ўз аксини топиши лозим.

Жумладан ФКнинг 234-моддаси биринчи қисми қуйидагича янги таҳрирда баён этилиши таклиф этилади:

“мажбурият фуқаролик ҳуқуқий муносабат бўлиб, унга кўра бир тараф иккинчи тараф фойдасига муайян ҳаракатларни амалга ошириш, иккинчи тараф эса ушбу ҳаракатларнинг натижаларини қабул қилиш ва унинг ҳақини тўлаш мажбуриятини олади ёхуд бир тараф ўзининг гайриқонуний ҳаракат ёки ҳаракатсизлик натижасида иккинчи тарафга етказган зарарини қоплаш мажбуриятига эга бўлади”.

Мажбуриятга бу тарзда тушунча бериш ва амалда қўллаш мажбуриятни бажариш субъектларида ўз ҳуқуқларини янада теран англаб етиш ҳамда мажбуриятини хис қилишини шакллантириш орқали уни лозим даражада бажаришига ундаш билан биргаликда, уларнинг қонуний манфаатини ҳам ҳимоя қилади.

 Қайд қилиш лозимки, шахслар ўртасидаги муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиниши юзасидан эҳтиёж мавжуд.

Бу эҳтиёж муносабатларда иштирок этувчиларининг қонуний манфаатларини ва ўз ҳуқуқларини эркин амалга оширишини таъминлаш учун ҳам юзага келади. Ушбу эҳтиёж ҳуқуқ нормаларини яратиш ва уни муносабатларга татбиқ этилиши орқали тартибга солинади.

Юқорида мажбурият хусусида сўз юритдик, шу ўринда таъкидлаш жоизки мажбурият ҳуқуқи тушунчаси мажбурият тушунчасидан фарқ қилади.

Мажбурият ҳуқуқи – мажбуриятларга оид муносабатларни тартибга солувчи фуқаролик ҳуқуқий нормалар мажмуи ҳисобланади¹⁶.

Х.Раҳмонқулов таъкидлаганидек, мажбурият ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқи нормаларининг йиғиндиси сифатида мулкӣ муносабатларни тартибга солади ва шу туфайли мажбурият ҳуқуқий муносабатлар шаклига эга бўлади¹⁷.

Мажбурият ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 3-бўлимини ташкил қилади ва у икки қисмдан – мажбуриятлар тўғрисидаги умумий қоидалар ҳамда мажбурият турлари кўрсатилган махсус қисмдан иборат.

Таъкидлаш жоизки, мажбурият ҳуқуқининг вужудга келишини бевосита рим ҳуқуқи билан боғлаш каби мавжуд фикрлар шошилиш чўлоса чиқариш кабидир, чунки ҳали “Авесто”, “Муғ тоғи сўғд архиви” мажмуаси¹⁸ каби тўлиқ ўрганилмаган ҳуқуқий манбалар мавжуд.

¹⁶ Мажбурият ҳуқуқ. // <https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/majburiyat-huquqi-uz/>

¹⁷ Rahmoqulov H.R. Majburiyat huquqi (umumiy qoidalar). TDYI. –T: 2009. –8 б.

¹⁸ Согдийские документы с горы Муг. Чтение, перевод, комментарий. Вып. I: Фрейман А.А. Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. –М.: ИВЛ, 1962, –92с; Согдийские документы с горы Муг. Вып. II: (Юридические документы и письма). Чтение, перевод и комментарии В.А.Лившица. –М.: Изд. Восточной литературы, 1962, –222 с; Согдийские документы с горы Муг. Чтение, перевод, комментарий. Вып. III: Хозяйственные документы. Чтение, перевод и комментарии М.А.Боголюбова и О.И.Смирновой. –М.: 1963. –132 с; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. –Т.: Фан, 1992. –60 б.

Ҳукукий манбага назар ташлайдиган бўлсак, унда Шарқ назариясига кўра, “Авесто”нинг ватани Хоразм воҳаси¹⁹ эканлиги қайд қилинган.

Хоразм илк давлатчилик ва ҳукукий манбалар шаклланган қадимий давлат бўлиб, бугунги кунда Ўзбекистоннинг шимолий-ғарбида жойлашган вилоятдир. У ўз жасорати билан Ғарбни муғуллар истилосидан қутқаришга улкан ҳисса қўшган Хоразмшоҳлар давлатининг сўнгги ҳукмдори, буюк ватанпарвар саркарда, тўлиқ исми Жалолиддин ибн Аловуддин Муҳаммад²⁰ бўлган Жалолиддин Мангуберди туғилган юртдир.

“Авесто” шартномалардаги, қонундаги мажбурий муносабатларни ва етказилган зарарни тўлашни тартибга солувчи нормаларни ҳам ўз ичига олади²¹.

Қайд қилинганидек, қадимий ҳукукий манбалар мавжуд бўлар экан, назаримизда шартномалар, мажбурият ҳуқуқининг вужудга келишини қатъи равишда Рим ҳуқуқига боғлаш каби қарашлардан воз кечиш пайти келди.

Бу борада ҳуқуқшунос олимларнинг “Рим ҳуқуқшунослари цивилистика (фуқаролик ҳуқуқи)га оид бўлган тушунчаларни, яъни ... шартномалар, мажбурият ҳуқуқи, ... ва бошқа фуқаролик ҳуқуқида қўлланиладиган кўпчилик ибораларни, сўзларни ишлаб чиққанлар ва буларнинг барчаси Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик ҳуқуқида ва бошқа ҳуқуқ соҳаларида ... тўлиқ қўлланиб келинмоқда. Албатта, бу тушунчалар XXV аср муқаддам вужудга келган²² деган фикрини келтирар эканмиз, диққатингизни “бу тушунчалар XXV аср муқаддам вужудга келган” жумласига қаратмоқчимиз.

Римда мажбурият ҳуқуқи оид тушунчалар XXV аср муқаддам вужудга келган бўлса, ундан V аср олдин, яъни XXX аср муқаддам “Авесто” яратилган.

¹⁹ Тургунов М.Т. Авесто как правовой памятник и объект изучения юридической антропологии. /Ҳукукий тадқиқотлар журнали /Журнал правовых исследований / Journal of law researchnosi-5 / 2020, –8 б.

²⁰ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-j/jaloliddin-manguberdi-uz/>

²¹ Ртвеладзе Э.В, Саидов А.Х, Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. –Т.: Адолат, 2001, –136-137, 226 б.

²² Рим ҳуқуқи: дарслик /В.Р.Топилдиев. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. –Т.: Янги аср авлоди. 2013. –21 б.

Битикларда қайд қилинишича, энг мўътабар, қадимги қўлёзмамиз “Авесто”нинг яратилганига 3000 йил бўляпти. Бу нодир китоб бундан XXX аср муқаддам икки дарё оралиғида, мана шу заминда умргузаронлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларига қолдирган маънавий, тарихий меросидир.

“Авесто” – муносабатларни тартибга солувчи қоидалар мажмуаси.

“Авесто” 21 наск (қисм)дан иборат²³ бўлган ҳуқуқий манбадир.

“Авесто”нинг “Шартномалар ва жинойтлар”га бағишланган 4-фаргарди “I а” қисмида олтита, яъни биринчи шартнома – сўз билан мустаҳкамланган; иккинчиси – қўлни сиқиш билан; учинчиси қўйни гаровга қўйиш; тўртинчиси – ҳўкизни гаровга қўйиш; бешинчиси – инсонни гаровга қўйиш; олтинчиси – ҳосилдор ерни гаровга қўйиш билан боғлиқ шартномалар эътироф этилган²⁴.

✓ Ўзбекистон ҳудудида қарийиб 3000 йил муқаддам яратилган “Авесто”да қайд қилинган 6 та шартномада белгиланган мажбуриятлар бажарилиши бир қатор усуллар билан Рим ҳуқуқидан фарқли равишда биринчи навбатда сўз бериш билан мустаҳкамланиб, яъни “лафз” билан таъминланиб, ўзаро ишонч асосига қурилганлигини кўриш мумкин.

Шарқ ва Ғарбда мажбурият ҳуқуқи билан боғлиқ муносабатларнинг тартибга солиниши билан боғлиқ жиҳатлар хусусида сўз юритар эканмиз, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мажбурият ҳуқуқининг шартномалар ҳақидаги қоидалари Рим ҳуқуқида одатлар билан боғлиқ, оғзаки шартномалар (шартли) ҳамда ёзма (том маънодаги) шартномалар тарзида ифодаланган.

✓ Мажбурият ҳуқуқининг истиқболи мажбуриятли муносабатларда иштирок этувчи барчанинг яъни, кредитор, қарздор ва учинчи тарафларнинг ҳам “манфаатлари муштараклиги” таъминланишига боғлиқ.

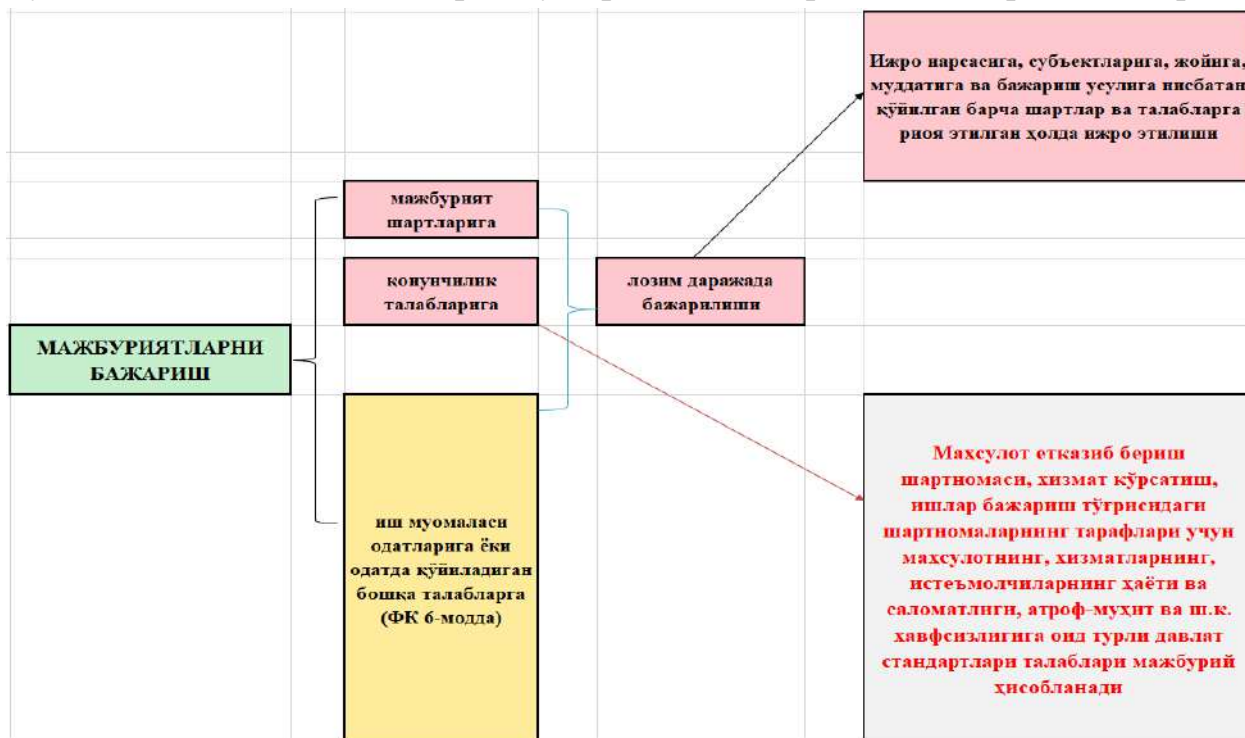
Шартномавий мажбуриятларда кредитор, қарздор ва учинчи шахсларнинг манфаатлари бирдек кафолатланиши шарт.

“Манфаатлар муштараклиги” нафақат шартнома субъектларининг қонуний манфаатдорлигини юзага чиқаради, балки жамиятда ижтимоий ҳамда иқтисодий тараққиётнинг янада юксалишига замин яратади.

²³ <http://xorazmiy.uz/uz/pages/view/90>

²⁴ Авеста «Закон против дэвов» (Видевдат). –СПб., Изд. Политех.ун-та, 2008. –С. 97.

Таъкидлаш керакки, ФКнинг 236-моддасига асосан мажбуриятлар мажбурият шартларига ва қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ, бундай шартлар ва талаблар бўлмаганида эса – иш муомаласи одатларига ёки одатда қўйиладиган бошқа талабларга мувофиқ лозим даражада бажарилиши керак.

ФКнинг 236-моддасида мажбуриятни ижро этишнинг муҳим таомили, яъни мажбуриятни лозим даражада бажариш лозимлиги ўз ифодасини топган.

Аввало, мажбуриятнинг бажарилиши мажбурият шартларига ва қонунчилик ҳужжатлари талабларига мувофиқ бўлиши шарт. Агар қонун ҳужжатларида қандайдир талаб кўзда тутилган бўлса-ю, бу талабни тарафлар шартномага киритмаган бўлса ҳам, мазкур талаб мажбуриятлар мазмунини ташкил этади ва тарафлар учун мажбурийдир. Масалан, маҳсулот етказиб бериш шартномаси, хизмат кўрсатиш, ишлар бажариш тўғрисидаги шартномаларнинг тарафлари учун маҳсулотнинг, хизматларнинг истеъмолчиларнинг ҳаёти ва саломатлиги, атроф муҳит ва ш.к. Хавфсизлигига оид турли давлат стандартлари талаблари мажбурий ҳисобланади.

Мажбуриятларни бажариш шартлари бевосита шартномада ёки қонунчилик ҳужжатларида кўрсатилмаган бўлса, бундай ҳолатда мажбуриятлар иш муомаласи одатларига мувофиқ равишда ёки одатда қўйиладиган талабларга мувофиқ ижро этилади (ФК 6-модда).

“Одатда қўйиладиган талаблар” деганда, фуқаролик муомаласида шаклланган ва ўрнашиб қолган ҳатти-ҳаракат қоидалари тушунилади.

Ижро предмети, субъектларига, жойига, муддатига ва бажариш усулига нисбатан қўйилган барча шартлар ва талабларга риоя этилган ҳолда ижро этилганда, мажбуриятлар лозим даражада бажарилган деб ҳисобланади.

Мажбуриятни бажаришдан бир томонлама бош тортиш ва шартнома шартларини бир томонлама ўзгартиришга йўл қўйилмайди, қонун ҳужжатларида ёки шартномада назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Бу каби қоидалар ФКнинг 237-моддасида ўз ифодасини топган.

✔ **Қоидага кўра**, мажбуриятни бажаришдан бир томонлама бош тортишга ёки шартнома шартларини бир томонлама ўзгартиришга (*агар шартномада кўзда тутилган бўлмаса*) йўл қўйилмайди ва бу бекор қилиш ёки мажбуриятни ўзгартириш каби ҳуқуқий оқибатларни ҳам келтириб чиқармайди. Бироқ қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолатларда тарафга мажбуриятларни бажаришдан бир томонлама бош тортиш ва мажбуриятларни бир томонлама ўзгартиришга рухсат берилади, бу ҳолатга асосан бошқа тараф ўзининг муқобил мажбуриятларини бажармагани ёки лозим даражада бажармагани муносабати билан йўл қўйилади.

ФК 382-моддасининг иккинчи қисмида, махсус қоидалар эса ФКнинг шартномаларнинг алоҳида турларига бағишланган бобларида ифодаланган. Масалан, олди-сотди шартномасига татбиқан сотувчи сотилган товарни харидорга беришни рад этган ҳолатларда йўл қўйилади (ФК 401-модда) ёки унга тегишли даражада сифатли бўлмаган товарни топширганда (ФК 408-модда) харидорнинг шартномадан бир томонлама бош тортишига йўл қўйилиши мумкин.

✔ Мазкур ҳолатларда мажбуриятни бажаришдан бош тортиш учун судга мурожаат этиш зарур эмас, иккинчи тарафга бош тортиш тўғрисида хабар берилса, етарли бўлади.

Қонун ҳужжатларида ҳуқуқнинг бузилиши ҳолати бўлмаган ҳолда ҳам мажбуриятни ижро этишдан бир томонлама бош тортиш имконияти кўзда тутилган, бунда тегишли равишда ўзаро ҳисоб-китоб таомили назарда тутилади.

Масалан, пудрат шартномаси бўйича, агар пудрат шартномасида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, буюртмачи иш натижаси ўзига топширилгунга қадар истаган вақтда шартномадан воз кечиб, белгиланган баҳо бўйича буюртмачи шартномадан воз кечганлиги тўғрисида огоҳлантириш олгунга қадар бажарилган ишнинг мутаносиб қисмига ҳақ тўлаши мумкин (ФКнинг 642-моддаси тўртинчи қисми).

Бир тараф шартномани бажаришдан тўла ёки қисман бош тортиб, қонун ёхуд тарафларнинг келишувида бунга йўл қўйилса, шартнома тегишлича бекор қилинган ёки ўзгартирилган ҳисобланади (ФКнинг 382-моддаси тўртинчи қисми).

✔ **Таъкидлаш жоизки**, ФКнинг 238-моддасига кўра “Мажбурият келишилган ва тарафлар учун мақбул усулда бажарилиши шарт.

Мажбуриятни бажариш усули, агар бу усул мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса ва қонун билан белгилаб қўйилган бўлмаса, шартномада кўрсатилган бўлиши керак”.

✓ Мажбурият келишилган ва томонлар учун маъқул усулда бажарилиши шарт, акс ҳолда мажбурият бажарилмаган деб эътироф этилиши ҳам мумкин.

Келишилганлик шартномада шартлашаётган тарафлар маъқул деб топган ижро этиш усуллариининг кўрсатилганлигини, тарафларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини бузмаслигини ва тарафлар учун иқтисодий жиҳатдан фойдалилигини англатади.

Масалан, товарларни етказиб беришда улар учун темир йўл транспорти орқали етказиб бериш муддатларига кўра ҳам, баҳосига кўра ҳам энг маъқул усул эканлигини тарафлар келишиб олишади. Авиация ёрдамида етказиб бериш эса номаъқул, зеро иқтисодий жиҳатдан фойдали эмас. Мана шу масалани ҳар икки тарафнинг розилиги билан ҳал этилиши уларнинг келишилган иродаси ҳисобланади ва шартномада акс этирилади.

✓ Агар тарафлардан бири ижро этишнинг келишилган усуллариини бузса, иккинчи тараф фақат бажарилиши устида низолашуви ва уни лозим даражада эмас деб эътироф этиши мумкин.

Бундан ташқари, мажбуриятнинг қисмларга бўлиб бажарилишига оид қоидалар ФКнинг 239-моддасида белгиланган бўлиб, унга асосан башарти бошқача тартиб қонун ҳужжатларида, шартномада назарда тутилган бўлмаса ёки иш муомаласи одатларидан ёхуд мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, кредитор мажбуриятнинг қисмларга бўлиб бажарилишини қабул қилмасликка ҳақли.

✓ Кредитор мажбуриятнинг қисмларга бўлиб бажарилишини, масалан, башарти ижро предмети бўлинмайдиган ашё (ижарага берилган нотураар жой, ёки муаллифлик ҳуқуқи объекти сифатидаги санъат асари, ФКнинг 88-моддаси) бўлиб ҳисобланса, қабул қилмаслиги мумкин.

Мажбуриятнинг қисмларга бўлиб бажарилишини қабул қилмасликнинг иқтисодий сабаблари ҳам бўлиши мумкин (қўшимча экспедиторлик харажатлари, сақлаш билан боғлиқ харажатлар ва ҳ.к.). Зеро, қисмларга бўлиб бажариш чоғидаги харажатлар мажбуриятнинг бир мартада тўлиқ бажарилганда зарур бўладиган харажатлардан ортиб кетиши мумкин.

Шундай бўлса-да, қарздорнинг ижрони қисмларга бўлиб бажариш ҳуқуқи қонун ҳужжатларида кўзда тутилиши ёки иш муомаласи одатларидан ёхуд мажбурият моҳиятидан келиб чиқиши мумкин. Масалан, ФКнинг 443-моддасида маҳсулот етказиб берувчининг айрим даврда тўлиқ етказиб берилмаган товарлар ўрнини тўлдириш бўйича ўрнатилган мажбуриятини кўрсатиш мумкин.

✓ Қарздор томонидан мажбуриятни бирданига тўлиқ бажарилиши шартномада белгиланган ҳолда у томонидан мажбуриятни қисмларга бўлиб бажариш шартини таклиф этишида шартни кредитор қабул қилмасликка ҳақли (*мажбур эмас*). Агарда қарздор буни амалда солидар қилса бу ҳолда қарздор ижро муддатини кечиктириб юборган деб ҳисобланади ва муддатни ўтказиб юборгани учун жавобгарликка тортилади (ФК 337-модда).

Агар кредитор қарзнинг бир қисмини олишдан ҳақли равишда бош тортса (ижро кредит мажбуриятига мувофиқ тўлиқ ижро этилиши шарт бўлган ҳолда), қарздор қарзнинг ҳамма суммасидан келиб чиққан ҳолда, шу жумладан кредитор олишдан ҳақли равишда бош тортган қисмини ҳам қўшган ҳолда, фоиз тўлаши шарт.

Амалда моддий неъматларни (товарлар, пул маблағлари ва ш.к.) кредиторга тегишли бўлмаган кредиторга, шахсга (қарздорнинг эҳтиётсизлиги, кредитор номидан учинчи шахслар томонидан қалбаки ҳужжатларнинг тақдим этилиши ва ш.к. оқибатида) ўтказиб берилиши, топширилиши ҳолатлари ҳам учрайди.

Ушбу борадаги ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш учун мажбуриятнинг тегишли шахс учун бажарилишига оид бўлган қоидалар ФКнинг 240-моддасида белгиланган бўлиб, унга биноан, агар бошқача тартиб тарафларнинг келишувида назарда тутилган бўлмаса ва иш муомаласи одатларидан ёки мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, қарздор мажбуриятни бажариш чоғида ижрони кредиторнинг ўзи ёки бу иш учун у ваколат берган шахс қабул қилаётганлигини исботлашни талаб қилишга ҳақли бўлади ва бундай талабни қўймаганлик оқибатлари хавфи унинг зиммасида бўлади.

✓ ФКнинг мазкур моддасида қарздорга ижрони талаб этаётган ёки қабул қилаётган шахснинг ваколатларини текшириб кўриш, унинг ҳақиқатдан ҳам кредитор эканлигига ёки тегишли ваколатга эга шахс эканлигига ишонч ҳосил қилиш ҳуқуқи берилган.

Агар кредитор фуқаро бўлса, шу жумладан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи фуқаро бўлса, унинг шахси паспорти бўйича аниқланади, кредитор вакилининг ваколатлари (кредитор фуқаро ёки ташкилот эканлигидан қатъий назар) лозим даражада расмийлаштирилган ишончнома ҳамда вакилнинг шахсини тасдиқловчи ҳужжат асосида аниқланади. Агар вакил ташкилот бўлса (масалан, мижоз номидан ҳаракат қилувчи экспедитор), унинг ваколоти кам деганда иккита ишончнома: мижознинг экспедиторга, яъни юридик шахсга берган ишончномаси ва экспедитор – юридик шахснинг ўз ходимига берган ишончномаси асосида аниқланади.

✓ Ижрони қабул қилиб олаётган кредитор – ташкилот раҳбарининг ёки воситачи – ташкилот раҳбарининг ваколатлари хизмат гувоҳномаси асосида аниқланади. Зарур бўлганида бошқа ҳужжатларни (устав, раҳбарни тайинлаш, сайлаш тўғрисидаги ҳужжат) ҳам текшириш мумкин.

Тарафлар шартномаларда ижрони қабул қилиб, олиш ҳуқуқини тасдиқлашнинг тартибини белгилаш бўйича меъёрий ҳужжатларда мавжуд кўрсатмаларга амал қилган ҳолда ёндашадилар. Масалан, экспедитор – хайдовчи учун юкни қабул қилиб олишда керак бўладиган ҳужжат *йўл варақаси* ҳисобланади ва у транспорт корхонасининг (ташкилотнинг) *ишончномаси* вазифасини ўтайди. Жамғарма банкига омонат қўювчи омонатчи - фуқаронинг омонатни қайтариб олиш учун ваколатлари омонат дафтарчаси билан тасдиқланади, бунда фармойиш берувчи ҳужжатдаги имзо банкда мавжуд бўлган имзо намунаси билан солиштириб кўрилади.

Шартнома асосида банкдаги маблағларни тасарруф этиш ҳуқуқи берилган шахсларнинг ваколатларини текшириш банк томонидан банк қоидалари ва миждоз билан тузилган шартнома асосида амалга оширилади.

Ташқи аломатларига кўра ваколатли шахсларнинг имзоларини ва муҳрни банк варақасида мавжуд имзолар намунаси ҳамда муҳр изи билан таққосланади. Агар ҳисобварақда мавжуд пул маблағларини тасарруф этиш учун асос сифатида ишончнома кўрсатилган бўлса, ишончноманинг мавжудлиги текширилади.

Ижро лозим бўлмаган шахсга нисбатан бажарилган бўлса, кредитор ижрони ёки зарарнинг қопланишини талаб қилишга ҳақлидир. Мажбуриятни бошқа шахсга ижро этиб юбориш эҳтимоли оқибатлари қарздорга юклатилади, агар бажариш имконияти мавжуд бўлса (ФК 330-модда), қарздорнинг кечиктириши оқибатида кредитор учун ижрони аҳамияти сақланиб қолган бўлса (ФК 337-модда), унинг мажбурияти сақланиб қолади.

Тарафларнинг келишуви, иш муомаласи одатлари, мажбурият моҳиятидан келиб чиқиб, кредитор ёнки унинг вакилининг шахсини тасдиқлаш учун махсус ҳужжатларнинг тақдим этилиши талаб этилмаслиги мумкин. Масалан, тақдим этувчига берилиши кўрсатилган қимматли қоғозлар бўйича маблағлар шу қоғозни тақдим этувчига тегишли бўлади, ҳолбуки уни ноқонуний эгалик қилувчи тақдим этаётган бўлиши ҳам мумкин. Кредитор вакилининг ваколатлари вакил ҳаракат қилаётган шароитдан очиқ-ойдин кўриниб турган бўлиши мумкин (ФК 129-модда). Масалан, юklar (товарлар) қарздор томонидан кредитор ташкилот омборхонасида бевосита унинг ҳудудида топширилади.

ФК қарздорнинг кредиторга нисбатан кўядиган ижрони қабул қилганлигини тасдиқлатиб олиш ҳуқуқининг бажарилмаслиги оқибатларини белгиламайди.

Кредитор, ўз ваколатларини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этиши мажбурият шартларига кўра зарур ҳолда тақдим этмаса, кредитор муддатни кечиктириб юборган ҳисобланади ва кредитор кечиктириб юбориши ҳолатлари учун кўзда тутилган барча оқибатлар келиб чиқади (ФК 338-модда).

 Қайд қилинганлардан ташқари, мажбуриятни бажаришни учинчи шахс зиммасига юклаш мумкин.

ФКнинг 241-моддасига асосан шартномадан келиб чиққан мажбуриятни тўла ҳажмда ёки унинг бир қисмини бажариш, агар қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган бўлса, шунингдек агар учинчи шахс тарафлардан бири билан тегишли шартнома орқали боғлиқ бўлса, учинчи шахс зиммасига юклатилиши мумкин.

Агар мажбуриятни қарздорнинг шахсан ўзи ижро этишга мажбурлиги қонун ҳужжатлари, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, кредитор қарздор учун учинчи шахс томонидан таклиф қилинган ижрони қабул қилиши шарт.

 Мажбурият бажарилмаганлиги учун, башарти қонун ҳужжатлари ёки шартномада учинчи шахснинг жавобгар бўлиши назарда тутилган бўлмаса, шартномадаги тараф жавобгар бўлади.

Мажбуриятларни учинчи шахсга юклаш фуқаролик муомаласида, айниқса тадбиркорлик фаолиятига татбиқан ва аввало субконтрагентлик муносабатларида кенг тарқалган.

Юқорида қайд қилинган модданинг қоидалари кўп ҳолларда транзит орқали етказиб беришда (таъминотчи товарларни харидорга етказиб берилишини ўзининг таъминотчисига, яъни товар ишлаб чиқарувчига топширади), субпудрат (ёрдамчи пудрат) ҳолатларида (пудратчининг топшириғи бўйича субпудратчи ижрони бевосита буюртмачига ўтказди), субижарада (субижарачи (иккиламчи ижарачи) ижарачининг топшириғига биноан ижара ҳақини бевосита ижарага берувчига топширади), субкомиссияда (субкомиссионер сотиб олинган товарни комиссионер берган топшириқ асосида бевосита комитентга ўтказиб беради) ва ш.к.

Мажбуриятни қарздорнинг шахсан ўзи ижро этишга мажбурлиги қонун ҳужжатлари, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, кредитор қарздор учун учинчи шахс томонидан таклиф қилинган ижрони қабул қилиши шарт.

“Мажбуриятнинг моҳиятидан” деган иборанинг ва қарздорнинг шахсан ўзи ижро этиши тўғрисидаги шартларни киритилганлиги ижронинг ўтказилиши мажбурият предметини ташкил этувчи хатти-ҳаракатларнинг хусусиятига боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Айтайлик қарздор, мажбурият ижодий хусусиятга эга бўлган ҳолатда (рассом, режиссёр, ёзувчи ва шу кабилар билан шартнома), уни учинчи шахсга ўтказиб бера олмайди. Қарздор мажбуриятни шахсан ижро этиши қонун ҳужжатларида шарт қилиб қўйилган ҳолатга ФКнинг 884-моддасида келтирилган омонатни учинчи шахсга топширилиши бунинг юк топширувчининг манфаатлари зарур қилиб қўйган ва омонат сақловчи унинг розилигини олиш имкониятидан маҳрум бўлган ҳолатлардан бошқа барча ҳолатда тақиқланиши мисол бўлади.

Қарздорнинг мажбуриятларни бажармаганлик учун кредитор олдидаги жавобгарлиги, мажбурият учинчи шахсга ўтказиб берилишига қарамай сақланиб қолади. ФКнинг 241-моддаси учинчи қисмига мувофиқ мажбуриятнинг бажарилмаганлиги учун, башарти қонун ҳужжатларида ёки шартномада учинчи шахснинг жавобгар бўлиши назарда тутилган бўлмаса, шартномадаги тараф жавоб беради.

✔ **Шуни таъкидлаш мумкинки**, учинчи шахс томонидан мажбурият ижроси бўйича тегишли хатти-ҳаракатларнинг амалга оширилиши билан, худди ана шу ҳаракатларни қарздорнинг ўзи амалга оширган ҳолатдаги каби, мазкур мажбуриятнинг бекор бўлишига олиб келади.

Шартномада мажбуриятни бажариш *муддатининг кўрсатилиши*, шартнома мазмунининг *муҳим шартларидан* бири ҳисобланади.

Демак, мажбурият ўзида уни бажариш муддатини ҳам назарда тутди.

ФКнинг 242-моддасига биноан агар мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ёки талаб қилиб олиш пайти билан белгилаб қўйилган бўлса, кредитор ҳар қачон ижрони талаб қилишга, қарздор эса – ижрони ҳар қачон амалга оширишга ҳақли бўлади. Мажбуриятни дарҳол бажариш вазифаси қонун, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, қарздор

бундай мажбуриятни кредитор талаб қилган кундан бошлаб етти кунлик муддат ичида бажариши шарт.

✓ Қарздор учун мажбуриятни бажаришнинг муайян муддати (талаб қўйилгандан бошлаб етти кун ичида) кредитор мажбуриятнинг бажарилишини талаб қилган кундан бошлаб аниқлаштирилади.

Бунда кредитор томонидан талабнинг қўйилиши мажбуриятни бажариш муддатининг аниқлаштириш шарти ҳисобланади. Бироқ қонун ҳужжатларида муддати кўрсатилмасдан тузилган мажбуриятларни бажаришнинг айрим ҳолатларини тартибга солишчи қоидалар мустаҳкамлаб қўйилган. Масалан, ФК 735-моддасининг иккинчи қисмида қарз оловчи қарзини қарз берувчи қарзни қайтариш ҳақида талаб қўйган кундан бошлаб ўттиз кун мобайнида қайтариши; ФК 762-моддасининг мазмунига биноан омонатчи фуқаро томонидан банкка қўйилган талаб қилиб олгунча сақланадиган омонат талаб қилиниши биланок берилиши шарт ёки бўлмаса, мажбуриятни бажариш муддати шартноманинг амал қилиш муддатига мувофиқ (ФК 357-модда) қилиб ўрнатилиши мумкин.

✓ Шартномада белгиланган муддатнинг тугаши, олинган мажбуриятни келажақ вақт учун бекор қилади.

Шартномага оид бўлмаган мажбуриятлар ҳолатида (зарар етказиш, асоссиз бойиш ва ш.к.) мажбуриятни бажариш муддати қонун томонидан ёки суд қарори билан тартибга солинади. Масалан, ФКнинг 1009-моддасида боқувчиси вафот этганлиги натижасида зиён кўрган шахсларга зарарни тўлаш муддатлари кўрсатилган.

Эътироф этиш керакки, мажбуриятни муддатидан илгари бажаришга йўл қўйилади. ФКнинг 243-моддасига кўра агар қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган бўлса ёхуд мажбуриятнинг моҳиятидан ёнки иш муомаласи одатларидан ёки одатда қўйиладиган бошқа талаблардан англашилса, қарздор мажбуриятни муддатидан илгари бажаришга ҳақли, кредитор эса – ижрони муддатидан илгари қабул қилиши шарт.

✓ Ушбу модда қарздор томонидан мажбуриятни муддатидан илгари бажарилишига кредиторнинг розилиги бўлишини ҳам назарда тутаяди.

✓ Шунингдек, қонунчиликда мажбуриятларнинг муддатидан илгари бажарилиши чеклаб қўйилиши мумкин. Масалан, фоиз эвазига берилган қарз суммасини, агар шартномада ўзгача қоида кўзда тутилган бўлмаса, қарз берувчининг розилигисиз муддатидан илгари қайтарилишга йўл қўйилмайди (ФКнинг 735-моддаси тўртинчи қисми).

Мажбуриятни кредиторнинг розилигисиз муддатидан илгари бажарилишга йўл қўйиб бўлмайдиган яна бир ҳолат мажбуриятнинг асл моҳиятининг ўзидан келиб чиқади. Масалан, эгасининг сафарга чиқиб кетиши муносабати билан қўйилган омонатни сақловчининг ташаббуси билан ашёнинг эгаси бўлган фуқарога, аввал белгилаб қўйилган муддатидан илгари қайтарилиши мажбуриятнинг моҳиятига зид бўлади (ФК 878-модда).

Шу билан биргаликда, мажбуриятни муддатидан илгари бажарилиши айрим ҳолатларда мақсадга мувофиқ бўлиб, ҳатто ФКда рағбатлантирилади, яна айрим ҳолатларда қарздорга кредитор олдидаги мажбуриятини унинг хоҳишидан қатъий назар бажариш имкониятини тақдим этади. Масалан, фоизсиз қарз суммаси қарз олувчи томонидан муддатидан илгари қайтарилиши мумкин (ФКнинг 735-моддаси учинчи қисми).

Таъкидлаш жоизки, мажбуриятни муддатидан илгари бажарилишини қабул қилишдан бош тортган кредитор (ФКнинг 337-моддаси учинчи қисми) муддатни кечиктириб юборган ҳисобланади ва ФКнинг 338-моддасида кўзда тутилган оқибатларни келтириб чиқаради.

✓ **Бу ўринда,** қарздорнинг ташаббуси билан муддатидан илгари бажарилишини, кредиторнинг талаби билан қарздор мажбуриятни муддатидан аввал ижро этиши лозим бўлган ҳолатларни ажрата билиш шарт. Масалан, қарз олувчи томонидан шартноманинг олинган қарз суммасидан мақсадли фойдаланиш шартини бажарилмаган ҳолда, агар шартномада бошқа қоида кўзда тутилган бўлмаса, қарз берувчи қарз олувчидан қарз суммасини муддатидан олдин қайтариб беришни ва тегишли фоизларни тўлашни талаб қилишга ҳақли (ФКнинг 739-моддаси иккинчи қисми).

✓ **Қайд қилинганлардан ташқари,** айтиш лозимки, мажбуриятни бажаришни кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб бажаришга йўл қўйилиши мумкин. ФКнинг 244-моддасига асосан агар қонун ҳужжатлари ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мажбуриятни бажаришни кечиктиришга ёки уни бўлиб-бўлиб бажаришга йўл қўйилмайди.

Етарли асослар мавжуд бўлганида суд қарздорга мажбуриятни бажаришни кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб бажариш имконини беришга ҳақли. Бу каби қоидалар кредиторнинг манфаатларини ҳимоя қилишга ва фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларининг барқарорлигини таъминлашга йўналтирилган. Аксарият ҳолларда мажбуриятни бажариш муддати шартномада ўрнатилган ёки қонун ҳужжатларида кўзда тутилган бўлади.

Қонунчиликда қарздор мажбуриятларини бажариш шартларини бузганда ва амалда мажбуриятни бажаришни қонун ҳужжатлари ва шартномага зид равишда кечиктирганда ёки бўлиб-бўлиб бажарганда жазо чоралари қўллаш назарда тутилиши мумкин (ФКнинг 736-моддаси биринчи қисми, 327-моддаси ва ш.к.).

✓ **Шунингдек**, етарли асослар мавжуд бўлса, суд мажбуриятнинг бажарилишини кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб бажариш имконини беришга ҳақли. Масалан, қарздорнинг тўловга қобилиятсизлик ҳолатида қарзни тўлаш жадвали тузилиб, суд томонидан тасдиқланади (“Тўловга қобилиятсизлик тўғрисида”ги Қонуннинг 95-моддаси), бу жадвал қарздор томонидан мажбуриятини бажаришнинг ўзига хос кечиктирилиши ҳисобланади.

Фуқаролик муносабатларда пул мажбуриятларининг валютасини аниқлаш муҳим. ФКнинг 245-моддасига кўра пул мажбуриятида у сўмлар билан чет эл валютасидаги муайян суммага эквивалент бўлган суммада ёки шартли пул бирликлари билан (эю, “махсус қарз олиш ҳуқуқлари” ва бошқалар) тўланиши лозимлиги назарда тутилиши мумкин. Бундай ҳолларда *сўмлар билан тўланиши лозим* бўлган сумма тегишли валютанинг ёки шартли пул бирликларининг тўлов кунидаги расмий курси бўйича белгиланади, башарти уни белгилашнинг бошқача курси ёки бошқа санаси қонун ҳужжатларида ёки тарафларнинг келишувида белгилаб қўйилган бўлмаса.

✓ Ўзбекистон Республикаси ҳудудида мажбуриятлар бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш чоғида чет эл валютасидан, шунингдек чет эл валютасидаги тўлов ҳужжатларидан фойдаланишга қонун ҳужжатларида белгиланган ҳоллар, тартиб ва шартлар асосида йўл қўйилади.

“Чет эл валютаси” тушунчасига “Валютани тартибга солиш тўғрисида”ги (Янги таҳрир) Қонуннинг 4-моддасида муомаладаги ҳамда чет давлат (чет давлатлар гуруҳлари) ҳудудида нақд тўловнинг қонуний воситаси бўлган пул белгилари, шунингдек муомаладан чиқарилаётган ёки муомаладан чиқарилган, аммо алмаштирилиши лозим бўлган пул белгилари, чет давлатларнинг (чет давлатлар гуруҳларининг) пул бирликларида ҳамда халқаро пул бирликларида ёки ҳисоб-китоб бирликларида банк ҳисобварақларида ва омонатларида турган маблағлар тарзида таъриф берилган (ФКнинг 94-модда тўртинчи қисми).

✓ Шартли пул бирлигига мисол тариқасида қонун чиқарувчи эю билан махсус қарз олиш ҳуқуқларини санаб ўтган. Европа иқтисодий валюта иттифоқига аъзо мамлакатларда 2002 йилнинг 1 январидан эю ягона валюта – еврога алмаштирилган. Евро нақд пул муомаласида ҳам, нақдсиз ҳисоб-китобларда ҳам қўлланилади.

Махсус қарз олиш ҳуқуқлари (МКХ) – инг. Special Drawing Rights (SDR) сунъий захира ва тўлов воситаси бўлиб, Халқаро валюта фонди томонидан муомалага чиқарилади.

МҚХ бирлигининг қийматини ҳисоблаб чиқаришда асосий валюталарнинг (АҚШ доллари, евро, япон йенаси ва инглиз фунт стерлинги) муайян мутаносибликда олинган стандарт жамланмаси қўлланилади ва шу асосда МҚХнинг бошқа валюталарга курси белгиланади.

✓ **Башарти**, шартномада пул мажбурияти хорижий валютада ифодаланиши ва тўланиши кўзда тутилган бўлса, аммо валюта қонунчилиги қоидаларига кўра бу мажбуриятни хорижий валютада бажариш имкони бўлмаса, агар шартнома моҳиятидан бошқа маъно чикмайдиган бўлса (ФК 363-модда. Шартномани шарҳлаш), шартноманинг бундай шартини ҳам ФК 245-моддасининг (Пул мажбуриятларининг валютаси) биринчи қисмида кўзда тутилганидек кўриб чиқилиши даркор.

Бу ҳолда тўлов сўмда амалга оширилади, бунинг учун сўмда тўланиши лозим бўлган сумма тегишли валютанинг тўлов кундаги расмий курси бўйича (қонун ҳужжатларида ёки тарафларнинг келишувида бошқача курс ёхуд аниқлашнинг бошқа санаси белгилаб қўйилган бўлмаса) аниқланади. Бунга мисол қилиб, фуқаролар томонидан мобил (уяли) алоқа операторлари билан тузиладиган шартномани кўрсатиш мумкин, мазкур шартнома тариф режасидаги нархлар АҚШ долларида кўрсатилади, тўлов эса Ўзбекистон Марказий банки курси бўйича сўмда амалга оширилади.

✓ Ўзбекистон ҳудудида товарлар (ишлар, хизматлар) учун барча ҳисобкитоблар ва тўловлар Ўзбекистон Республикаси валютасида амалга оширилади, “Валютани тартибга солиш тўғрисида”ги Қонунининг (Янги таҳрири) 9-моддаси учинчи қисмида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно (Ўзбекистон Республикаси ҳудудида реализация қилинадиган товарлар (ишлар, хизматлар) нархларининг чет эл валюталарига ва шартли бирликларга боғланишига йўл қўйилмайди. Алоҳида ҳолларда, давлат-хусусий шериклик тўғрисидаги битимлар ва Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати билан инвестиция шартномалари доирасида жалб этиладиган чет эл инвестициялари иштирокида амалга ошириладиган лойиҳалар бўйича Ўзбекистон Республикаси ҳудудида реализация қилинадиган товарлар (ишлар, хизматлар) нархларининг чет эл валюталарига ва шартли бирликларга боғланишига Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорлари асосида йўл қўйилади).

✓ Ўзбекистон ҳудудида валютадан фойдаланиш Марказий банк томонидан тартибга солинади (“Валютани тартибга солиш тўғрисида”ги Қонуннинг (Янги таҳрири) 7-моддаси).

Ўзбекистон ҳудудида чет эл валютасини сотиб олиш ва сотиш бўйича операциялар миллий валютанинг чет эл валютасига нисбатан чет эл валютасига бўлган талаб ҳамда таклифнинг жорий нисбати асосида шаклланадиган алмашув курси бўйича амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки валюта операциялари бўйича бухгалтерия ҳисоби, статистика ҳисоботи ҳамда бошқа ҳисобот мақсадлари учун, шунингдек Ўзбекистон Республикаси ҳудудида божхона ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаш учун миллий валютанинг чет эл валютасига нисбатан курсини мунтазам равишда белгилаб боради.

✓ Агар қонунда ва тарафлар келишувида курс ва қайта ҳисоб-китоб санаси белгиланган бўлмаса, суд қайта ҳисоб-китобни расмий курс бўйича амалдаги тўлов санасига кўра амалга оширади.

Хорижий валютада ифодаланган пул мажбурияти суммасига ҳисобланган қонуний ёки шартномавий фоизларга келганда эса, улар суммага хорижий валютада ёки шартли пул бирлигида ҳисоблаб ёзилади ва ана шу валютада (бирликда) ифодаланади ҳамда ФКнинг 245-моддаси биринчи қисмидаги қоидалари асосида ундириб олинади. Ўхшаш пул мажбуриятлари бўйича неустойка ундириб олишда ҳам худди шу қоидалардан фойдаланилади.

✓ Мажбурият лозим даражада бажарилишининг *энг муҳим шартларидан* бири – уни *бажариш жойи*. Амалда шартномавий мажбуриятни бажариш жойи шартноманинг ўзида кўрсатилади.

Таъкидлаш лозимки, мажбуриятни бажариш жойига оид қоидалар ФКнинг 246-моддасида ифодаланган бўлиб, унга асосан агар мажбуриятни бажариш жойи қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгилаб қўйилган бўлмаса ва мажбуриятнинг моҳиятидан ёхуд иш муомаласи одатларидан ёинки одатда қўйиладиган бошқа талаблардан англашилмаса, ижро қуйидаги жойларда амалга оширилиши керак:

1) кўчмас мол-мулкни топшириш мажбуриятлари бўйича – мол-мулк турган жойда;

2) ташишни назарда тутадиган товар ёки бошқа мол-мулкни топшириш мажбуриятлари бўйича – товарни кредиторга етказиб бериш учун уни биринчи ташувчига топшириш жойида;

3) қарздорнинг товарни ёки бошқа мол-мулкни топшириш юзасидан ўзга мажбуриятлари бўйича – мол-мулкни тайёрлаш ва сақлаш жойида, башарти мажбуриятнинг келиб чиқиши пайтида бу жой кредиторга маълум бўлган бўлса;

4) пул мажбурияти бўйича – мажбурият вужудга келган пайтда кредитор яшаган жойда, агар кредитор юридик шахс бўлса – унинг мажбурият вужудга келган пайтда жойлашган ерида, агар кредитор мажбуриятни бажариш вақтигача ўз яшаш жойини ёки жойлашган ерини ўзгартирган бўлса ва бу ҳақда қарздорни хабардор қилган бўлса – ижро этиш жойи ўзгартирилиши билан боғлиқ ҳамма харажатларни кредитор ҳисобидан қилган ҳолда, унинг янги яшаш жойида ёки жойлашган ерида;

5) бошқа барча мажбуриятлар бўйича – қарздорнинг яшаш жойида, агар қарздор юридик шахс бўлса, унинг жойлашган ерида.

✓ **Эътироф этиш жоизки**, ФКнинг 246-моддаси мажбуриятни бажариш жойини аниқлаштиришнинг диспозитив, яъни танловга йўл қўйиладиган қоидаларини белгилайди.

✓ **Қарздор томонидан мажбуриятни бажариш жойида мажбуриятнинг бажарилиши** – мажбуриятни лозим даражада бажаришидир.

Мажбуриятни бажариш жойи қонун ҳужжатлари, иш муомаласи одатларидан ёки одатда қўйиладиган бошқа талаблардан келиб чиқиб аниқланиши мумкин. Масалан, юк ташиш шартномасида юкни белгиланган манзилга етказиб берилиши кўзда тутилиши (ФК 711-модда).

Қайд қилиш керакки, бажариш жойи юқорида санаб ўтилган усуллардан биронтаси билан ҳам белгиланмаган бўлса, ижро қуйидаги жойларда амалга оширилади:

1) кўчмас мол-мулкни топшириш мажбуриятлари бўйича – мол-мулк турган жойда.

Ушбу қоида кўп жиҳатдан мажбуриятнинг моҳиятидан келиб чиқади. Масалан, мажбурият нарсаси уй ёки уй ижарасидан иборат бўлса, мажбуриятнинг бажарилиши уй жойлашган жойда амалга оширилади;

2) ташишни назарда тутадиган товар ёки бошқа мол-мулкни топшириш мажбуриятлари бўйича – товарни кредиторга етказиб бериш учун уни биринчи ташувчига топшириш жойида.

✓ **Мазкур қоида билан мажбуриятни қарздордан узоқ масофада (бошқа туман, шунингдек ўзга мамлакатда) яшайдиган кредиторга нисбатан бажарилиши тартибга солинган.** Бундай мажбуриятнинг бажариш жойи бўлиб товарни биринчи ташувчига топшириш жойи ҳисобланади (ФК 390-модда. Сотувчининг товарни топшириш мажбуриятини бажариш пайти).

Товар етказиб бериш шarti билан сотилган (беғоналаштирилган) ҳолда (сотувчи товарнинг ўзини бериш билан бир қаторда, уни харидорга ташиб етказиб бериш мажбуриятини ҳам олади) товар бевосита сотувчининг ўзи томонидан харидорга унинг яшаш жойига етказиб берилади (ФК 431-модда. Товарни сотиб олувчига етказиб бериш шarti билан сотиш);

3) қарздорнинг товарни ёки бошқа мол-мулкни топшириш юзасидан ўзга мажбуриятлари бўйича – мол-мулкни тайёрлаш ва сақлаш жойида, башarti мажбуриятнинг келиб чиқиши пайтида бу жой кредиторга маълум бўлган бўлса.

✓ **Шу ўринда таъкидлаш лозимки**, қарздорнинг мажбуриятлари турли хил бўлиши мумкин: кредиторнинг буюртмасига биноан тайёрланган ашёларни етказиб бериш тўғрисидаги шартнома асосида; савдо корхоналарини улгуржи савдо ташкилотлари, воситачилар ва ҳ.к. орқали товарлар билан таъминлаш билан боғлиқ равишда вужудга келадиган шартномалар.

4) пул мажбурияти бўйича – мажбурият вужудга келган пайтда кредитор яшаган жойда, агар кредитор юридик шахс бўлса – унинг мажбурият вужудга келган пайтда жойлашган ерида, агар кредитор мажбуриятни бажариш вақтигача ўз яшаш жойини ёки жойлашган ерини ўзгартирган бўлса ва бу ҳақда қарздорни хабардор қилган бўлса – ижро этиш жойи ўзгартирилиши

билан боғлиқ ҳамма харажатларни кредитор ҳисобидан қилган ҳолда, унинг янги яшаш жойида ёки жойлашган ерида.

✓ **Айтайлик**, кредитор фуқароларга хизмат кўрсатувчи, иш бажарувчи фуқаро бўлса, у билан ҳисоб-китоблар иш бажарилган, хизмат кўрсатилган ерда амалга оширилади. Бу албатта мажбуриятнинг моҳиятидан келиб чиқади.

Фуқаронинг юридик шахслар билан ўзаро муносабатида эса, пул маблағлари унинг банкдаги ҳисоб-рақамига ўтказиб берилади ёки нақд пулда, ана шундай ҳисоб-китоблар учун белгиланган қоидалар ва чекловларга риоя этган ҳолда амалга оширилиши мумкин.

Нақд пулсиз амалга ошириладиган пул мажбуриятларига нисбатан мажбуриятни бажариш жойи бўлиб кредитор томонидан белгиланган банк, агар муайян банк аниқ кўрсатилмаган бўлса, кредиторнинг банк ҳисобварағи мавжуд бўлган қарздорга маълум бўлган ҳар қандай банк ҳисобланади (тўловни қабул қилиб олар экан, ўзининг банк ҳисобварағи тўғрисидаги шартномадан келиб чиқадиган кредиторнинг унинг ҳисобига келиб тушган пул маблағларини қабул қилиб олиш ва унинг ҳисобварағига киритиб қўйишга оид мажбурияти асосида ҳаракат қилади).

✓ Кредитор ўз яшаш жойини ўзгартирганда, бу ҳақда қарздорни хабардор этиши шарт, бу ҳолда қарздор кредиторнинг яшаш жойи ўзгарганлиги муносабати билан юзага келган ўз харажатларини кредитор ҳисобидан қоплаш ҳуқуқига эга бўлади.

5) бошқа барча мажбуриятлар бўйича – қарздорнинг яшаш жойида, агар қарздор юридик шахс бўлса, унинг жойлашган ерида.

Бу ўринда, мажбурият қарздорнинг яшаш жойи ёки турар жойида бажарилишини тартибга солувчи умумий қоида белгиланган.

Пул мажбурияти бўйича талабларни қондириш навбатига оид қоидалар эса ФКнинг 248-моддасида белгиланган бўлиб, унга кўра амалга оширилган тўлов суммаси пул мажбуриятини батамом бажариш учун етарли бўлмаганида, бошқа келишув бўлмаса, у энг аввало кредиторнинг ижрони олишга қаратилган чиқимларини, сўнгра фоизларни, унинг қолган қисми эса – қарзнинг асосий суммасини узади.

✓ Ушбу нормада пул мажбуриятининг бутун суммаси ҳақида, яъни қарздор кредиторга қайтариши лозим бўлган қарзнинг асосий суммаси ва қарз маблағларидан фойдаланганлик учун тўловлар, шунингдек кредиторнинг қарзни олиш учун сарфлайдиган харажатлари сифатидаги нормал ҳуқуқий муносабатлар асосида шаклланиб борган (қоида бузилишлар содир этилмаган) ҳолда тегишли ҳисобланган қўшимча сумма ҳақида сўз юритилмоқда.

Агар қарздор томонидан кредиторга топширилган сумма қарзнинг жами суммасини (кўрсатиб ўтилган қўшимчаларни ҳисобга олганда) қопламаса, мазкур моддада кредиторнинг қайси талаблари бажарилган деб ҳисобланиши белгилаб қўйилган.

Асосий қарзнинг узилмасдан қолган суммасига фоизлар ҳисоблаб ёзилади, бунда қарздор томонидан тўлов кечиктирилганда фоизларнинг ундирилиши мулкӣ жавобгарлик кўриниши бўлиб ҳисобланади (пул мажбурияти бўйича жавобгарлик хусусида ФКнинг 327-моддасига қаранг).

✓ Бу ўринда қарз (кредит) мажбуриятлари хусусида сўз бормоқда.

Агар пул мажбурияти бошқа, масалан маҳсулот етказиб бериш шартномасига асосланган мажбуриятнинг бир қисмини ташкил этса, қарздор-тўловчи мажбурияти маҳсулот, товарлар учун ҳақ тўлашдан иборат бўлади. Бу ҳолатда, агар мажбуриятларнинг бузилиши кузатилмаган бўлса, фоизлар тўлови назарда тутилмайди.

Шартномада кредиторга қарзни олиш юзасидан (масалан, шартномага кўра пул мажбуриятини бажариш жойи бўлиб ҳисобланган қарздорнинг яшаш жойи ўзгарганлиги муносабати билан) харажатларни қоплаш бўйича қарздорнинг мажбурияти кўзда тутилган. Бу ҳолда қарзнинг асосий суммасига кредиторнинг ана шу харажатлари ҳам қўшиб ҳисобланади, кредитор талабларини узиш тартиби, уларни қаноатлантириш навбати эса мазкур моддада белгилаб қўйилган.

✔ Қарзнинг *асосий суммасидан аввал сўндириладиган фоизлар* – пул маблағларидан, хусусан заем, кредит, бўнак, олдиндан ҳақ тўлашдан ва ш.к.

Бундан фойдаланганлик учун пул мажбурияти юзасидан тўланиши лозим бўлган фоизлар англашилади.

Тўловлар банкка ҳисоб-китоб ҳужжатларининг келиб тушишига кўра календар навбат тартибида (тўлов муддати етиб келиши билан) бажарилади. Аммо тўлов ҳисобварақда унга қўйилган ҳамма талабларни қаноатлантириш учун етарли миқдорда пул маблағлари бўлсагина амалга оширилади (ФК 784-модда). Ҳисобварақдаги пул маблағлари унга қўйилган барча талабларни қондириш учун етарли бўлмаган тақдирда, кредиторлар талабларини қондириш (пул маблағларини ҳисобдан чиқариш) ФКнинг 784-моддаси иккинчи қисмида кўзда тутилган навбатда бажарилади.

✔ Агар қарз суммаси суд ҳужжати орқали ундирилаётган бўлса ва ҳисобварақдаги маблағлар етарли бўлмаса, ундирувни қарздорнинг мол-мулкига қаратилади.

“Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида”ги Қонунда ундирувни қарздорнинг мол-мулкига қаратиш навбати (5-боб) мол-мулкнинг мақсад-вазифасига, ишлаб чиқаришда фойдаланишдаги заруратига боғлиқ равишда муайян кетма-кетликда олиб қўйиш ва сотиш тартиби белгилаб қўйилган. Бунда, ишлаб чиқаришда, ишларни бажаришда ёки хизматлар кўрсатишда бевосита қатнашадиган мулкӣ ҳуқуқларга, кўчмас мулк объектларига, шунингдек хом ашё ва материаллар, дастгоҳлар, асбоб-ускуналар, ишлаб чиқаришда бевосита қатнашишга мўлжалланган бошқа асосий воситаларга ундирув охириги навбатда қаратилади (60-модда).

✔ Мажбурият қарзни депозит²⁵га қўйиш йўли билан ҳам бажарилиши мумкин. ФКнинг 249-моддасига кўра, қарздор ўзи тўлаши лозим бўлган пул ёки қимматли қоғозларни нотариуснинг депозитига, қонунда белгиланган ҳолларда эса – суднинг депозитига қўйишга ҳақли, башарти мажбурият қарздор томонидан қуйидагилар туфайли бажарилиши мумкин бўлмаса:

1) мажбурият бажарилиши лозим бўлган жойда кредитор ёки ижрони қабул қилиб олиш учун у вакил қилган шахс бўлмаса;

²⁵ Депозит (лот. depositum – омонат, асраб қўйилган). // <https://qomus.info/encyclopedia/cat-d/depozit-uz/>

2) кредитор муомалага лаёқатсиз бўлса ва унинг вакили бўлмаса ёки вакил рози бўлмаса;

3) мажбурият бўйича ким кредитор эканлиги хусусида аниқлик йўқлиги кўриниб турган бўлса, хусусан бу ҳақда кредитор билан бошқа шахслар ўртасида низо чиққанлиги муносабати билан;

4) кредиторнинг ижрони қабул қилишдан бўйин товлаши ёки унинг томонидан бошқача йўл билан кечиктирилиши муносабати билан.

✓ Пул суммасини ёки қимматли қоғозларни нотариус ёхуд суднинг депозитига қўйиш мажбуриятни бажариш ҳисобланади.

Депозитига пул ёки қимматли қоғозлар қўйилган нотариус ёхуд суд кредиторни бундан хабардор қилади.

ФКнинг мазкур моддасида, қарздор тўлаши лозим бўлган пул ёки қимматли қоғозларни нотариуснинг депозитига, қонунда белгиланган ҳолларда эса суднинг депозитига қўйишнинг батафсил рўйхати келтирилган. Пул ёки қимматли қоғозларни кредиторга топшириш учун нотариус томонидан депозитга қабул қилиш мажбуриятни бажариш жойида амалга оширилади (“Нотариат тўғрисида”ги Қонуннинг 74-моддаси).

Пул маблағларини кредиторнинг ҳисобварағига ўтказишни қарздор жойлашган ердаги (яшаш жойидаги) нотариус ёки суд депозитига ўтказилиши орқали мажбуриятни ижро этиш масалан, тугатиш бошқарувчиси томонидан амалга оширилиши мумкин, бу ҳақда кредиторга хабар қилинади (“Тўловга қобилиятсизлик тўғрисида”ги Қонуннинг 154-моддаси).

✓ **Эътироф этиш жоизки**, ФК мазкур моддасининг биринчи қисмида кўрсатилган ижрони депозитга ўтказишга оид барча асослар қарздор томонидан мажбуриятларни бевосита кредиторнинг ўзига бажаришнинг юридик ёки амалий имкониятлари мавжуд бўлмаган ҳолатларни жам этган.

Қарздорнинг тегишли пуллари ёки қимматли қоғозларини кредитор номига очилган депозитга ўз вақтида киритилиши, мажбурият бажарилган ҳолатга тенглаштирилади. Бинобарин, қарздор ўз мажбуриятини бажарган ҳисобланади ва тегишли равишда қарз суммасига фоизлар, шу жумладан ФКнинг 327-моддасида кўзда тутилган фоизлар ҳисобланмайди.

Депозитига пул ёки қимматли қоғозлар қўйилган нотариус ёхуд суд кредиторни бундан хабардор қилади. Қарздор ўз мажбуриятларини бажариш мақсадида депозитга маблағ киритганлиги тўғрисидаги нотариус ёки суднинг хабарномасини олган кредитор ижрони қабул қилиб олмаса, ФКнинг 337-моддасига мувофиқ кечиктирган деб ҳисобланади.

Кредиторнинг ижрони кечиктириб юбориш оқибатларига нисбатан қўлланиладиган қоидалар ФКнинг 338-моддасида белгиланган бўлиб, унга

асосан кредиторнинг шартнома бўйича ўзига тегишли нарсани қабул қилишни кечиктириб юбориши қарздорга кечиктириб юбориш туфайли етказилган зарарни ундириб олиш ҳуқуқини беради ва кейинчалик мажбуриятни ижро этиш мумкин бўлмай қолса, уни жавобгарликдан озод қилади, қарздорнинг қасддан иш тутиши ёки қўпол эҳтиётсизлик қилиш ҳоллари бундан мустасно.

✓ Пул мажбурияти бўйича кредитор ижрони кечиктириб юборган вақт учун қарздор фоиз тўлашга мажбур эмас.

Кредитор депозитда сақланаётган мажбурият суммасини олмаган тақдирда, мазкур сумма қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда давлат эгалигига ўтади. Жумладан, “Тўловга қобилиятсизлик тўғрисида”ги Қонуннинг 154-моддасига кўра мазкур сумма нотариус ёки суд депозитига ўтказилган пайтдан эътиборан уч йил ичида кредитор томонидан олинмаса, бу сумма тегишинча нотариус ёки суд томонидан давлат бюджетига ўтказилади.

Шунингдек, муқобил мажбуриятни бажаришга ҳам йўл қўйилади.

✓ ФКнинг 250-моддасига асосан агар қарздор икки ёки бир неча ҳаракатлардан бирини қилиши ёхуд кредиторга бир ёки бошқа мол-мулкни топшириши лозим бўлса, башарти қонун ҳужжатлари, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан бошқача тартиб англашилмаса, танлаш ҳуқуқи қарздор ихтиёрида бўлади.

✓ Муқобил мажбуриятни бажаришда икки ёки бир неча ҳаракатлар қилиш имконияти бўлганда, қарздорга улардан бирини бажариши лозимлиги юзасидан танлаш имкониятини тақдим этилади, шу сабабли, қарздорнинг танлови учун кредиторнинг розилигини олиш ёки маъқулашини кутиш талаб этилмайди.

Муқобил мажбуриятнинг мавжудлиги ушбу мажбурият мазмунидан келиб чиққан ҳолда ҳар қандай ҳаракатнинг бажарилиши билан кредиторнинг талаби бажарилган ҳисобланади. Масалан, шартнома бўйича кредиторга пул маблағларини тўлаш ёки ана шу пул суммаси эквивалентдаги муайян товарни етказиб бериш кўзда тутилиши мумкин.

Қарздорнинг мажбуриятни бажариш учун муқобил ҳаракатлардан бирини танлаш ҳуқуқи шартноманинг ўзида, қонун ёхуд мажбурият моҳиятига кўра чеклаб қўйилган бўлиши мумкин. Масалан, агар олди-сотди шартномасининг шартлари бузилиб, лозим даражада сифатли бўлмаган ашё сотилган бўлса, бу ҳолда кредитор сотувчидан (қарздордан) сотув нархини мутаносиб ҳолда камайтиришни ёки товардаги камчиликларни текинга бартараф этилишини ёинки уларни бартараф этиш учун сарфлаган ўз харажатларини қоплашни талаб этиши мумкин (ФК 408-модда).

✓ **Таъкидлаш жоизки,** фуқаролик қонунчилигида бир неча кредитор ёки бир неча қарздор иштирок этадиган мажбуриятни бажариш назарда тутилиши мумкин. Бу борадаги муносабатларни тартибга солувчи қоидалар ФКнинг 251-моддасида ўз ифодасини топган бўлиб, унга биноан агар улушли мажбуриятда бир неча кредитор ёки бир неча қарздор иштирок этса, башарти қонундан ёки шартномадан бошқача тартиб англашилмаса, у ҳолда ҳар бир кредитор мажбуриятни бошқалар билан тенг улушларда бажаришни талаб қилишга ҳақли, ҳар бир қарздор эса бу талабни бажариши шарт.

✓ Мажбуриятни бажаришда шахслар кўплигининг вужудга келиши *фаол ва нофаол* мажбуриятларни юзага келтириши мумкин. Жумладан, кредитор томонида бир неча шахс иштирок этганда, кўпчилик иштирокидаги *фаол мажбурият* юзага келади (масалан, бир неча қарз берувчи битта қарздор билан ягона шартнома тузадилар).

Мажбурият юзасидан қарздор томонида бир неча шахс иштирок этган ҳолда, кўпчилик иштирокидаги *нофаол мажбурият* юзага келади (масалан, ижарага берувчи томонидан бир неча ижарачига топшириб қўйилган ижара нарсаси учун ижара ҳақини тўлаш).

✓ Мажбурият бўйича кредитор томонида ҳам, қарздор томонида ҳам бир нечадан шахс иштирок этса, буни кўпчилик иштирокидаги *аралаш мажбурият* дейилади (масалан, бир неча харидорга умумий мулк ҳуқуқи асосида битта ашёни бир неча эгалик қилувчи - сотувчилар томонидан сотилиши).

✓ Кўпчилик шахслар иштирокидаги мажбуриятларда иштирокчиларнинг улуши бўйича башарти қонундан ёки шартномадан бошқача тартиб англашилмаса, ҳар бир иштирокчи бошқалар билан тенг улушларда деб ҳисобланади.

Кредитор ёки қарздор томонида иштирокчиларнинг турли ҳажмлардаги улуш билан қатнашиши мумкин бўлган ҳолатлар шартномаларнинг алоҳида турларига бағишланган нормаларда белгиланган. Масалан, оддий ширкат иштирокчиларининг умумий мажбуриятлар юзасидан ҳар бир қатнашчининг умумий ишдаги иштирокига қўшган ҳиссасига мутаносиб равишда ўрнатилишини кўрсатиш мумкин (ФКнинг 967-моддаси учинчи қисми).

✓ Фуқаролик қонунчилигида солидар қарздорлар мажбурияти бўйича кредиторнинг ҳуқуқлари белгиланган. Унга кўра, қарздорлар шерик бўлиб мажбурият олганида кредитор ҳамма қарздорлардан мажбуриятни солидар бажаришни ҳам, уларнинг ҳар биридан алоҳида-алоҳида бажаришни ҳам, шу билан бирга қарзни тўла ёки унинг бир қисмини бажаришни ҳам талаб қилишга ҳақли.

Солидар қарздорларнинг биридан тўлиқ қаноатланмаган кредитор ололмаган нарсасини бошқа солидар қарздорлардан талаб қилиш ҳуқуқига эга.

✓ Солидар қарздорлар мажбурият тўла бажарилгунича бурчли бўлиб қолаверадилар (ФК 252-модда).

Шунингдек, ФКнинг 253-моддасида, қарздор солидар бўлиб, мажбурият олган тақдирда бошқа қарздорларнинг кредитор билан мазкур қарздор қатнашмайдиган муносабатларига асосланган эътирозларни кредиторнинг талабларига қарши қўйишига йўл қўйилмаслиги белгиланган.

Агар харидор шартномада солидар деб эътироф этилган бир неча сотувчи билан олди-сотди шартномасини тузган бўлса, товарни етказиб бериш кечиктирилиши мумкинлиги борасида қарздорлардан бирига харидорнинг берган розилиги, бошқаларни товарни ўз вақтида етказиб бериш мажбуриятидан озод қилмайди.

ФКнинг 235-моддаси иккинчи қисмида кўрсатиб ўтилган муносабатлар ҳам шу каби тартибга бўйсунди, яъни мажбуриятда қарздор томонида иштирок этган шахслардан бирига кредитор билдирган талабларнинг ҳақиқий

эмаслиги, шунингдек бундай шахсга талаб қўйишга доир даъво муддати ўтиб кетганлиги кредиторнинг қолган шахсларга бўлган талабларига ўзича дахл этмайди.

✓ **Эътибор беринг**, қарздор кредиторнинг талабига қарши эътироз билдирганда, бошқа қарздорларда мавжуд эътирозларни рўқач қила олмайди. Масалан, агар қарздорлардан бирида кредиторга нисбатан муқобил (қарши) талаб қўйиш имконияти бўлса ва ана шу талабни ҳисобга ўтказиш орқали кредиторнинг талаби қисман сўндирилса, бошқа қарздор жавобгарликдан қутулиш учун ана шу эътирозни рўқач қилиб кўрсатиши мумкин эмас.

✓ **Фуқаролик қонунчилигига мувофиқ мажбуриятнинг тўлиқ бажарилиши** қарздорларнинг бири томонидан ёки барчаси томонидан амалга оширилишидан қатъий назар, мажбуриятнинг лозим даражада бажарилган деб ҳисоблаш учун асос бўлади. Бунда қолган қарздорлар кредитор олдидаги мажбуриятни бажаришдан озод бўлади.

Шунингдек, солидар мажбуриятни бажарган қарздор ўз улушини чегириб ташлаб, бошқа қарздорларга тенг улушларда регресс талаби қўйиш ҳуқуқига эга бўлади.

✓ **ФКнинг 254-моддасига кўра солидар мажбуриятнинг қарздорлардан бири томонидан тўлиқ бажарилиши** қолган қарздорларни кредитор олдидаги мажбуриятни бажаришдан озод қилади.

✓ **Агар қонунларда ёки шартномаларда бошқача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса**, солидар мажбуриятни бажарган қарздор ўз улушини чегириб ташлаб, бошқа қарздорларга тенг улушларда регресс талаби қўйиш ҳуқуқига эга бўлади. Солидар мажбуриятни бажарган қарздорга тўланмаган ҳақ бу ва бошқа қарздорлар зиммасига тенг улушларда тушади.

✓ **Юқорида қайд қилинганлар оқибатида**, қарздорлар ўртасида янада аниқроғи мажбуриятни бажарган қарздор билан бошқа қарздорлар ўртасида янги (регресс) солидар мажбурият ҳосил бўлади.

Бунда қарзни тўлаган қарздор энди бошқа солидар қарздорлар олдида кредитор ҳуқуқини олади ва ўз улушига тушадиган ҳиссани чиқариб ташлаган ҳолда, қолган қарздорлар ҳисобидан кредиторга тўлаб юборган суммани ундириб олиши (иш, хизматни қийматини қоплашни) шарт бўлади. Қолган қарздорларнинг (агар улар бир нечта бўлса) солидар мажбуриятни бажарган қарздорнинг регресс талаби бўйича бурчи, агар қонун ҳужжатларида ва шартномада бошқа қоида белгиланмаган бўлса, улушли бўлиши кўзда тутилади.

✓ **Улушларнинг тенг бўлмаслигига қонунда кўрсатилган ҳолатларда йўл қўйилади**. Масалан, қўшимча масъулиятли жамият иштирокчиларидан бири тўловга қобилиятсиз ҳолда унинг жамият мажбуриятлари бўйича улуши қолган шерик қарздорлар ўртасида уларнинг жамиятнинг устав капиталидаги улушига мутаносиб равишда тақсимланади. Тегишинча, жамият мажбуриятлари бўйича кредиторларга тўловни амалга оширган иштирокчи, тўлов суммасини жамиятнинг бошқа иштирокчиларидан устав капиталидаги уларнинг улушига мутаносиб равишда ундириб олади.

Демак, киритилган бадаллар тенг бўлмаса, улушлар ҳам тенг бўлмайди.

✓ **Қайд қилиш жоизки,** қонунчиликда солидар талаблар ҳам белгиланган. ФК 255-моддасига биноан, талаб солидар бўлиб қўйилганида ҳар қандай солидар кредитор қарздорга тўла ҳажмда талаб қўйишга ҳақли бўлади.

Қарздор солидар кредиторлардан бирининг талабига қарши ўзининг ушбу кредитор қатнашмайдиган бошқа солидар кредиторлар билан муносабатларига асосланган эътирозларни қўйишга ҳақли эмас.

Мажбуриятни солидар кредиторлардан бирига нисбатан тўла бажариш қарздорни мажбуриятни бошқа солидар кредиторларга нисбатан бажаришдан озод қилади.

Қарздордан мажбуриятнинг ижросини қабул қилиб олган солидар кредитор, башарти улар ўртасидаги муносабатлардан бошқача тартиб англашилмаса, бошқа кредиторларга тегишли бўлган улушларни уларга тўлаши шарт.

Юқорида келтирилган нормаларда кредитор томонида шахсларнинг қўп бўлиш ҳолатига (солидар талабларга) оид масалалар ҳал этилган, бунда ҳар қандай солидар кредитор қарздорга тўла ҳажмда талаб қўйишга ҳақли бўлади. Бундай ҳолат биргаликдаги фаолият тўғрисидаги шартноманинг иштирокчилари мажбурият бўйича қарздорга қарши томон сифатида намоён бўлганда вужудга келиши (ФК 962-модда. Оддий ширкат шартномаси) ёки биргаликдаги мулк бўлган мол-мулкнинг шерик мулкдорлари субъектлари билан муносабатларда рўй бериши мумкин (ФК 225-модда).

Мазкур моддада қарздор томонидан солидар кредиторлардан бири олдидаги мажбуриятини ўз ташаббуси билан бажаришига оид ҳолатлар назарда тутилмаган.

✓ **Айтиш жоизки,** қарздор кредиторнинг талаби бўлмаса ҳам, ўз ташаббуси билан солидар кредиторлар олдидаги мажбуриятларини улардан биттасига тўлиқ ижро этиб беришга ҳақлидир.

Ушбу модданинг иккинчи қисмига кўра қарздор солидар кредиторлардан бирининг талабига қарши ўзининг ушбу кредитор қатнашмайдиган бошқа солидар кредиторлар билан муносабатларига асосланган эътирозларни қўйишга ҳақли эмас. Масалан, кредиторлар бири билан ҳар бир кредитор учун ижрони бўлиб бўлиб бажаришга келишилганлиги, қарздорни бошқа кредиторлар олдидаги мажбурияти бўйича жавобгарликдан озод этмайди.

✓ **Мажбуриятни солидар кредиторлардан бирига нисбатан тўла бажариш қарздорни мажбуриятни бошқа солидар кредиторларга нисбатан бажаришдан озод қилади.**

Бунда солидар мажбурият бекор бўлади. Бироқ бу янги кўпчилик иштирокидаги *фаол мажбуриятни* ҳосил қилади, яъни ижрони қабул қилиб олган солидар кредитор - қарздор, бошқа солидар кредиторлар эса - улушдаги кредиторларга айланиб қолади. Ушбу механизм улар ўртасидаги муносабатларда бошқача қоида кўзда тутилган бўлмаганида иш беради.

Фуқаролик қонунчилигида мажбуриятнинг муқобил тарзда бажарилишида тарафлардан бири томонидан ўз мажбуриятни бажариши шартномага мувофиқ бошқа тарафнинг ўз мажбуриятларини бажаришига боғлиқ қилиб қўйилиши кўзда тутилади.

ФКнинг 256-моддасига асосан тарафлардан бири шартномага мувофик бошқа тарафнинг ўз мажбуриятларини бажаришига боғлиқ қилиб қўйилган мажбуриятни бажариши муқобил бажариш ҳисобланади.

Бурчли тараф шартномада белгилаб қўйилган мажбуриятни бажармаган ёки мажбурият белгиланган муддатда бажарилмаслигини очиқ кўрсатиб турган вазият мавжуд бўлган тақдирда, муқобил ижрони ўз зиммасига олган тараф ўз мажбуриятини бажармай туришга ёки бу мажбуриятни бажаришдан бош тортишга ва қўрилган зарарни тўлашни талаб қилишга ҳақли.

Агар шартномада кўрсатилган мажбурият тўла ҳажмда бажарилмаган бўлса, муқобил ижрони ўз зиммасига олган тараф ўз мажбуриятининг иккинчи тарафнинг тўла ҳажмда бажарилмаган мажбуриятига мос келадиган қисмини бажаришни тўхтатиб қўйишга ёки бажаришдан бош тортишга ҳақли.

Агар бир тараф шартномада белгилаб қўйилган ўз мажбуриятини бажармаган бўлишига қарамай, иккинчи тараф мажбуриятнинг муқобил ижросини амалга оширган бўлса, биринчи тараф ўз мажбуриятини бажариши шарт.

Ушбу модданинг иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмларида назарда тутилган қоидалар шартнома ёки қонунда бошқача тартиб белгиланган бўлмаса қўлланилади.

✓ Мазкур моддада белгиланган қоидалар муқобил ашёвий тақдимотларни (топширишларни) (олди-сотди, айирбошлаш, пудрат ва ҳ.к.) назарда тутувчи икки томонлама мажбуриятли шартномаларга тааллуқли бўлиб ҳисобланади.

Бунда шартноманинг нарсасини ташкил этувчи мажбуриятларнинг бирига кўра кредитор ҳисобланган шахс бир вақтнинг ўзида муқобил мажбурият бўйича қарздор сифатида намоён бўлади. Бир томонлама мажбуриятли (заём, рента) шартномаларга, шунингдек ҳақ тўланмайдиган (ҳадя, текин фойдаланиш) шартномаларга нисбатан ФКнинг 256-моддасини қўллаб бўлмайди. Масалан, маҳсулот етказиб бериш тўғрисидаги шартномада тўловни олдиндан ўтказиб бериш кўзда тутилган бўлса, маҳсулот етказиб берувчи товарни фақат сотувчининг пулини олганидан кейин етказиб беради (ФК 420-модда). Бу ўринда бошқа томон мажбуриятни бажарганидан сўнг иккинчи томон ижро этадиган мажбурият муқобил мажбурият ҳисобланади.

Бир тараф муқобил ижрони тўхтатиб қўйиш, масалан, олдиндан тўлов ўтказиш тартибида маблағлар келиб тушмаган тақдирда товарларни беришни тўхтатиш (бу ҳолда шартномада белгиланган мажбуриятнинг ижроси бурчли томондан тақдим этилмаслиги), қолаверса, ҳатто бажаришни рад этиш ва қўрилган зарарни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга. Бурчли томон мажбуриятини ўз вақтида бажармаслигини очиқ кўрсатиб турган вазият деганда, масалан, бурчли томоннинг тўловга қобилиятсиз бўлишини англаш мумкин.

Агар шартномада кўрсатилган мажбурият тўла ҳажмда бажарилмаган бўлса, масалан, маҳсулот етказиб берувчига пул маблағларининг фақат бир қисми келиб тушганда, иккинчи тараф ўзининг муқобил мажбуриятини бажаришдан бош тортишга ёки бажарилмай қолган мажбуриятига мос келадиган қисмини бажаришни тўхтатиб қўйишга ҳақли. Маҳсулот етказиб

берувчи йўл қўйилган қоида бузилишининг содир бўлишини асос қилиб, иккинчи тарафнинг айбидан қатъий назар, ана шундай хатти-ҳаракат қилишга ҳақлидир.

✔ **Таъкидлаш лозимки**, ўзининг муқобил мажбуриятини бажаришдан бош тортиш ёки тўхтатиб қўйиш муқобил мажбурият бўйича бурчли бўлган тарафнинг мажбурияти эмас, ҳуқуқи ҳисобланади. Шу сабабли, агар бурчли тараф ана шу ҳуқуқидан фойдаланмасдан муқобил мажбуриятини бажарган бўлса, у иккинчи тарафдан шартномада белгиланган ўз мажбуриятларининг бажарилишини талаб этишга ҳақли бўлади.

Шунингдек, ФК 256-моддаси бешинчи қисми ушбу модданинг иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмида кўзда тутилган қоидалар, агар шартномада ёки қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса қўлланишини кўрсатади, бу ҳолат шартномада иштирок этаётган тарафларга мазкур моддада кўрсатилган қоидалардан чекиниш имкониятини беради.

✔ Шу билан бирга мажбуриятнинг бажарганлигини тасдиқлашга оид қоидалар ФКнинг 257-моддасида белгиланган бўлиб, унга асосан кредитор мажбуриятнинг бажарилишини қабул қилиб олган вақтида, қарздорнинг талаби билан унга мажбуриятнинг тўла ёки қисман бажарилишини қабул қилиб олганлиги ҳақида тилхат бериши шарт. Оғзаки битимлар юридик шахслар билан фуқаролар ўртасида бажарилганида товарлар ёки хизматлар ҳақини тўлаган юридик шахс бошқа тарафдан пул тўланганлигини тасдиқлайдиган ҳужжатни ва тўлов асосини олиши керак.

Агар қарздор мажбуриятни тасдиқлаш юзасидан кредиторга қарз ҳужжати берган бўлса, кредитор ижрони қабул қилиб олаётган вақтида ушбу ҳужжатни қайтариб бериши, қайтариб беришнинг имкони бўлмаганида эса - буни ўзи бераётган тилхатда кўрсатиши керак. Тилхат ўрнига қайтариб берилаётган қарз ҳужжатига устхат ёзилиши мумкин. Қарз ҳужжатининг қарздорда бўлиши, бошқа бир ҳол исботланмагунча, мажбуриятнинг бекор бўлганлигини тасдиқлайди.

✔ **Қайд қилиш керакки**, ФКнинг 257-моддасида кўрсатилган кредитор мажбуриятнинг бажарилишини қабул қилиб олган вақтида, қарздорнинг талаби билан унга мажбуриятнинг бажарилишини қабул қилиб олганлиги ҳақида тилхат бериш бўйича бурчи ҳам оғзаки, ҳам ёзма тарзда амалга ошириладиган битимлар қаторига киради ҳамда мажбуриятнинг қисман ва тўла бажарилишига оид шартлар таркибига киради.

Кредиторнинг ушбу мажбурияти фақат қарздор томонидан тегишинча талаб қўйилган ҳолдагина вужудга келади. Бироқ агар мажбурият ижроси юридик шахс ва фуқаролар ўртасида тузилган оғзаки битим бўлса, товарлар ва хизматлар ҳақини тўлаган юридик шахс иккинчи тарафдан пулнинг тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжатни ва унинг асосини олиши шарт.

Таъкидлаш жоизки, мажбурият қисман бажарилган ҳолатларда тилхат бериш мажбурияти фақат ана шундай қисман ижро мумкин бўлган ҳолатлардагина вужудга келади (ФК 239-модда).

Агар қарздор мажбуриятни тасдиқлаш юзасидан кредиторга қарз ҳужжати берган бўлса, кредитор ҳужжатни қайтариб бериши лозим. Тилхат ўрнига қайтариб берилаётган қарз ҳужжатига устхат ёзилиши мумкин.

Мажбуриятнинг бажарилганлиги далолати бошқа ёзма исботлар билан ҳам тасдиқланиши мумкин. Қарздорда қарз ҳужжати мавжудлигининг ўзиёқ мажбурият бекор бўлганлигини тасдиқлайди.

✓ Низо чиққанда, кредитордан тилхат талаб қилиб олмаган, бинобарин ижрони тақдим этиш юзасидан оддий ёзма битим шаклига риоя этмаган қарздор ФКнинг 109-моддасига мувофиқ мажбуриятнинг бажарилганлигини гувоҳларнинг кўрсатмалари билан исботлаш ҳуқуқидан маҳрум бўлади ва фақат ёзма ёки бошқа ашёвий далиллар билан тасдиқлаши мумкин бўлади.

Қайд қилинганлардан ташқари, ФКнинг 258-моддасида мажбурият бажарилганлигини тасдиқлаш ҳақидаги талабни бажармаслик оқибатларига оид қоидалар белгиланган бўлиб, унга кўра кредитор тилхат беришдан, қарз ҳужжатини қайтаришдан ёки қайтариб бериш имкони йўқлигини тилхатда кўрсатишдан бош тортган тақдирда, қарздор ижрони тўхтатиб туришга ҳақли бўлади. Бундай ҳолларда кредитор муддатни кечиктирган ҳисобланади.

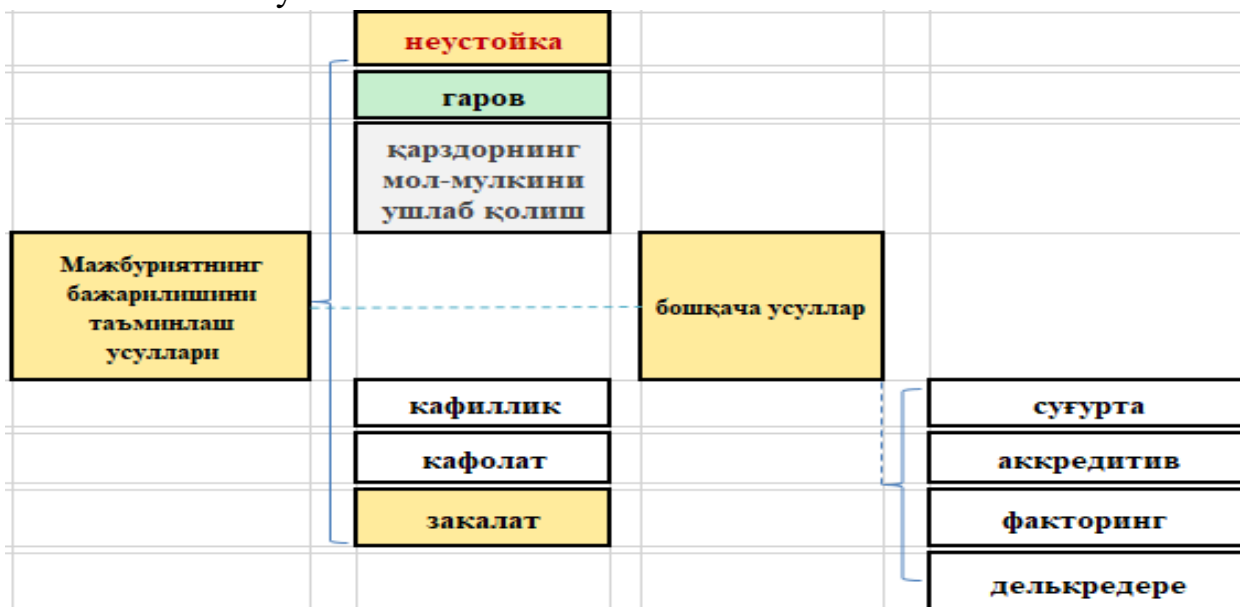
✓ Кредитор томонидан шартнома бўйича шартлашилган нарсани топширишни кечиктириб юбориши қарздорга кечиктириш сабабли етказилган зарарни ундириш ҳуқуқини беради ва уни кейинчалик мажбуриятни бажара олмаслик учун жавобгарликдан озод этади, қарздорнинг қасддан иш тутиши ёки қўпол эҳтиётсизлиги билан рўй берган ҳолатлар бу қоидадан мустасно (ФКнинг 338-моддаси биринчи қисми).

Кредиторнинг кечиктириб юборишига оид қоидаларни татбиқ этилиши учун қарздор кредитордан тилхат беришни ёки унинг ўрнига қарз ҳужжатига устхат ёзиб беришни талаб қилганлигини исботлаши зарур бўлади.

МАЖБУРИЯТЛАРНИНГ БАЖАРИЛИШИНИ ТАЪМИНЛАШ

Бугунги кунда шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятларнинг бажарилиши тегишли усуллар орқали таъминланиши муҳим ҳисобланади.

✓ Мажбуриятлар бажарилиши ФКнинг 259-моддасига кўра неустойка, гаров, қарздорнинг мол-мулкни ушлаб қолиш, кафиллик, кафолат, закатат ҳамда қонунчилик ёки шартномада назарда тутилган бошқача усуллар билан таъминланиши мумкин.

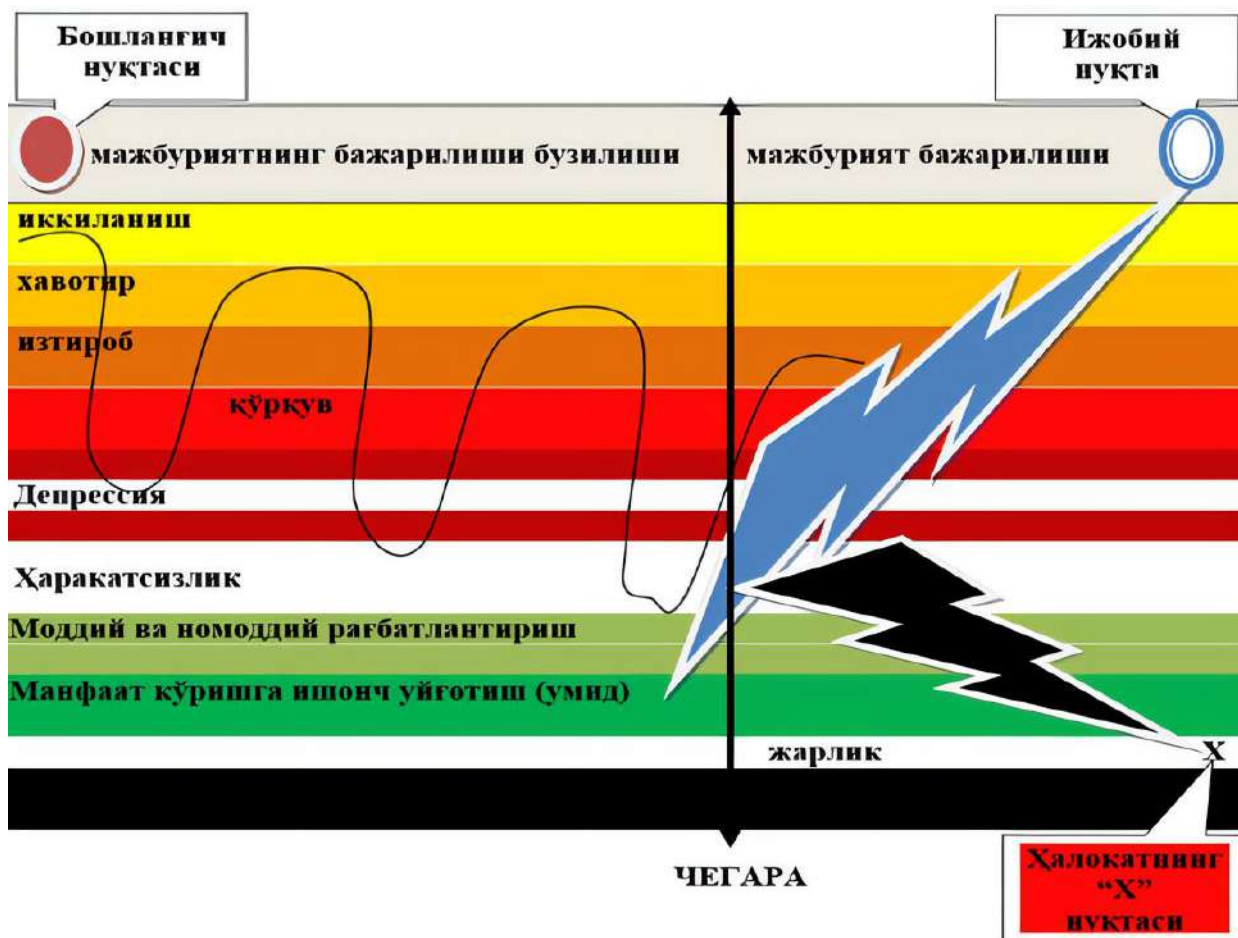

✓ *Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш деганда, шартнома олди, уни амалга ошириш ва ижрога қаратиш даврида қарздорда олган мажбуриятини бажаришига бевосита рағбат уйғотиш, мажбурият бузилишининг олдини олиш орқали бошқа иштирокчилар билан бирга кредитор манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида бевосита махсус қонун ёки қонун ҳужжатлари ёхуд шартномада белгиланадиган тизим тушунилади.*

Одатда, банк амалиётида мажбуриятлар бажарилишини таъминлашни “таъминот” деб номлаш “урф”га айланган.

Олган мажбуриятини бажармаган қарздорда қандай руҳий ҳолат юзага келади ва ундан қандай қилиб чиқиш ҳамда мажбурият бажарилишини таъминлаш орқали унинг лозим даражада бажарилишига эришиш мумкинлигини қуйидаги тасвирда кўриш мумкин:

✓ Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш тўғрисидаги келишувнинг ҳақиқий эмаслиги ушбу мажбуриятнинг (асосий мажбуриятнинг) ҳақиқий эмаслигига олиб келмайди.

✓ Асосий мажбуриятнинг ҳақиқий эмаслиги унинг бажарилишини таъминлайдиган мажбуриятнинг ҳақиқий эмаслигига олиб келади.

Асосий мажбурият – кредит ёки қарз бўлса, унинг бажарилишини таъминлайдиган **қўшимча мажбурият** – неустойка, гаров ва ш.к.

Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш тизимини янада такомиллаштириш учун Ўзбекистон ФКга 259¹-модда киритилиб²⁶, унда кредиторларнинг талабларини қарздорнинг мажбуриятлар бажарилишининг таъминоти сифатида берилган мол-мулки ҳисобидан қаноатлантириш тартиби белгиланган бўлса, ривожланган хорижий мамлакатлар қонунчилигида эса “Estoppel” (*эътироз билдириш ҳуқуқидан маҳрум қилиш*), “Warranty” (*ишонтириш, кафолатлаш, кафолат муддати*), “Indemnity” (*зарарни қоплаш мажбуриятини юклаш*), “Эскроу” (*шартли депозит*) ва “Астрент” (*суд неустойкаси*) каби замонавий таъминлаш усуллари қайд қилинган.

✓ Алоҳида олинган таъминлаш усули мажбурият бажарилишини тўлиқ таъминлай олмаслиги амалиётида мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш даражасини янада оширишга бўлган заруриятини юзага келтиради.

Мажбурият бажарилишини тўлиқ таъминлаш мақсадида, таъминлаш жараёнида таъминлаш усулини янада самаралиси билан ўзгартириш ёки бир нечта усулларнинг бирданига жалб этилишига йўл қўйилиши лозим.

✓ Назаримизда, қарздор томонидан мажбурият жиддий бузилиши кузатилган дастлабки жараёндан бошлаб, унга нисбатан мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг бир неча усулларини бирданига (хуруж – рецидивлашув) қўллаш мақсадга мувофиқ.

Мажбуриятларнинг лозим даражада бажарилишини самарали таъминлаш учун қайд қилинган усулларни, уларни бир-бирини “қоплаш тамойили”дан келиб чиққан ҳолда қўллаш лозим бўлади.

²⁶ <https://lex.uz/docs/4563025?ONDATE=23.10.2019%2000#4563572>

✔ **Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари**нинг туркумланиши:

1) **анъанавий усуллар** – неустойка (ФК 260 – 263-моддалари), гаров (ФК 264 – 289-моддалари), кафиллик (ФК 292 – 298-моддалари), закат (ФК 311 – 312-моддалари).

Бу усуллар Рим ҳуқуқидаёқ маълум бўлган;

2) **бошқа таъминлаш усуллари** – қарздорнинг мол-мулкни ушлаб қолиш (ФК 290 – 291-моддалари) ва кафолат (ФК 299 – 310-моддалари).

Бу таъминлаш усуллари ФКга янги киритилган (1995 йил 21 декабрь);

3) таъминлаш усуллари сифатида – **таъминловчи битимлар**.

Насияга товар сотиш (ФК 421-модда), товар ҳақини бўлиб-бўлиб тўлаш (ФК 422-модда), ижара (ФК 535-модда), лизинг (ФК 587-модда), пудратчининг ушлаб қолиш ҳуқуқи (ФК 639-модда), пул талабномасидан бошқа шахс фойдасига воз кечиш эвазига молиялаш (факторинг) (ФК 749-модда), шартнома бўйича жавобгарликни суғурта қилиш (ФК 919-модда);

4) **замонавий таъминлаш усуллари** – “Estoppel”, “Warranty”, “Indemnity”, “Эскроу”, “Астрент”;

5) **“урфга айланган”** таъминлаш усуллари. Масалан, хизмат кўрсатишга оид бўлган шартномавий мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш учун паспорт ёки ҳарбий билет ҳамда бошқа муҳим шахсий ҳужжатларнинг олиниши.

Меҳмонхона хизматидан фойдаланмоқчи бўлган фуқаронинг پاسпорти кўрсатилган хизмат ҳақини тўлангунига қадар меҳмонхона ходими томонидан талаб қилиб олиниб, ушлаб турилиши “урф”га айланган.

✔ **Таъкидлаш жоизки**, Ўзбекистон Жиноят кодексининг 227-моддасида паспорт ёки идентификацияловчи ID-карта, ҳарбий билет ёки бошқа муҳим шахсий ҳужжатларни эгалланган тақдирда базавий ҳисоблаш миқдорининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч юз соатдан уч юз олтмиш соатгача мажбурий жамоат ишлари ёхуд икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки бир йилдан уч йилгача озодликни чеклаш ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланиши белгиланган.

✔ Олинган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш учун фақат қонуний усуллардан фойдаланиш шарт, акс ҳолда жавобгарлик юзага келади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, неустойка, гаров, қарздорнинг мол-мулкни ушлаб қолиш, кафиллик, кафолат, закатни мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш жараёнида мажбурият бажарилишини рағбатлантириши, иштирокчиларнинг манфаатларини ҳимоя қилиши ёки универсаллиги каби ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда турланиши мумкин.

✓ **Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули – неустойка.**

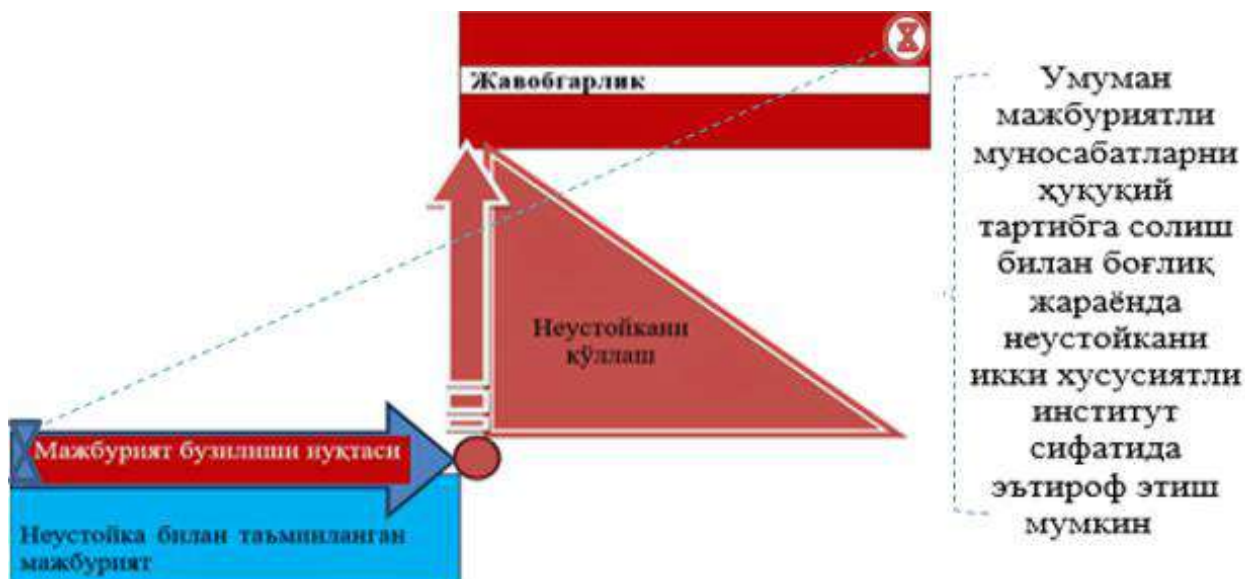
Қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгиланган, қарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредиторга тўлаши шарт бўлган пул суммаси неустойка ҳисобланади (ФК 260-модда).

✓ **Эътибор беринг**, неустойка тўлаш ҳақидаги талаб бўйича кредитор ўзига етказилган зарарни исботлашга мажбур эмас.

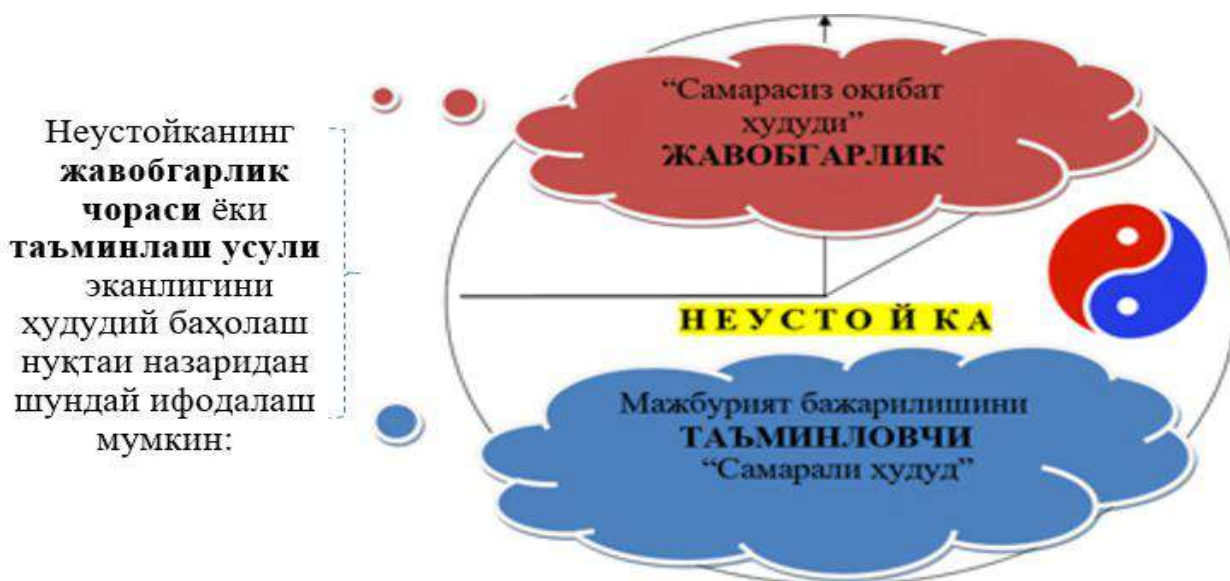
Неустойка билан фақат ҳақиқий талаб таъминланади.

✓ Агар қарздор мажбурият бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги учун жавобгар бўлмаса, кредитор неустойка тўлашни талаб қилишга ҳақли эмас.

Бугунги кунга қадар, неустойка *таъминлаш усулими* ёки *жавобгарлик чорасими* деган савол юзасидан яқиний фикр шаклланмаган.

Неустойка *мажбурият бузилгунига қадар* мажбурият бажарилишини таъминлаш усули ва мажбурият бузилганидан кейин эса кредиторнинг бузилган ҳуқуқини тикловчи *жавобгарлик чораси* сифатида намоён бўлади.

Назаримизда, масалага унинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда баҳо бериш лозим. Неустойкани белгилаш, аслида олинган мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаб, унинг лозим даражада бажарилишига эришиш орқали фойда олиш ёки бирор қонуний манфаат кўришни мақсад қилиб қўяди.

Кредитор қонуний манфаат кўриб, фойда олишни кўзлайди, неустойкани ундириш орқали зарарни қоплаш билан чекланиш унинг манфаатига тўғри келмайди, у шартнома тузган вақтида бундан ҳам кўпроқ нарсани умид қилган эди. Неустойкани ундириш орқали зарарни қоплаш охирги зарурият ҳалос.

Неустойка умуман олганда икки хусусиятли институт сифатида эътироф этилсада, унинг таъминлаш усули эканлиги устувор аҳамият касб этади. Бу уни белгилашдан кўзланган мақсадга ҳам мувофиқ келади.

Неустойка жарима ёки пеня шаклида бўлади.

✓ Қарздор мажбуриятларни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган ҳолларда тўлайдиган ва қоида тариқасида, қатъий пул суммасида ҳисобланадиган неустойка *жарима* ҳисобланади.

★ Қарздор мажбуриятларнинг бажарилишини кечиктириб юборганида тўлайдиган ва ўтказиб юборилган муддатнинг ҳар бир куни учун мажбуриятнинг бажарилмаган қисмига нисбатан фоиз билан ҳисобланадиган неустойка *пеня* ҳисобланади (ФК 261-модда).

Ўзбекистон Республикаси “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонунида ундирилиши мумкин бўлган пеня ёки жариманинг миқдорлари белгиланган:

Жумладан, мазкур қонуннинг 25-моддасига асосан товарларни етказиб бериш муддатлари кечиктириб юборилган, тўлиқ етказиб берилмаган, ишлар бажарилмаган ёки хизматлар кўрсатилмаган ҳолларда, товар етказиб берувчи (пудратчи) сотиб олувчига (буюртмачига) кечиктирилган ҳар бир кун учун мажбурият бажарилмаган қисмининг 0,5 фоизи миқдорида пеня тўлайди, бироқ бунда пенянинг умумий суммаси етказиб берилмаган товарлар, бажарилмаган ишлар ёки кўрсатилмаган хизматлар баҳосининг 50 фоизидан ошиб кетмаслиги лозим. Пеняни тўлаш шартнома мажбуриятларини бузган тарафни товарларни етказиб бериш муддатларини кечиктириб юбориш, тўлиқ етказиб бермаслик, ишларни бажармаслик ёки хизматларни кўрсатмаслик оқибатида етказилган зарарни қоплашдан озод этмайди.

✓ Шунингдек, мазкур қонунинг 26-моддасида кўра агар етказиб берилган товарлар, бажарилган ишлар ёки кўрсатилган хизматлар сифати, ассортимент ва нави бўйича стандартлар, техник шартлар, намуналарга (эталонларга) қонунчиликда ёки хўжалик шартномасида белгиланган бошқа мажбурий шартларга мос келмаса, сотиб олувчи (буюртмачи) товарларни (ишларни, хизматларни) қабул қилиш ҳамда уларнинг ҳақини тўлашни рад этиб, етказиб берувчидан (пудратчидан) сифати, ассортимент ва нави лозим даражада бўлмаган товарлар (ишлар ва хизматлар) қийматининг 20 фоизи миқдорида жарима ундириб олишга, агар товарлар (ишлар ва хизматлар) ҳақи тўлаб қўйилган бўлса, тўланган суммани белгиланган тартибда қайтаришни талаб қилишга ҳақлидир. Сифати, ассортимент ва нави лозим даражада бўлмаган товарлар (ишлар, хизматлар) етказиб берганлик учун жарима етказиб берувчидан (пудратчидан) акцептсиз тартибда ундириб олинади.

Жаримани ундириш тўғрисидаги тўлов талабномаси банк муассасасига товарларнинг (ишларнинг, хизматларнинг) сифати, ассортимент ва нави лозим даражада эмаслиги тўғрисидаги далолатнома тузилгандан кейин ўн кун ичида тақдим этилади. Жаримани ундириш тўғрисидаги тўлов талабномаси белгиланган ўн кунлик муддатни бузган ҳолда тақдим этилган ҳолларда, жаримани ундириш белгиланган тартибда амалга оширилади.

✓ Ушбу қонунинг 27-моддасига биноан бут бўлмаган товарлар етказиб берилган тақдирда сотиб олувчи (буюртмачи):

товарларни бутлаб беришни талаб қилишга ҳақли. Етказиб берувчи сотиб олувчининг (буюртмачининг) талабини олган пайтдан бошлаб, агар тарафларнинг келишувида ўзга муддат белгиланган бўлмаса, ўн беш кунлик муддат ичида товарларни бутлаб бериши шарт;

бундан буён товарлар бутлаб берилгунга қадар уларнинг ҳақини тўлашдан бош тортишга, агар товарларнинг ҳақи тўлаб қўйилган бўлса, белгиланган тартибда тўланган суммалар қайтарилишини талаб қилишга ҳақли;

етишмаётган қисмлар қийматини қўшган ҳолда, етказиб берувчидан бут бўлмаган товарлар қийматининг 20 фоизи миқдорида жарима ундиришга ҳақли.

Товарларни етказиб берувчи белгиланган муддатда товарларни бутлаб бермаса, сотиб олувчи (буюртмачи) бут бўлмаган товарларни қайтариб беришга ҳамда бут бўлмаган товарларни бут товарларга алмаштиришни талаб қилишга ҳақлидир.

✓ Бундан ташқари, мазкур қонунинг 28-моддасига асосан марка белгиси қўйилмаган ёки лозим даражада маркировка қилинмаган товарларни, шунингдек идишсиз ёки ўралмаган товарларни ёхуд тегишли идишга жойланмаган ёки лозим даражада ўралмаган товарларни етказиб берганлик учун етказиб берувчи сотиб олувчига (буюртмачига) бундай товарлар қийматининг 5 фоизи миқдорида жарима тўлайди. Товарлар қабул қилингандан кейин яна жўнатилиши ёки сақланиши керак бўлган ҳолларда сотиб олувчи (буюртмачи) жарима ундиришдан ташқари, ўз кучи билан, лекин етказиб берувчи ҳисобидан товарларни ўрашга ва идишларга жойлашга, ёхуд бир шаҳардаги етказиб берувчидан товарларни ўраб бериш ёки идишларга жойлаб беришни талаб қилишга ҳақлидир.

✓ Қонунинг 29-моддасида эса товар етказиб берувчи (пудратчи) талабига биноан қўйилган аккредитив у амал қиладиган муддат ичида фойдаланилмаса, етказиб берувчи (пудратчи) сотиб олувчига (буюртмачига) аккредитивнинг фойдаланилмаган суммасининг 5 фоизи миқдорида жарима тўлайди.

✓ Мазкур қонунинг 30-моддасида биноан жўнатилган товарларга оид тўлов ёки товар-транспорт ҳужжатларининг нусхасини белгиланган муддатда юбормаганлик ёки товарлар жўнатилганлиги тўғрисидаги бошқа ахборотни тақдим этмаганлик учун етказиб берувчи сотиб олувчига ахборот тақдим этилмаган ҳар бир ҳолат учун етказиб берилаётган товар қийматининг 1 фоизи миқдорида жарима тўлайди.

✓ Қайд қилинган қонунинг 31-моддасида белгиланишича, товарларни танлаб олмаслик, шунингдек етказиб берувчи шартномада белгиланган муддатда (даврда) уларни етказиб берганда товарларни олишни асоссиз равишда рад этганлик учун сотиб олувчи етказиб берувчига танлаб олинмаган (ўз муддатида олинмаган) товарлар қийматининг 5 фоизи миқдорида, тез бузиладиган товарлар бўйича эса – 10 фоиз миқдорида жарима тўлайди.

Товарлар танлаб олинмаган (олиш асоссиз рад этилган) ҳолларда, етказиб берувчи жарима ундиришдан ташқари, ушбу товарлар мавжудлигининг кафолатларини тақдим этган ҳолда, танлаб олинмаган (ўз муддатида олинмаган) товарлар қиймати тўланишини талаб қилишга ҳақлидир.

✓ Ушбу қонунинг 32-моддасига асосан тўлов талабномаси акцептини асоссиз равишда бутунлай ёки қисман рад этганлик, шунингдек ҳисоб-китобнинг бошқа шаклларида товарлар (ишлар, хизматлар) ҳақини тўлашдан бош тортганлик (банк муассасасига тўлов топшириқномасини тақдим этмаганлик, чек бермаганлик, аккредитивни тақдим этмаганлик ва ҳоказо) учун сотиб олувчи (буюртмачи) маҳсулот етказиб берувчига ўзи тўлашни рад этган ёки бош тортган сумманинг 15 фоизи миқдорида жарима тўлайди.

Етказиб берилган товарлар (ишлар, хизматлар) ҳақини ўз вақтида тўламаганлик учун сотиб олувчи (буюртмачи) етказиб берувчига ўтказиб юборилган ҳар бир кун учун кечиктирилган тўлов суммасининг 0,4 фоизи миқдорида, аммо кечиктирилган тўлов суммасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорида пеня тўлайди.

✓ Шунингдек, юқорида кўрсатиб ўтилган қонунинг 33-моддасига кўра ҳисобварақдан маблағларни асоссиз равишда акцептсиз ҳисобдан чиқарганлик учун айбдор тараф иккинчи тарафга асоссиз равишда акцептсиз ҳисобидан чиқарилган сумманинг 10 фоизи миқдорида жарима тўлайди.

Эътибор беринг, мазкур қонунинг 24-моддасида агар қонунчиликда ёки шартномада бошқа тартиб назарда тутилган бўлмаса, хўжалик шартномаларини бажармаганлик ва лозим даражада бажармаганлик учун юқорида келтирилган қонуннинг 25–32-моддаларида назарда тутилган жавобгарлик чоралари қўлланилиши назарда тутилган.

Мажбурият бузилганида суд амалиётида даъвогарлар томонидан ҳам пеняни ҳам жаримани ундиришни талаб қилиш ҳолатлари учрайди.

Диққат! Олий хўжалик суди Пленумининг 163-сонли қарори 3-бандида қайд қилинишича, *агар шартномада айнан битта мажбуриятнинг бузилиши учун неустойкани ҳам жарима, ҳам пеня кўринишида тўлаш назарда тутилган бўлса, судлар шуни эътиборга олишлари лозимки, қонунчиликда бошқача ҳоллар назарда тутилмаган бўлса, даъвогар фақатгина бир шаклдаги неустойка қўллашни талаб қилишга ҳақли*²⁷.

Бундан ташқари, ФКнинг 263-моддасига кўра неустойка тўлаш тарафларнинг келишувида назарда тутилган ёки тутилмаганлигидан қатъи назар, кредитор қонунда белгиланган неустойка (қонуний неустойка) ни тўлашни талаб қилишга ҳақли.

✓ Қонуний неустойканинг миқдори, агар қонун тақиқламаса, тарафларнинг келишуви билан кўпайтирилиши мумкин.

Неустойка тўғрисидаги келишув ёзма шаклда тузилиши керак.

✓ *Неустойкани қўллаш учун мезон – шартнома тарафларининг мажбуриятни бажаришдан бош тортиши.*

Бу борада, судлар суд амалиётини бир хил шакллантириши учун Олий суд томонидан бир қатор тавсиялар берилган. Жумладан, Олий хўжалик суди

²⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик Суди Пленумининг 2007 йил 15 июндаги “Мажбуриятларни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун мулкӣ жавобгарлик тўғрисидаги фуқаролик қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги 163-сонли қарори. <https://lex.uz/docs/1636810>

Пленумининг “Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуни хўжалик судлари амалиётида қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги 2002 йил 4 мартдаги 103-сонли қарорида, қонуннинг 32-моддаси биринчи қисмини қўллашда судлар қарздорнинг ҳақиқатда товарлар (ишлар, хизматлар) ҳақини тўлашдан бош тортганлиги ҳолатларини (жумладан, тўлаш имконияти бўла туриб, тўловни амалга оширмаганлиги, қарзини тан олмаганлиги, кредиторлик-дебиторлик қарзлари ҳақида солиштириш далолатномалари тузишдан бўйин товлаганлиги, ўзини атайлаб тўловга қобилиятсиз қилиб кўрсатганлиги ва ҳ.к) далиллар асосида аниқлаши лозим. Агар қарздор товар (ишлар, хизматлар) ҳақини тўлаш учун иқтисодий имкони бўлмаса, қарзни тан олиб уни тўлашга ҳаракат қилаётган бўлса, судлар унинг хатти-ҳаракатларини тўловдан бош тортиш, деб баҳоламасликлари зарурлиги таъкидланади²⁸.

Қарздор ўз мажбуриятини бажаришдан *бош тортиши* – қарздор тўлаш имконияти бўла туриб, тўловни амалга оширмаслиги; қарздор томонидан қарз тан олинмаслиги; қарздор кредиторлик-дебиторлик қарзлари ҳақида солиштириш далолатномалар тузишдан бўйин товлаши; қарздор ўзини атайлаб тўловга қобилиятсиз қилиб кўрсатиш каби ҳолатларда намоён бўлади.

Неустойкани ундиришда инобатга олиниши лозим бўлган асослар:

Аксарият муносабатлар тадбиркорлик шартномаларидан келиб чиқар экан, бунда албатта судлар томонидан неустойкани камайтириш масаласига адолатли ёндошилиши лозим бўлади.

ФКнинг 326-моддаси биринчи қисмига асосан агар тўланиши лозим бўлган неустойка кредиторнинг мажбуриятини бузиш оқибатларига мутаносиблиги кўриниб турса, суд неустойкани камайтиришга ҳақли. Бунда қарздор мажбуриятни қай даражада бажарганлиги, мажбуриятда иштирок этаётган тарафларнинг мулкӣ аҳволи, шунингдек кредиторнинг манфаатлари эътиборга олиниши керак.

Неустойкани ундиришда бир қатор ҳолатлар юзага келади:

²⁸ Хўжалик ва ҳуқуқ. –2002. –№ 6. –Б. 21-26.

✓ **биринчидан**, кредитор суд томонидан неустойкани ундириш ҳақида ҳал қилув қарори қабул қилингунига қадар суд харажатлари (шу жумладан, адвокат хизматлари тўлови) ва ундурув ижрога қаратилганидан кейин эса, ижро йиғини тўлаши;

✓ **иккинчидан**, кредитор томонидан сўралган неустойкани суд 1-50 фоизигача ундириш ҳақида ҳал қилув қарори қабул қилиши, ундирилиши рад этилган неустойка учун тўланган давлат божи кредитор зиммасига тушиши;

✓ **учинчидан**, биринчи, апелляция ва кассация инстанцияларида ишни кўриш, кейинчалик ижро ҳаракатлари даврида ундирувни амалга ошириш учун ойлаб вақт сарфланиши,

✓ **тўртинчидан**, кредитор томонидан қайд қилинган харажатлар сарфланганидан ва ойлаб вақт йўқотилганидан кейин ҳам баъзан қарздор тўловга қобилиятсиз бўлиб қолиши ёки тугатилиши натижасида асосий қарз билан биргаликда, неустойка ҳам ундирилмасдан қолиши (ёки қопланган деб ҳисобланиши) кредиторнинг манфаатларига катта зарар етказди.

Шартнома тарафларига ўз ҳуқуқларини эркин амалга ошириш имкониятини яратиш мақсадида, неустойкани ушлаб қолиши ва камайтириш билан боғлиқ низоларни судгача ҳал қилиш шартлари шартномада соддалаштирилган тартибда белгилаб қўйилиши мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2016 йил 23 декабрдаги “Иқтисодий судлар томонидан қурилиш пудрати шартномасидан келиб чиқадиган низоларни ҳал этишда қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 306-сонли қарори²⁹ 17-бандида шартномада буюртмачининг пудратчи томонидан бажарилган ишларнинг қийматидан неустойкани ушлаб қолиш ҳуқуқи назарда тутилган бўлиши мумкин.

Агар шартномада бундай шарт мавжуд бўлиб ва буюртмачи томонидан бажарилган ишларнинг қийматидан неустойка ушлаб қолинган бўлса, пудратчи буюртмачи томонидан неустойка асоссиз ушлаб қолинган деб ҳисоблаган тақдирда, у ушлаб қолинган пул маблағини ундириш ҳақидаги талаб билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга деган кўрсатма мавжуд.

Диққат! Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 163-сонли қарорида кўра ФКнинг 326-моддасига мувофиқ суд қарздор томонидан мажбуриятларнинг бажарилиш даражасини, мажбуриятда иштирок этувчи тарафларнинг мулкӣ аҳволини, шунингдек кредиторнинг манфаатларини эътиборга олиб, неустойка миқдорини камайтиришга ҳақли.

Шу билан бирга судлар шуни эътиборга олишлари лозимки, неустойканинг энг кам миқдори ФКнинг 327-моддасида кўрсатилган фоизлар миқдоридан кам бўлмаслиги лозим³⁰.

Мазкур Пленум қарорида неустойканинг энг кам миқдори белгиланган бўлсада, судлар неустойкани ундиришни рад этиш ҳолатлари мавжуд.

²⁹ <https://lex.uz/docs/3106543>

³⁰ <https://lex.uz/docs/1636810>

Неустойкани ундиришни рад қилиш *асосларининг* биринчи қаторидаги қайд қилинган ҳолатлар аниқ баён этилган.

✓ **Иккинчи қаторда** қайд қилинган ҳолат янада тушунарли бўлиши учун “Пудрат шартномаси бўйича буюртмачи (кредитор) олдиндан тўловни амалга оширган бўлса, аммо қарздор ўз мажбуриятини (автомобилни бўяшни) кредитор айби билан, яъни кредитор машинани олиб кетганлиги ва унда ташиш ишларини бажараётганлиги сабабли бажара олмаса, кредитор тўлаб қўйган суммасини қайтариб беришни талаб этишга ҳақли эмас”лигини;

✓ **учинчи қаторда** қайд қилинган ҳолат бўйича “муайян тадбиркорлик субъектининг рухсат олиб амалга ошириладиган фаолият учун олган лицензиясининг бекор қилиниши (давлат органи томонидан ҳуқуқни қўлловчи ҳужжатнинг чиқарилиши) сабабли, тадбиркор ўз зиммасига олган ана шу фаолият тури билан боғлиқ мажбуриятини бажариши мумкин бўлмай қолиши” мумкинлигини келтириб ўтамыз.

ФКнинг 11-моддасига кўра “зарарни тўлаш” ҳамда “неустойкани ундириш” фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг алоҳида усуллариدير.

✓ Назаримизда, “неустойка”ни “зарар” деб ҳисоблаб, жавобгарлик белгилаш даражасигача етиб келди. Шу боис бу борада қонуний тўғри йўлни танлаш учун ФКнинг тегишли моддаларни келтириб ўтамыз.

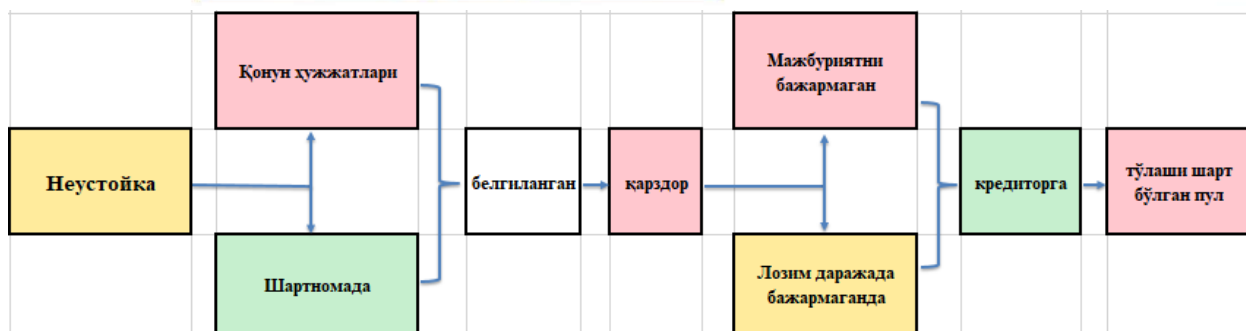
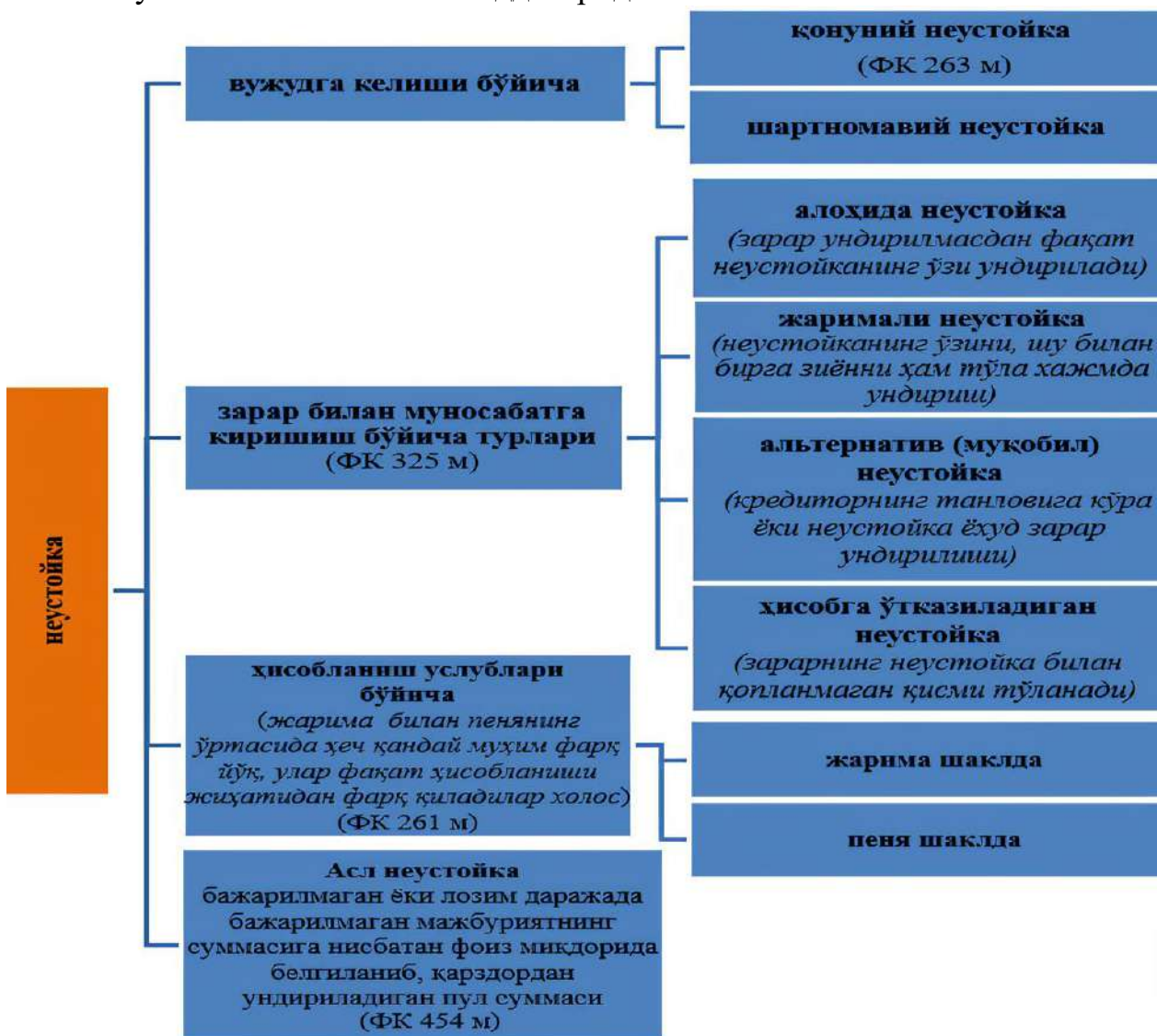
ФК нинг 325-моддаси “Неустойка ва зарар” деб номланган бўлиб, унга кўра агар мажбуриятни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун неустойка белгиланган бўлса, зарарнинг неустойка билан қопланмаган қисми тўланади.

Қонунда ёки шартномада зарарни эмас, балки неустойкани ундириб олишга йўл қўйиладиган; зарар ҳам неустойкадан ташқари тўла ундириб олиниши мумкин бўлган; кредиторнинг танловига кўра ёки неустойка ёхуд зарар ундириб олиниши мумкин бўлган ҳоллар белгиланиши мумкин.

ФКнинг 14-моддасига кўра **зарар** деганда, ҳуқуқи бузилган шахснинг бузилган ҳуқуқини тиклаш учун қилган ёки қилиши лозим бўлган харажатлари, унинг мол-мулки йўқолиши ёки шикастланиши (ҳақиқий зарар), шунингдек бу шахс ўз ҳуқуқлари бузилмаганида одатдаги фуқаролик муомаласи шароитида олиши мумкин бўлган, лекин ололмай қолган даромадлари (бой берилган фойда) тушунилади.

“Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуннинг 34-моддасига кўра неустойка (жарима, пеня) тўлаганлигидан қатъи назар, шартнома мажбуриятларини бузган тараф иккинчи тарафга ана шу зарар оқибатида ўзи етказган зарар қисмини ҳам қоплайди.

Неустойканинг ФКнинг моддаларида акс этиши:

Неустойка асосий мажбуриятнинг бажарилишини таъминловчи “қўшимча” мажбурият бўлса, зарарни ундириш эса “асосий” мажбурият ҳисобланади.

- ✓ Неустойкани ундириш – ҳуқуқ.
- ✓ Зарарни ундириш – мажбурият.

✓ Демак, неустойка ва зарар турли хил институтлардир.

Бир сўз билан айтганда, неустойкани ундириш “ҳуқуқ” бўлганлиги боис уни ундириш ёки ундан воз кечиш масаласи даъвогарнинг эҳтиёрига боғлиқ, зарарни ундириш эса “шарт” акс ҳолда жавобгарлик юзага келиши мумкин.

✓ Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усулларида яна бири бу *гаровдир*.

✓ **Таъкидлаш жоизки**, мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари ичида гаровни энг самарали таъминлаш усули сифатида эътироф этилади.

Гаров тушунчаси ва унинг вужудга келиш асослари ФКнинг 264 - моддасида белгиланган бўлиб, унга биноан бир шахснинг бошқа шахсга мол-мулкни ёки унга бўлган ҳуқуқни мажбуриятларни таъминлаш учун бериши гаров ҳисобланади.

✓ Одатда, гаров кредит мажбуриятини таъминловчи усул ҳисобланади.

Гаровга кўра қарздор гаров билан таъминланган мажбуриятни бажармаган тақдирда кредитор (гаровга олувчи) бу мажбурият бўйича ўз талаби гаровга қўйилган мол-мулкнинг қийматидан ушбу мол-мулк эгаси бўлган шахс (гаровга қўювчи) нинг бошқа кредиторларига қараганда имтиёзли суратда қаноатлантирилишига, қонунда назарда тутилган тартибда, ҳақли бўлади.

Гаровга олувчи гаровга қўйилган мол-мулкни йўқотганлик ёки унга зиён етказганлик учун суғурта ҳақидан, бу мол-мулк кимнинг фойдасига суғурта қилинган бўлишидан қатъи назар, ўз талаби юқоридаги асосларда қаноатлантирилишига ҳақли, башарти мол-мулкни йўқотиш ёки унга зиён етказиш гаровга олувчи жавобгар бўлган сабабларга кўра юз берган бўлмаса.

Гаров шартнома ёки қонун асосида амалда юзага келади.

Шунингдек, гаров закатат, ипотека, шунингдек ҳуқуқлар гарови тарзида амал қилиши мумкин (ФК 265-модда. Гаров турлари).

☀ Гаровга қўйиладиган мулк гаровга қўювчи томонидан гаровга олувчига ўтказилганда гаров закатат деб ҳисобланади.

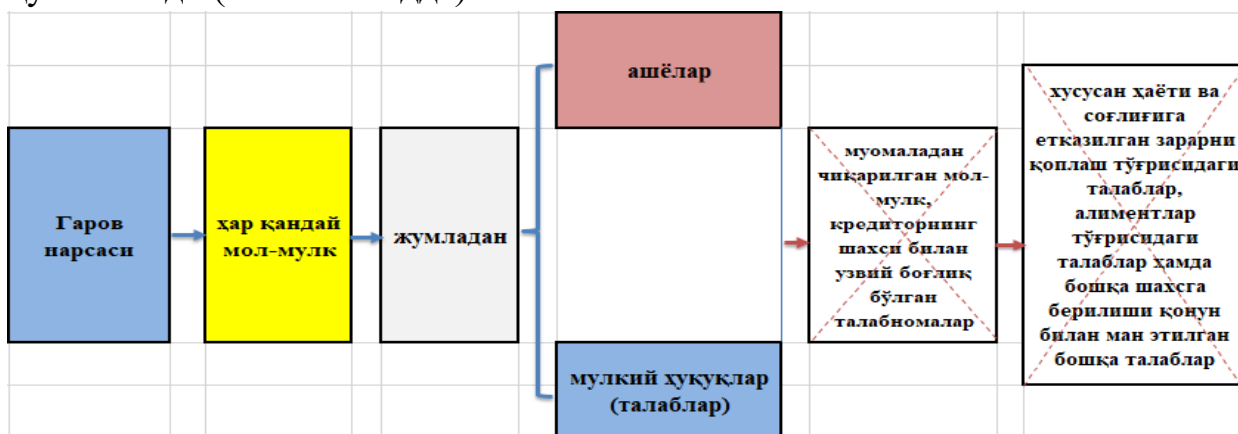
☀ Кўчмас мулкни гаровга қўйиш ипотека ҳисобланади

Қарздор ҳам, учинчи шахс ҳам гаровга қўювчи бўлиши мумкин.

Ашёнинг мулкдори ашёни гаровга қўювчи бўлиши мумкин.

Гаровга қўйиладиган ҳуқуқнинг эгаси бўлган шахс ҳуқуқни гаровга қўювчи бўлиши мумкин.

Башарти, қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мулкдорнинг розилигисиз ашёвий ҳуқуқни гаровга қўйишга йўл қўйилмайди (ФК 266-модда).

Фуқароларнинг ундирув қаратилиши мумкин бўлмаган айрим турдаги мол-мулкни гаровга қўйиш қонун ҳужжатлари билан ман этилиши ёки чекланиши мумкин (ФК 267-модда).

✓ Агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, гаров талабнинг уни қондириш пайтидаги ҳажмини таъминлайди, хусусан фоизлар, неустойка, ижрони кечиктириб юбориш натижасида етказилган зарар тўланишини, шунингдек гаровга олувчининг гаровга қўйилган ашёни сақлашга қилган зарур харажатлари ва ундирув харажатлари тўланишини таъминлайди (ФК 268-модда).

Шу билан биргаликда, ФКнинг 269-моддасида гаровга қўйилган мол-мулкнинг гаровга олувчига берилиши ва берилмаслигига оид қоидалар

белгиланган бўлиб, унга асосан, агар шартномада ўзгача тартиб назарда тутилган бўлмаса, гаровга қўйилган мол-мулк гаровга қўювчида қолади.

✓ Гаровга қўйилган муомаладаги товарлар гаровга олувчига топширилмайди.

Гаров нарсаси гаровга олувчи томонидан қулфланган ва мухрланган (мухр мавжуд бўлган тақдирда) ҳолда гаровга қўювчида қолдирилиши мумкин.

✓ Гаровга қўювчи томонидан эгалик қилиш ёки фойдаланиш учун вақтинча учинчи шахсга топширилган гаров нарсаси гаровга қўювчида қолдирилган ҳисобланади.

Қимматли қоғоз билан тасдиқланган мулкӣ ҳуқуқ гаровга қўйилганида, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, гаровга олувчига ёки нотариус депозитига топширилади.

✓ **Қайд қилиш жоизки**, гаров ҳуқуқи гаров тўғрисида шартнома тузилган пайтдан ёхуд башарти шартнома нотариал тасдиқланиши шарт бўлса – нотариал тасдиқланган пайтдан, шартнома рўйхатдан ўтказилиши шарт бўлганида эса – у рўйхатдан ўтказилган пайтдан бошлаб вужудга келади.

Башарти, гаров нарсаси қонунга ёки шартномага асосан гаровга қўювчида бўлиши лозим бўлса, гаров ҳуқуқи унга гаров нарсаси берилган пайтдан, башарти бундай топшириш шартнома тузилишидан аввал амалга ошган бўлса – шартнома тузилган пайтдан бошлаб вужудга келади (ФК 270-модда).

Гаров тўғрисидаги шартнома, унинг шакли ва шартномани рўйхатдан ўтказишга оид қоидалар ФКнинг 271-моддасида қуйидагича белгиланган:

Гаров тўғрисидаги шартномада гаров нарсаси ва унинг баҳоси, гаров билан таъминланадиган мажбуриятнинг моҳияти, миқдори ва бажарилиш муддати ёхуд гаров нарсасини ҳамда гаров билан таъминланадиган мажбуриятни идентификация қилиш учун етарли бўлган маълумотлар кўрсатилади. Унда гаровга қўйилган мол-мулк тарафларнинг қайси бирида эканлиги ҳам кўрсатилиши керак.

Гаров нарсаси мол-мулкни умумий тавсифлаш орқали, шу жумладан мазкур мол-мулкни алоҳида тур ёки тасниф сифатида тавсифлаш воситасида идентификация қилиниши мумкин.

Гаров билан таъминланадиган мажбурият гаровга қўйилган мол-мулкнинг қийматидан қопланиши мумкин бўлган мажбуриятнинг энг кўп суммасини кўрсатиш йўли билан идентификация қилиниши мумкин.

✓ Гаров тўғрисидаги шартнома ёзма шаклда тузилиши керак.

Ипотека тўғрисидаги шартнома, шунингдек нотариал тартибда тасдиқланиши керак бўлган шартнома бўйича мажбуриятларни таъминлаш юзасидан кўчар мол-мулкни ёки мол-мулкка бўлган ҳуқуқларни гаровга қўйиш тўғрисидаги шартнома нотариал тартибда тасдиқланиши лозим, бундан бирламчи бозордан кўчмас мулк ва транспорт воситаларини олиш чоғидаги ипотека ва гаров тўғрисидаги шартномалар мустасно.

Ипотека тўғрисидаги шартнома тегишли мол-мулкка доир битимларни рўйхатдан ўтказиш учун белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилиши керак.

Ушбу модданинг тўртинчи, бешинчи ва олтинчи қисмларидаги қоидаларга риоя қилмаслик гаров тўғрисидаги шартноманинг ҳақиқий эмаслигини келтириб чиқаради.

Шунингдек, гаров нарсаси бўлган ашёга гаровга олувчининг ҳуқуқлари (гаров ҳуқуқи), агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ашёнинг кимга мансублигига қараб жорий қилинади.

Гаровга қўйилган мол-мулкдан фойдаланиш натижасида олинган ҳосил, маҳсулот ва даромадларга гаров ҳуқуқи шартномада назарда тутилган ҳолларда жорий қилинади.

✔ Бутун корхона ёки бошқа мулккий комплекс ипотекасида гаров ҳуқуқи унинг таркибига кирувчи кўчмас ва кўчар мол-мулкнинг ҳаммасига, шу жумладан талаб қилиш ҳуқуқи ва мутлақ ҳуқуқларга, шу билан бир қаторда ипотека даврида олинган ҳуқуқларга ҳам, агар қонун ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, жорий қилинади.

Бино ёки иншоот ипотекасига айна бир вақтнинг ўзида ўша шартнома бўйича шу бино ёки иншоот жойлашган ер участкасини ёхуд бу участканинг гаровга қўйилаётган объект ишлашини таъминлайдиган қисмини ёки гаровга қўювчига қарашли бўлган ушбу участкани ёхуд унинг тегишли қисмини ижарага олиш ҳуқуқини бир вақтда ипотекага қўйган тақдирдагина йўл қўйилади.

✔ Ер участкасини ипотекага қўйишда гаров ҳуқуқи, агар шартномада бошқача шарт назарда тутилган бўлмаса, гаровга қўювчининг ушбу участкада бўлган ёки қурилаётган бинолари ва иншоотларига жорий қилинмайди.

Шартномада бундай шарт бўлмаса, ундирув гаровга қўйилган ер участкасига қаратилган тақдирда гаровга қўювчи ер участкаси унинг бино ёки иншоотдан ўз ўрнида фойдаланиш учун зарур бўлган қисмидан чекланган тарзда фойдаланиш (сервитут) ҳуқуқини сақлаб қолади. Участканинг бу қисмидан фойдаланиш шартлари гаровга қўювчининг гаровга олувчи билан келишуви асосида, низо чиққан тақдирда эса – суд томонидан белгиланади.

Агар гаровга қўювчига эмас, балки бошқа шахсга қарашли бинолар ёки иншоотлар жойлашган ер участкасига ипотека белгиланган бўлса, гаровга олувчи ундирувни ушбу участкага қаратганида ва у кимошди савдосида сотилганида гаровга қўювчининг ушбу шахсга нисбатан ҳуқуқ ва бурчлари участкани сотиб олувчига ўтади.

Гаров тўғрисидаги шартномада, қонун асосида пайдо бўладиган гаровга нисбатан эса – қонунда, гаровга қўювчи келажакда эга бўладиган ашёларни ва мулкый ҳуқуқларни гаровга қўйиш назарда тутилиши мумкин (ФК 272-модда).

ФКнинг 273-моддасида *навбатдаги гаровга* оид қоидалар белгиланган бўлиб, унга кўра гаровда турган мол-мулк гаровга қўювчи томонидан бошқа талабларни таъминлаш учун гаровга (навбатдаги гаровга) берилиши мумкин.

✓ Навбатдаги гаровга, агар у гаров тўғрисидаги олдинги шартномаларда тақиқланмаган бўлса ҳамда башарти олдинги ва навбатдаги гаровга олувчилар томонидан гаров реестрига тегишли ёзув киритилган бўлса, йўл қўйилади.

Гаровга қўювчи ҳар бир навбатдаги гаровга олувчига ушбу мол-мулкнинг мавжуд бўлган барча гаровлари ҳақида маълум қилиши шарт ва у ушбу мажбуриятни бажармаслик туфайли гаровга олувчиларга етказилган зарар учун жавоб беради.

Агар олдинги гаров шартномасида навбатдаги гаров шартномасини тузиш мумкин бўлган шартлар назарда тутилган бўлса, бундай гаров шартномаси олдинги шартномада кўрсатилган шартларга амал қилган ҳолда тузилиши керак. Кўрсатилган шартлар бузилган тақдирда олдинги гаровга олувчи шу туфайли етказилган зарарларнинг ўрнини қоплашни гаровга қўювчидан талаб қилишга ҳақлидир.

✓ Агар гаровга қўйилган мол-мулк бошқа талабларни таъминлаш учун яна бир гаровнинг (навбатдаги гаровнинг) нарсасига айланса, навбатдаги гаровга олувчининг талаблари мазкур мол-мулкнинг қийматидан қаноатлантирилади.

Гаров реестри – қарздорларнинг мажбуриятлари бажарилишини таъминлаш воситаси сифатида бериб қўйган мол-мулкига нисбатан кредиторларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги, шунингдек қарздорнинг мол-мулкни тасарруф этиш ва ундан фойдаланишга доир ҳуқуқларига қонунга мувофиқ қўйилган чеклов ҳамда қарздор ўз мажбуриятлари лозим даражада бажарилишини таъминлаши билан боғлиқ бошқа талаблар ҳақидаги ёзувларни ўз ичига олган маълумотларнинг ягона ахборот базаси³¹.

Фуқаролик қонунчилигида, хусусан ФКнинг 274-моддасида *гаровга қўйилган мол-мулкни сақлаш ва асрашга* оид қоидалар қўйидагича белгиланган:

Агар қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, гаровга қўювчи ёки гаровга олувчи гаровга қўйилган мол-мулк кимдалигига қараб:

1) гаровга қўйилган мол-мулк йўқолиши ёки шикастланиши хавфидан унинг тўла қиймати бўйича, борди-ю мол-мулкнинг тўла қиймати гаров билан

³¹ Ўзбекистон Республикаси Гаров реестри тўғрисидаги Қонунининг 3-моддаси.
<https://lex.uz/docs/2258572#2258695>

таъминланган талабнинг миқдоридан ошиб кетса, талаб миқдоридан кам бўлмаган суммага гаровга қўювчи ҳисобидан суғурталаши;

2) гаровга қўйилган мол-мулкнинг асралишини таъминлаш учун, шу жумладан уни учинчи шахсларнинг тажовузлари ва талабларидан ҳимоя қилиш учун зарур чораларни қўриши;

3) гаровга қўйилган мол-мулк йўқолиши ёки унинг шикастланиши хавфи пайдо бўлганлиги тўғрисида иккинчи тарафни дарҳол огоҳлантириши шарт.

Гаровга олувчи ва гаровга қўювчи иккинчи тарафдаги гаровга қўйилган мол-мулкнинг мавжудлигини, миқдорини, ҳолатини ва уни сақлаш шароитларини ҳужжатлар асосида ва амалда текширишга ҳақли.

Гаровга олувчи ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган бурчларни гаровга қўйилган мол-мулкнинг йўқолиш ёки шикастланиш хавфини туғдирадиган даражада қўпол суратда бузганида гаровга қўювчи гаровни муддатидан олдин бекор қилишни талаб қилишга ҳақли.

✔ **Таъкидлаш жоизки**, агар гаров тўғрисидаги шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, гаровга қўювчи гаровга қўйилган мол-мулкнинг тасодифан nobуд бўлиши ёки тасодифан шикастланиши хавфини ўз зиммасига олади.

Агар гаровга олувчи ФКнинг 333-моддасига мувофиқ жавобгарликдан озод этилиши мумкинлигини исботлай олмаса, у ўзига топширилган гаров нарсасининг бутунлай ёки қисман йўқолганлиги ёхуд шикастланганлиги учун жавоб беради.

✔ Гаров нарсаси гаровга олувчига топшириш чоғида қанча суммага баҳоланган бўлишидан қатъи назар, гаровга олувчи гаров нарсаси йўқолганлиги учун унинг ҳақиқий қиймати миқдорида, гаров нарсасига шикаст етказилганлиги учун эса – бу қиймат қанча суммага камайган бўлса, шунча сумма миқдорида жавоб беради.

Агар гаров нарсаси шикастланиш натижасида ундан бевосита ўз вазифаси бўйича фойдаланиш мумкин бўлмайдиган даражада ўзгарган бўлса, гаровга қўювчи ундан воз кечишга ва унинг йўқолганлиги учун ҳақ талаб қилишга ҳақли.

Шартномада гаровга олувчининг гаров нарсаси йўқолиши ёки шикастланиши туфайли гаровга қўювчига етказилган бошқа зарарни тўлаш мажбурияти назарда тутилиши мумкин.

Гаров билан таъминланган мажбурият бўйича қарздор бўлган гаровга қўювчи гаров нарсасининг йўқолиши ёки шикастланиши туфайли етказилган зарарни тўлаш тўғрисидаги талабни гаров билан таъминланган мажбуриятларни қоплаш учун ҳисобга олишга ҳақли (ФК 275-модда).

✔ Гаров нарсасини алмаштиришга, агар қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, гаровга олувчининг розилиги билан йўл қўйилади.

Агар гаров нарсаси nobуд бўлган ёки шикастланган ёхуд унга бўлган мулк ҳуқуқи ё ҳўжалик юритиш ҳуқуқи қонунда белгиланган асосларга қўра бекор қилинган бўлса, гаровга қўювчи оқилона муддатда (низо чиққан тақдирда эса - суд белгилаган муддатда) гаров нарсасини тиклашга ёки

шартномада бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, уни тенг қийматли бошқа мол-мулк билан алмаштиришга ҳақли (ФК 276-модда).

ФКнинг 277-моддасида, *гаров нарсасидан фойдаланиш ва уни тасарруф этишга* оид қоидалар белгиланган бўлиб, унга биноан, агар шартномада ўзгача тартиб назарда тутилган бўлмаса ёки гаровнинг моҳиятидан англашилмаса, гаровга қўювчи гаров нарсасидан унинг вазифасига кўра фойдаланишга, шу жумладан ундан ҳосил ва даромадлар олишга ҳақли.

Агар қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса ва гаровнинг моҳиятидан англашилмаса, гаровга қўювчи фақат гаровга олувчининг розилиги билан гаров нарсасини бошқа шахсга беришга, уни ижарага ёки бепул фойдаланиш учун бошқа шахсга топширишга ёхуд уни бошқача тарзда тасарруф этишга ҳақли.

✓ Гаровга қўювчининг гаровга қўйилган мол-мулкни васият қилиб қолдириш ҳуқуқини чеклайдиган келишув ўз-ўзидан ҳақиқий эмасдир.

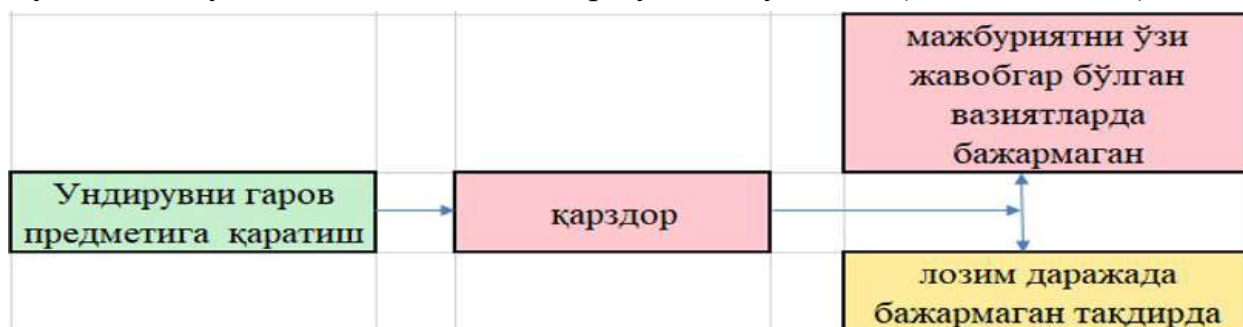
Гаровга олувчи ўзига топширилган гаров нарсасидан шартномада назарда тутилган ҳоллардагина фойдаланишга ҳақли бўлиб, гаровга қўювчига ундан фойдаланиш тўғрисида мунтазам ҳисобот бериб туради.

✓ Шартномага мувофиқ гаровга олувчи зиммасига асосий мажбуриятни бажариш мақсадида ёки гаровга қўювчининг манфаатларини кўзлаб, гаров нарсасидан ҳосил ва даромадлар олиш бурчи юклаб қўйилиши мумкин.

☞ *Ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратиш асослари:*

Диққат! Гаровга олувчининг (кредиторнинг) талабларини қондириш учун ундирувни қарздор гаров билан таъминланган мажбуриятни ўзи жавобгар бўлган вазиятларда бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда гаровга қўйилган мол-мулкка қаратиш мумкин.

✓ Агар гаров билан таъминланган мажбуриятнинг қарздор томонидан бузилиши жуда арзимас бўлса ва шу туфайли гаровга олувчининг талабларининг миқдори гаровга қўйилган мол-мулкнинг қийматига мутлақо мос келмаса, ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратишни рад этиш мумкин, қонунда белгиланган ҳоллар бундан мустасно (ФК 279-модда).

☞ *Ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратиш тартиби:*

Гаровга олувчининг (кредиторнинг) талаблари гаровга қўйилган кўчмас мол-мулк қийматидан суднинг қарорига мувофиқ қондирилади.

Гаровга олувчининг талабини гаровга қўйилган кўчмас мол-мулк ҳисобидан судга мурожаат қилмасдан қондиришга, агар бу гаров тўғрисидаги шартномада назарда тутилган бўлса ёхуд ундирувни гаров нарсасига қаратиш учун асослар вужудга келганидан кейин гаровга олувчининг гаровга қўювчи билан тузилган, нотариал тартибда тасдиқланган келишуви асосида йўл

қўйилади. Мазкур келишув туфайли ҳуқуқлари бузилган шахснинг даъвосига кўра бундай келишув суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Агар гаровга қўювчининг гаровга олувчи билан келишувида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, гаровга олувчининг талаблари гаровга қўйилган кўчар мол-мулк ҳисобидан суд ҳужжатиға мувофиқ қондирилади. Агар қонунда бошқача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса, ундирув гаровга олувчига топширилган гаров нарсасига гаров тўғрисидаги шартномада белгиланган тартибда қаратилиши мумкин.

Ундирув гаров нарсасига фақат суднинг қарорига мувофиқ қаратилиши:

1) қонунда бошқа шахснинг ёки органнинг гаров тўғрисида шартнома тузиш учун розилиги ёхуд рухсати ҳақидаги талаб белгиланган бўлса;

2) гаров нарсаси тарихий, илмий, бадиий қимматга ёки ўзга маданий қимматга эга мол-мулк бўлса;

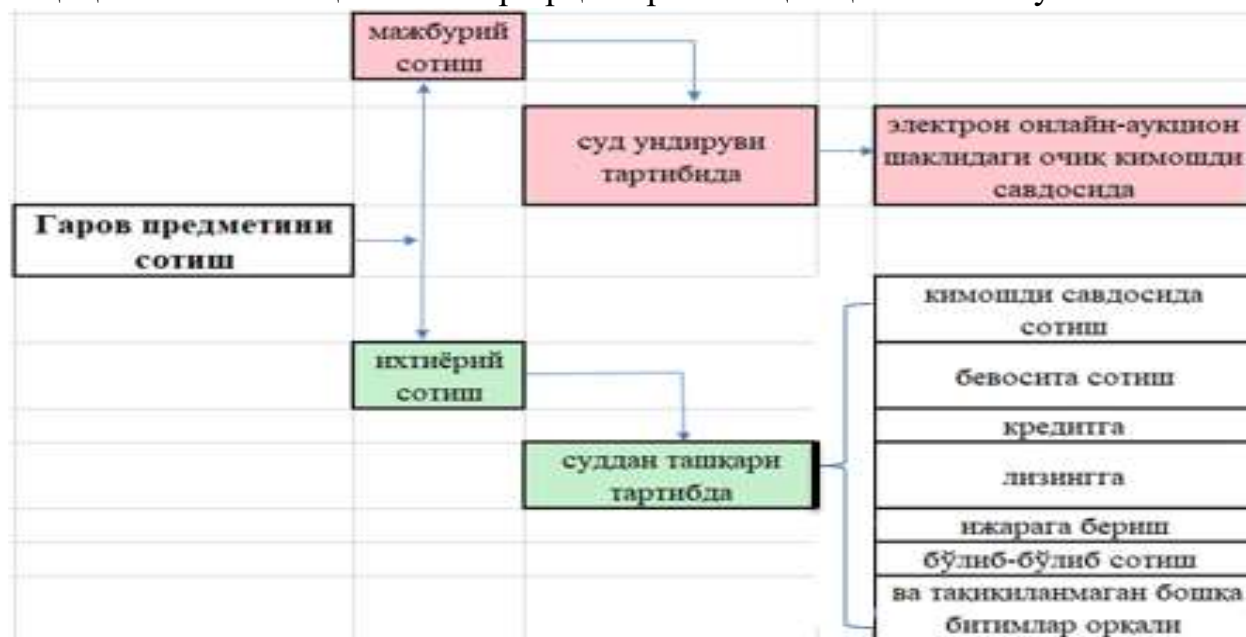
3) гаровга қўювчи йўқолган бўлса ва унинг турган жойини аниқлаш мумкин бўлмаса (ФК 280-модда).

👉 *Гаровга қўйилган мол-мулкни сотиш тартиби:*

✔️ Гаровни ундирув қаратилган, гаровга қўйилган мол-мулкни мажбурий равишда реализация қилиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда электрон онлайн-аукцион шаклидаги очиқ кимошди савдосида сотиш орқали амалга оширилади.

Гаровга қўювчининг илтимосига кўра, суд ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратиш тўғрисидаги қарорда уни очиқ кимошди савдосида сотишни бир йил муддатгача кечиктиришга ҳақли. Кечиктириш ушбу мол-мулкнинг гарови билан таъминланган мажбурият бўйича тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига дахл қилмайди ҳамда кредиторнинг кечиктириш вақти мобайнида кўпайган зарарларининг ўрнини қоплашдан ва неустойкани ундиришдан қарздорни озод қилмайди.

Гаровга қўйилган, суддан ташқари тартибда ундирув қаратилган мол-мулк кимошди савдосида сотиш, бевосита сотиш, кредитга, лизингга, ижарага бериш, бўлиб-бўлиб сотиш йўли билан ёки қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа битимлар орқали реализация қилиниши мумкин.

Кимошди савдоси амалга ошмаган деб эълон қилинганда (ундирув гаровга қўйилган мол-мулкка суддан ташқари тартибда қаратилган тақдирда) гаровга олувчи гаровга қўювчи билан келишувга кўра, гаровга қўйилган мол-мулкни сотиб олишга ва харид нархини гаров билан таъминланган ўз талаблари ҳисобига ўтказишга ҳақли.

✓ Бундай келишувга нисбатан олди-сотди шартномаси тўғрисидаги қоидалар қўлланилади.

Такрорий кимошди савдоси амалга ошмаган деб эълон қилинганда гаровга олувчи гаров нарсасини реализация қилинмаган гаров нарсасини такрорий кимошди савдосидаги бошланғич сотиш нархидан кўпи билан ўн фоиз камроқ суммада баҳолаб, ўзида олиб қолишга ҳақли.

✓ Агар гаровга олувчи гаров нарсасини ўзида олиб қолиш ҳуқуқидан такрорий кимошди савдоси амалга ошмаган деб эълон қилинган кундан эътиборан бир ой ичида фойдаланмаса, гаров тўғрисидаги шартнома бекор қилинади.

Агар гаровга қўйилган мол-мулкни реализация қилиш чоғида тушган сумма гаровга олувчининг талабини қоплаш учун етарли бўлмаса, у, қонунда ёки шартномада бошқача кўрсатма мавжуд бўлмаган тақдирда, етишмаётган суммани гаровга асосланган имтиёздан фойдаланмаган ҳолда, қарздорнинг бошқа мол-мулкдан олиш ҳуқуқига эга.

Агар гаровга қўйилган мол-мулкни реализация қилиш чоғида тушган сумма гаровга олувчиларнинг гаров билан таъминланган талаблари миқдоридан ошиб кетса, фарқ гаровга қўювчига қайтарилади.

✓ Қарздор ёки учинчи шахс бўлган гаровга қўювчи гаров нарсаси реализация қилингунига қадар исталган вақтда гаров билан таъминланган мажбуриятни ёки унинг муддати ўтказиб юборилган қисмини бажариб, ундирувни гаров нарсасига қаратишни ва уни реализация қилишни тугатишга ҳақли. Бу ҳуқуқни чеклайдиган келишув ўз-ўзидан ҳақиқий эмасдир (ФК 281-модда).

Гаров билан таъминланган мажбуриятни муддатидан илгари бажариши ва ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратиш асослари:

✓ Гаровга олувчи гаров билан таъминланган мажбуриятни қуйидаги ҳолларда муддатидан илгари бажаришни талаб қилишга ҳақли:

1) агар гаров нарсаси гаровга қўювчида қолдирилган бўлиб, гаров тўғрисидаги шартнома бузилган ҳолда унинг эгалигидан чиққан бўлса;

2) гаровга қўювчи гаров нарсасини алмаштириш қоидаларини бузган бўлса;

3) гаров нарсаси гаровга олувчи жавоб бермайдиган вазиятларда йўқолган бўлса.

✓ Гаровга олувчи қуйидаги ҳолларда гаров билан таъминланган мажбуриятни муддатидан илгари бажаришни талаб қилишга, агар унинг талаби қондирилмаса, ундирувни гаров нарсасига қаратишга ҳақли:

1) гаровга қўювчи навбатдаги гаров қоидабини бузган бўлса;

2) гаровга қўювчи гаровга қўйилган мол-мулкни сақлаш ва асраш юзасидан бурчларни бажармаса;

3) гаровга қўювчи гаровга қўйилган мол-мулкни тасарруф этиш қоидаларини бузса;

4) бошқа кредиторлар томонидан ундирув гаровга қўйилган мол-мулкка қаратилганда, шу жумладан суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатлари мажбурий ижро этилганда (ФК 282-модда).

Гаров қўйидаги ҳолларда бекор бўлади:

1) гаров билан таъминланган мажбурият бекор бўлганида;

2) Фуқаролик Кодекс 274- (Гаровга қўйилган мол-мулкни сақлаш ва асраш) моддасининг учинчи қисмида назарда тутилган асослар бўлганида гаровга қўювчининг талаби билан;

3) гаровга қўйилган ашё нобуд бўлганида ёки гаровга қўйилган ҳуқуқ бекор бўлганида;

4) гаровга қўйилган мол-мулк реализация қилинган тақдирда, шунингдек уни реализация қилиш мумкин бўлмаган тақдирда (ФК 281-модда). Ипотека тўғрисидаги шартнома рўйхатдан ўтказилган реестрда ипотека тугатилганлиги тўғрисида белги қўйилган бўлиши керак;

5) агар гаровга олувчи ФК 282-моддаси иккинчи қисмининг 4-бандида назарда тутилган ҳуқуқдан фойдаланмаган бўлса, бундан гаровга қўйилган мол-мулк реализация қилинмаганлиги ва талаблари гаров билан таъминланмаган кредиторларнинг ўз талабларини қаноатлантириш учун мазкур мол-мулкни қабул қилишни рад этганлиги ҳоллари мустасно.

✓ Гаров билан таъминланган мажбурият бажарилиши натижасида ёки гаровга қўювчининг талаби билан гаров бекор бўлганида (ФКнинг 274-моддаси учинчи қисми) ихтиёрида гаровга қўйилган мол-мулк бўлган гаровга олувчи уни дарҳол гаровга қўювчига қайтариб бериши шарт (ФК 283-модда).

Гаров тўғрисидаги шартнома бўйича ҳуқуқлардан бошқа шахс фойдасига воз кечиш мумкин:

Гаровга олувчи талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечиш йўли билан кредиторнинг ҳуқуқларини бошқа шахсга бериш ҳақидаги қоидаларга (ФКнинг 313-321-моддалари) риоя қилган ҳолда гаров тўғрисидаги шартнома бўйича ўз ҳуқуқларини бошқа шахсга беришга ҳақли.

Гаровга олувчининг гаров тўғрисидаги шартнома бўйича ўз ҳуқуқларидан бошқа шахс фойдасига воз кечиши, агар гаров билан таъминланган асосий мажбурият бўйича қарздордан талаб қилиш ҳуқуқидан ҳам ўша шахс фойдасига воз кечилган бўлса, ҳақиқий бўлади.

Агар бошқача ҳол исботланган бўлмаса, ипотека тўғрисидаги шартнома бўйича ҳуқуқлардан бошқа шахс фойдасига воз кечилиши ипотека билан таъминланган мажбурият бўйича ҳуқуқлардан бошқа шахс фойдасига воз кечилишини ҳам англатади (ФК 286-модда).

✓ Гаров билан таъминланган мажбурият бўйича қарз бошқа шахсга ўтказилиши билан, агар гаровга қўювчи кредиторга янги қарздор учун жавоб беришга розилик берган бўлмаса (ФК 322-модда), гаров бекор бўлади (ФК 287-модда).

Шунингдек, товарларни гаровга қўйиб, уларни гаровга қўювчида қолдириш ва уларнинг умумий қиймати гаров тўғрисидаги шартномада кўрсатилганидан камаймаслигини шарт қилиб қўйган ҳолда гаровга қўювчига

гаровга қўйилган мол-мулкнинг таркиби ва асл шаклини (товар заҳиралари, хом ашё, материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар, тайёр маҳсулот ва шу кабилар) ўзгартириш ҳукуқининг берилиши муомаладаги товарлар гарови ҳисобланади.

Гаровга қўйилган муомаладаги товарлар қийматининг камайишига, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, гаров билан таъминланган мажбуриятнинг бажарилган қисмига мос келадиган даражада йўл қўйилади.

✓ Гаровга қўювчи томонидан бошқа шахсларга берилган муомаладаги товарлар эгалловчининг мулкига, хўжалик юритишига ёки оператив бошқарувига ўтган пайтдан бошлаб гаров нарсаси бўлмай қолади, гаровга қўювчи томонидан олинган, гаров тўғрисидаги шартномада кўрсатилган товарлар эса – гаровга қўювчида уларга нисбатан мулк ҳукуқи вужудга келган пайтдан эътиборан гаров нарсасига айланади.

Гаровга қўювчи муомаладаги товарлар гарови шартларини бузган тақдирда, гаровга олувчи гаровга қўйилган товарларга ўз белгилари ва муҳрларини (муҳрлар мавжуд бўлган тақдирда) босиб, тартибни бузиш бартараф қилинганга қадар улар билан амалга ошириладиган операцияларни тўхтатиб туришга ҳақли (ФК 288-модда).

☞ *Ашёларнинг ломбардда гаровга қўйиш асослари:*

Ломбардда ашёларни гаровга қўйиш ҳақидаги шартнома ломбард томонидан гаров паттаси бериш йўли билан расмийлаштирилади.

Гаровга қўйилаётган ашёлар ломбардга топширилади.

✓ Ломбард гаровга қабул қилинган ашёларни гаровга қабул қилиш пайтида шунга ўхшаш ва шундай сифатли ашёларнинг нархларига мос баҳодаги тўлиқ суммасида ўз ҳисобидан гаровга қўювчи фойдасига суғурталаши шарт.

✓ Ломбард гаровга қўйилган ашёлардан фойдаланишга ва уларни тасарруф этишга ҳақли эмас.

Ломбард ашёларнинг йўқолиши ёки шикастланиши енгиб бўлмас куч оқибатида юз берганлигини исботлай олмаса, гаровга қўйилган ашёларнинг йўқолганлиги ёки шикастланганлиги учун жавобгар бўлади.

Башарти, ломбардда ашёлар гарови билан таъминланган кредит суммаси белгиланган муддатда қайтариб берилмаган тақдирда, ломбард нотариуснинг ижро ёзуви асосида имтиёзли бир ойлик муддат ўтганидан кейин гаровга

қўйилган мол-мулкни сотиш учун белгилаб қўйилган тартибда (ФК 281-модда) ушбу мол-мулкни сотишга ҳақли.

✓ Шундан кейин ҳатто гаровга қўйилган мол-мулкни сотишдан тушган сумма талабларни тўлиқ қаноатлантириш учун етарли бўлмаса ҳам, ломбарднинг гаровга қўювчига (қарздорга) талаблари бекор бўлади.

Ломбардлар томонидан фуқароларга уларнинг ашёларини гаровга олиб кредит бериш қоидалари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ломбардда ашёларни гаровга қўйиш тўғрисидаги шартноманинг гаровга қўювчининг ҳуқуқларини Фуқаролик Кодекси ёки бошқа қонунлар билан унга бериладиган ҳуқуқларга қараганда чеклаб қўядиган шартлари ўз-ўзидан ҳақиқий эмас (ФК 289-модда).

Қайд қилинган қоидалар мажбуриятлар бажарилишини гаров билан таъминлашга оид бўлиб, бу жараёнга уларга қатъий риоя қилиниши лозим.

☞ *Гаровнинг афзалликлари:*

1) гаров билан нафақат асосий мажбурият бажарилиши таъминланади, шу билан биргаликда гаров предмети саклаш учун қилинган харажатлар, шунингдек неустойка ва бошқа келтирилган зарарлар ҳам қопланади;

2) гаров предмети эгаллаш мажбурият бажарилишини энг юқори даражада кафолатлаш имкониятини беради.

☞ *Гаровнинг нуқсонлари:*

1) гаров предмети ликвидлигини эътиборга олган ҳолда эҳтиёткорлик билан танлаш зарурати мавжуд;

2) баъзи ликвидли мол-мулк (кўчмас мулк, интеллектуал мулк объектлари, қимматли қоғозлар) гаров сифатида расмийлаштириш бўйича қўшимча харажатлар қилиниши;

3) гаров предмети саклаш учун харажатлар қилиш зарурияти мавжуд;

4) гаров предмети нобуд бўлиш таваккалчилиги уни ушлаб турувчи зиммасига тушиши.

Шунингдек, мутлақ ҳуқуқлар гарови бўлган **Брендлар (товар белгиси)** ўз қиймати билан битимларни таъминлаш хусусиятига эга.

“Interbrand” маълумотларига кўра мутахассислар томонидан “Apple” бренди 322,999 млн. АҚШ доллари (+38%), “Amazon” бренди 200,667 млн. АҚШ доллар (+60%) ва “Microsoft” бренди 166,001 млн. АҚШ доллар (+53%)га баҳоланмоқда.

Бугунги кунда, Ғарбда “Apple” ва “Amazon”, Шарқда эса, 2022 йил киймати 137 млрд. АҚШ долларини ташкил этган “Alibaba”³² каби брендлар орқали шартномавий мажбуриятлар бажарилиши таъминланиб келинмоқда.

Бу каби мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари ҳуқуқни қўллаш амалиётимизга жорий қилиш фойдадан холи бўлмайди.

✓ Шу билан биргаликда, *қарздорнинг мол-мулкни ушлаб қолиш* мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усулларида биридир.

ФКнинг 290-моддасига кўра қарздорга ёки қарздор кўрсатган шахсга топширилиши лозим бўлган ашёни сақлаётган кредитор ушбу ашё ҳақини ёки у билан боғлиқ чиқимлар ва бошқа зарарни кредиторга тўлаш мажбуриятлари қарздор томонидан муддатида бажарилмаган тақдирда уни тегишли мажбурият бажарилгунга қадар ушлаб қолишга ҳақли.

✓ Гарчи ашёнинг ҳақини тўлаш ёки унинг чиқимларини ва бошқа зарарни тўлаш билан боғлиқ бўлмаса-да, бироқ тарафлари тадбиркорлар сифатида иш кўраётган мажбуриятдан келиб чиққан талаблар ҳам ашёни ушлаб қолиш билан таъминланиши мумкин.

Ашё кредитор эгалигига ўтганидан кейин унга бўлган ҳуқуқлар учинчи шахс томонидан олинганлигига қарамасдан, кредитор ўз қўлидаги бу ашёни ушлаб қолиши мумкин.

Агар шартномада бошқа тартиб назарда тутилган бўлмаса, ушбу модданинг қоидалари қўлланилади.

ФКнинг 639-моддасига асосан, шартноманинг бажарилиши муносабати билан буюртмачи пудратчига белгиланган тегишли ҳақни ёки бошқа суммани тўлаш мажбуриятини бажармаган тақдирда, буюртмачи томонидан тегишли сумма тўлангунга қадар пудратчи ишнинг натижаларини, шунингдек буюртмачига тегишли ускуналарни, қайта ишлаш (ишлов бериш) учун берилган ашёларни, фойдаланилмай қолган материал қолдиги ва пудратчининг ихтиёридаги бошқа мол-мулкни ФКнинг 290 ва 291-моддаларига мувофиқ ушлаб қолиш ҳуқуқига эга.

³² https://ru.wikipedia.org/wiki/Alibaba_Group

Ашёни ушлаб қолган кредиторнинг талаблари унинг қийматидан гаров билан таъминланган талабларни қондириш учун назарда тутилган ҳажмда ва тартибда қондирилади (ФК 291-модда).

ФКнинг 291-моддасида ашёни ушлаб қолган кредитор талабларининг қондирилишига гаровга оид қоидалар татбиқ этилишига нисбат берилганлиги учун улар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларга тўхталиб ўтамыз.

☞ Гаров ва қарздор мол-мулкни ушлаб қолишнинг ўхшаш жиҳатлари:

- ✓ ҳар иккаласи ҳам мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули;
- ✓ ҳар иккала таъминлаш усулида ҳам қўшимча равишда зарарни

ундириш имконияти мавжуд.

☞ Гаров билан ушлаб қолишнинг фарқли жиҳатлари:

предмети бўйича:

- ✓ гаровда – мол-мулк, мулкый ҳуқуқлар; ушлаб қолишда – ашё; гаровда – предмет олдиндан маълум; ушлаб қолишда – предмет олдиндан номаълум.

Предмет қайси тарафда бўлиши жиҳатидан:

- ✓ гаровда предмет – қарздорда (закалатда ва бир қатор бошқа ҳолларда) бўлади; ушлаб қолишда предмет – кредиторда бўлади.

Мажбурият қандай юзага келиши жиҳатидан:

- ✓ гаров – шартномадан юзага келади; ушлаб қолиш – тўлов ёки ашёни ушлаб қолиш ёки зарарларни ундириш билан боғлиқ мажбуриятдан юзага келади.

Шакли бўйича:

- ✓ гаров – ёзма, ҳақиқий саналмаслиги бир қатор ҳолатларда нотариал ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим; ушлаб қолиш – шартнома, қонундан келиб чиқадиган турли асосларда.

Қачондан бошлаб тузилган деб ҳисобланиши бўйича:

- ✓ гаров – консенсуал, агар шартномада бошқа ҳолат кўрсатилмаган бўлса, закалат бўлган ҳолатларда реал; ушлаб қолиш – реал.

Қандай муносабатлар юзага келиши нуқтаи-назаридан:

- ✓ гаров – шартномавий муносабат, ушлаб қолиш – бир томонлама муносабатлари юзага келиши мумкин ва ҳ.к.

Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули - **кафиллик**.

Кафиллик шартномаси бўйича кафил бошқа шахс ўз мажбуриятини тўла ёки қисман бажариши учун унинг кредитори олдида жавоб беришни ўз зиммасига олади.

Кафиллик шартномаси келгусида вужудга келадиган мажбуриятни таъминлаш учун ҳам тузилиши мумкин.

✓ Кафиллик шартномаси ёзма шаклда тузилиши керак. Ёзма шаклга риоя қилмаслик кафиллик шартномасининг ҳақиқий бўлмаслигига олиб келади (ФК 292-модда).

ФКнинг 293-моддасига асосан қарздор кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кафил ва қарздор кредитор олдида солидар³³ жавоб берадилар, башарти қонунда ёки кафиллик шартномасида кафилнинг субсидиар³⁴ жавобгар бўлиши назарда тутилган бўлмаса.

³³ Солидар (фр. solidarisme, solidaire сўздан – биргаликда ҳаракат қилиш) жавобгарлик – бу бир неча қарздор мажбуриятига оид фуқаролик жавобгарлиги. Хусусан, қарздорлар шерик бўлиб мажбурият олганида кредитор ҳамма қарздорлардан мажбуриятни солидар бажаришни ҳам, уларнинг ҳар биридан алоҳида-алоҳида бажаришни ҳам, шу билан бирга, қарзни тўла ёки унинг бир қисmini тўлашни ҳам талаб қилишга ҳақли. /<https://toshkent-vil.adliya.uz/uz/news/detail.php?ID=52655> (Яна батафсил қаранг: Ж.И.Юлдашев, Б.Р.Топилдиев, А.Л.Абзалов Фуқаролик ҳуқуқи (Умумий қисм): 505 Саволлар жавоблар. –Т.: ТДЮИ, 2010. – 94 б).

³⁴ Субсидиар (лот. subsidiarius сўздан – қўллаб-қувватловчи) жавобгарлик – асосий қарздорнинг жавобгарлигига қўшимча равишда бошқа шахснинг жавобгар бўлиши. Субсидиар жавобгар бўлган шахс кредитор олдида асосий қарздор каби жавоб беради. /<https://toshkent-vil.adliya.uz/uz/news/detail.php?ID=52655>

✓ Башарти, кафиллик шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, кафил кредитор олдида қарздор билан барабар ҳажмда жавоб беради, шу жумладан фоизлар тўлайди, қарзни ундириб олиш бўйича суд чиқимларини ва қарздор мажбуриятини бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги туфайли кредитор кўрган бошқа зарарларни тўлайди.

Агар кафиллик шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, биргалашиб кафил бўлган шахслар кредитор олдида солидар жавоб берадилар.

✓ ***Кафилга нисбатан даъво қўзғатилган тақдирда унинг ҳуқуқ ва бурчлари:***

Кафил кредиторнинг талабига қарши қарздор билдириши мумкин бўлган ҳамма эътирозларни қўйишга ҳақли. Ҳатто қарздор ўз эътирозларидан воз кечган ёки ўз мажбуриятини тан олган тақдирда ҳам кафил ушбу эътирозларга бўлган ҳуқуқини йўқотмайди.

Агар кафилга нисбатан даъво қўзғатилган бўлса, у қарздорни ишда иштирок этиш учун жалб қилиши шарт. Акс ҳолда қарздор кредиторга қарши ўзининг барча эътирозларини кафилнинг қарши талабига қарама-қарши қўйиш ҳуқуқига эга (ФК 294-модда).

Шунингдек, ФКнинг 295-моддасида *мажбуриятни бажарган кафилнинг ҳуқуқлари* белгиланган бўлиб, унга биноан мажбуриятни бажарган кафилга кредиторнинг ушбу мажбурият бўйича ҳуқуқлари ҳамда гаровга олувчи сифатида кредиторга тегишли бўлган ҳуқуқлар кафил кредиторнинг талабини қанча ҳажмда қаноатлантирган бўлса, шунча ҳажмда ўтади. Кафил кредиторга тўланган суммага фоизлар тўлашни ва қарздор учун жавобгарлик муносабати билан кўрган бошқа зарарини тўлашни қарздордан талаб қилишга ҳақли.

Кафил мажбуриятни бажарганидан кейин кредитор қарздорга бўлган талабни тасдиқловчи ҳужжатларни кафилга топшириши ва бу талабни таъминлайдиган ҳуқуқларни бериши шарт.

Ушбу модда белгиланган қоидалар агар қонунда ёки кафилнинг қарздор билан шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, қўлланилади.

Кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажарган қарздор бу ҳақда кафилни дарҳол хабардор қилиши шарт. Акс ҳолда ўз навбатида мажбуриятни бажарган кафил асоссиз олинганни кредитордан ундириб олишга ёки қарздорга регресс талаб қўйишга ҳақли. Регресс талаб қўйилган тақдирда қарздор асоссиз олинганнигина кредитордан ундириб олишга ҳақли (ФК 296-модда).

Агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, кафил қарздорга кўрсатган хизматлари учун ҳақ олиш ҳуқуқига эга (ФК 297-модда).

Одатда, кундалик ҳаётда кафиллик қориндош-уруғлар ўртасидаги ишончга асосланган ҳолда юзага келади.

✓ **Кафилликнинг бекор бўлиш асослари:**

Кафиллик билан таъминланган мажбурият бекор бўлгач, шунингдек ушбу мажбурият кафилнинг розилигисиз жавобгарликнинг ошишига ёки унинг учун бошқа ноқулай оқибатларга олиб келадиган тарзда ўзгартирилган тақдирда кафиллик бекор бўлади.

Кафиллик билан таъминланган мажбурият бўйича қарз бошқа шахсга ўтказилганида, агар кафил янги қарздор учун жавобгар бўлиш ҳақида кредиторга розилик берган бўлмаса, шунингдек кафил таъминлаган мажбуриятни бажариш муддати келганида кредитор қарздор ёки кафил таклиф қилган тегишли ижрони қабул қилишдан бош тортса, кафиллик бекор бўлади.

Шартномада кўрсатилган кафиллик муддати ўтганидан кейин кафиллик бекор бўлади. Агар бундай муддат белгиланган бўлмаса, кредитор кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажариш муддати келган кундан бошлаб бир йил давомида кафилга даъво қўзғатмаган тақдирда кафиллик бекор бўлади. Агар асосий мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ва белгиланиши мумкин бўлмаган ёки талаб қилиб олиш пайти билан белгиланган бўлса, кредитор кафиллик шартномаси тузилган кундан бошлаб бир йил мобайнида кафилга нисбатан даъво қўзғатмаган тақдирда кафиллик бекор бўлади (ФК 298-модда).

✓ **Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки**, кафиллик бошқа таъминлаш усулларида ажралиб турадиган ўзига хос хусусиятларга эга бўлган усул ҳисобланади. Бу бошқа таъминлаш усулларида ўхшаш ҳамда фарқли жиҳатлари билан қиёсий таққослаганда намоён бўлади.

☞ **Кафилликнинг гаров ва кафолат билан ўхшаш жиҳатлари:** таснифи жиҳатидан:

✓ мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари.

☞ **Кафилликнинг кафолат ва гаров билан фарқли жиҳатлари:** Предмети жиҳатидан:

✓ кафиллик ва кафолатда – пул; гаровда – мол-мулк, мулкий ҳуқуқлар.

Предмет қайси тарафда бўлиши жиҳатидан:

✓ кафиллик ва кафолатда – қарздорда, мажбурият бажарилмаган ҳолда кафилда бўлади; гаровда – гаровга қўювчи – қарздор ёки учинчи шахсда.

Мажбурият юзага келиши жиҳатидан:

✓ кафиллик ва кафолат шартномадан; гаров – шартнома ёки қонун асосида.

Қачондан бошлаб тузилган деб ҳисобланиши жиҳатидан:

✓ кафиллик ва кафолат – консенсуал, гаров – консенсуал, агар шартномада бошқа ҳолат кўрсатилмаган бўлса, закатлат бўлган ҳолатларда реал.

Шакли жиҳатидан:

✓ кафилликда – ёзма, аммо унга риоя қилмаслик ҳақиқий эмаслигига олиб келади; кафолатда – ёзма; гаровда – ёзма, ҳақиқий саналмаслиги бир қатор ҳолатларда нотариал ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши лозимлиги билан.

Жавобгарлик белгиланиши юзасидан:

✓ кафилликда – мажбурият бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги учун кафил ва қарздор солидар жавоб беради; кафолатда – мажбурият бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги учун кафил жавоб беради; гаровда – мажбурият бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги учун гаровга қўювчи жавоб беради.

Зарарни ундириш бўйича имкониятлари жиҳатидан:

✓ кафиллик ва гаровда – қўшимча равишда зарарни ундириш имконияти мавжуд; кафолатда – келишувда белгиланган бўлса.

Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули - **кафолат**.

Кафолатга биноан банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта ташкилоти (кафил) бошқа шахс (принципал) нинг илтимосига кўра кафил ўз зиммасига олаётган мажбурият шартларига мувофиқ принципалнинг кредитори (бенефициар) пул суммасини тўлаш ҳақида ёзма талабнома тақдим этса, пулни унга тўлаш ҳақида принципалга ёзма мажбурият беради (ФК 299-модда).

Таъкидлаш жоизки, кафолат аксарият ҳолларда банклар томонидан берилганлиги сабабли, уни “Банк кафолати” деб номлаш одатга айланган.

✓ Банк кафолатни бериш жараёни бир неча босқичда амалга оширилади:

1. Принципал банк кафолатини олиш учун банкка мурожаат қилади. Бунда банк томонидан таклиф қилинаётган кафолат тури бўйича зарур бўлган ҳужжатларни тақдим этади.

2. Банк тақдим этган ҳужжатларни ўрганиб, принципалнинг тўловга лаёқатлигини таҳлил қилади, хулоса беради.

3. Принципалнинг тўловга лаёқатлигига қараб кафолат бериш тўғрисида қарор қабул қилиниши билан кафолат бланкаси берилади³⁵.

Кафолатни “Банк кафолати” деб аташ тўғри эмас, чунки кафолат бошқа кредит муассасаси ёки суғурта ташкилоти томонидан ҳам берилиши мумкин.

Кафолат олиш учун принципал қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

³⁵ Элбоев Б.Б. Банк кафолатини бериш амалиёти. // Iqtisodiyot va ta'lim. 1-son, 2023. -175 b.

- ✓ зарар кўриб ишламаётган бўлиши ҳамда ноликвид балансга эга бўлмаслиги;
- ✓ муддати ўтказиб юборилган кредиторлик қарзларининг мавжуд бўлмаслиги;
- ✓ охириги уч молиявий йил натижалари бўйича ижобий аудиторлик хулосасига эга бўлиши;
- ✓ ижобий кредит тарихига эга бўлиши.

Кафолат принципалнинг бенефициар олдидаги ўз мажбуриятини (асосий мажбуриятни) лозим даражада бажаришини таъминлайди.

Кафолат берилгани учун принципал кафилга ҳақ тўлайди (ФК 300-модда).

ФКнинг 301-моддасида *кафолатнинг асосий мажбуриятдан мустақиллигига* оид қоида белгиланган бўлиб, унга кўра кафилнинг бенефициар олдидаги кафолатда назарда тутилган мажбурияти улар ўртасидаги муносабатларда бажарилишини таъминлаш учун шу кафолат берилган асосий мажбуриятга, гарчи кафолатда ушбу мажбуриятга ҳавола қилинган бўлса-да, боғлиқ эмас.

Агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, у кафил томонидан чақириб олиниши мумкин эмас (ФК 302-модда).

Кафолат бўйича бенефициарга тегишли бўлган кафилга талаб қўйиш ҳуқуқи, агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, бошқа шахсга ўтказилиши мумкин эмас (ФК 303-модда).

Агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, у берилган кундан эътиборан кучга киради (ФК 304-модда).

✓ **Кафолат бўйича талаб тақдим этиш асослари:**

Бенефициарнинг кафолат бўйича пул суммасини тўлаш ҳақидаги талаби кафолатда кўрсатилган ҳужжатларни илова қилган ҳолда кафилга ёзма равишда тақдим этилиши керак. Талабда ёки унга иловада бенефициар принципалнинг таъминлаш учун кафолат берилган асосий мажбуриятни бузиши нимадан иборатлигини кўрсатиши керак.

Бенефициарнинг талаби кафолатда белгиланган муддат тугагунча кафилга тақдим этилиши керак (ФК 305-модда).

Бенефициарнинг талабини кўриб чиқишда кафилнинг мажбуриятлари:

Кафил бенефициарнинг талабини олганидан сўнг бу ҳақда дарҳол принципални хабардор қилиши ва унга талабнинг нусхасини барча тегишли ҳужжатлар билан топшириши керак.

Кафил бенефициарнинг талабини унга илова қилинган ҳужжатлар билан бирга кафолатда кўрсатилган муддатда кўриб чиқиши, муддат кўрсатилмаганда эса – мутаносиб муддатда бу талаб ҳамда унга илова қилинган ҳужжатлар кафолат шартларига мос келиши ёки келмаслигини аниқлаш учун оқилона жонкуярлик кўрсатиши керак (ФК 306-модда).

Агар бенефициарнинг талаби ёки унга илова қилинган ҳужжатлар кафолат шартларига мос келмаса ёхуд кафилга кафолатда белгилаб қўйилган

муддат тамом бўлганидан кейин тақдим этилган бўлса, кафил бенефициарнинг талабини қондиришни рад этади.

✓ Кафил бенефициарнинг талабини қондиришни рад этганлиги ҳақида уни дарҳол хабардор қилиши шарт.

Агар бенефициарнинг талаби қондирилгунга қадар кафолат билан таъминланган асосий мажбурият батамом ёки унинг тегишли қисми бажарилганлиги ёхуд бошқа асосларга кўра бекор бўлганлиги ёинки ҳақиқий эмас деб топилганлиги кафилга маълум бўлиб қолса, у бу ҳақда дарҳол бенефициарга ва принципалга хабар бериши шарт (ФК 307-модда).

✓ Кафилнинг бенефициар олдидаги мажбурияти кафолат берилган суммани тўлаш билан чекланади.

Кафолат бўйича мажбурият бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги учун кафилнинг бенефициар олдидаги жавобгарлиги, агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, кафолат берилган сумма билан чекланмайди (ФК 308-модда).

✓ *Кафилнинг бенефициар олдидаги мажбуриятининг бекор бўлиши:*

1) кафолат берилган сумма бенефициарга тўланиши;
2) кафолатда белгиланган муддатнинг тамом бўлиши;
3) бенефициар кафолат бўйича ўз ҳуқуқларидан воз кечиши ва уни кафилга қайтариб бериши оқибатида;

4) бенефициар кафилни унинг мажбуриятларидан озод қилиши ҳақида ёзма ариза бериш йўли билан кафолат бўйича ўз ҳуқуқларидан воз кечиши оқибатида.

Кафил мажбуриятининг ушбу модда биринчи қисмининг 1), 2) ва 4) ҳолатларда кўрсатилган асослар бўйича бекор қилиниши унга кафолат қайтариб берилган ёки қайтариб берилмаганлигига боғлиқ бўлмайди.

Кафолат бекор бўлганлигидан хабар топган кафил дарҳол бу ҳақда принципални хабардор қилиши керак (ФК 309-модда).

✓ Кафилнинг принципалдан кафолат бўйича бенефициарга тўланган суммаларни регресс тартибида тўлашни талаб қилиш ҳуқуқи кафилнинг принципал билан бажариш юзасидан кафолат берилган келишувида белгилаб қўйилади.

Агар кафилнинг принципал билан келишувида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, кафил бенефициарга кафолат шартларига номувофиқ тарзда ёки кафилнинг бенефициар олдидаги мажбуриятни бузганлиги учун тўланган суммаларни қоплашни принципалдан талаб қилишга ҳақли эмас (ФК 310-модда).

✓ *Кафолатнинг афзалликлари:*

1) олинган қарзни муайян йўқотишлар билан бўлсада қайтарилишига имконият яратилади;

2) кафилнинг кредитор олдидаги мажбурияти улар ўртасидаги муносабатларда унинг бажарилиши учун берилган асосий мажбуриятга боғлиқ бўлмайди;

3) кафолат берилган пайдан бошлаб, чақирилиб олинмайди;

4) қарздор томонидан мажбуриятининг бажарилмаган тақдирда кафолатда кўрсатилган сумманинг қопланиши кафолатланади.

✓ *Кафолатнинг нуқсонлари:*

1) неустойка ва кредиторнинг бошқа зарарларини қопламайди;

2) қарздор томонидан кафолат билан белгиланган фоиз ставкаларини қоплаш учун сарфланган қўшимча харажатлар кўрилиши мумкин бўлган фойданинг салоҳиятли қисмини “*ютиб юборади*”;

3) қарздор мажбуриятини бажаришини таъминлаш учун банк фақат юқори ликвидли мол-мулкни (шу жумладан муомалада бўлган товарларни) қабул қилади;

4) кафолатни расмийлаштириш учун кўп вақт ва молиявий харажатлар сарфланиши унинг “шу ерда ва ҳозир” тамойили бўйича кенг доираларидаги шартномавий муносабатларга унинг қўлланилишини мураккаблаштиради;

5) шартномавий мажбуриятларни бажармаслик хавфи юқори бўлган субъектлар (асосан микрофирмалар ва якка тартибдаги тадбиркорлар) қоида тариқасида, кафолатни расмийлаштириш имкониятига эга эмас.

✓ *Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули - **закалат**.*

ФКнинг 311-моддасига асосан шартнома тузаётган тарафлардан бири шартнома тузилганлигини исботлаш ва унинг ижросини таъминлаш юзасидан берадиган пул суммаси закалат ҳисобланади.

✓ *Закалат тўғрисидаги келишув закалатнинг суммасидан қатъи назар, ёзма равишда тузилиши керак.*

Шартномадаги тараф амалга ошириши керак бўлган тўловлар ҳисобидан тўланган сумма закалат эканлигига, хусусан ушбу модданинг иккинчи қисмида белгиланган қоидага риоя қилинмаслиги оқибатида, шубҳа туғилган тақдирда, бу сумма, агар бошқа ҳол исботланган бўлмаса, бўнак сифатида тўланган деб ҳисобланади.

Закалатнинг асосий турлари	Таъминловчи – закалат	1. Зарар закалат суммаси билан қопланмаганда “закалат + зарар” ундирилади (ҳисобга ўтказиш модели). 2. Агар шартномани бажариш имконияти мавжуд бўлмаса, “закалат + шартномани бажариш” ёхуд “закалат + зарарлар тўлиқ миқдорда” ундирилади (жаримавий модель).
	Воз кечиш – закалат	1. Қарздор : мажбуриятни бажариш ёхуд закалатни йўқотиш эвазига ундан воз кечади. 2. Кредитор : мажбуриятни бажаришни талаб қилади ёхуд закалат билан қаноат ҳосил қилади (Австрия модели).
	Бир тарафлама закалат	Фақат закалат берувчи томонидан мажбурият бажарилиши таъминланадиган закалат.
	Шартнома тузилганлигини бирваракайига тўловларни амалга ошириш ҳисобига таъминловчи закалат	Закалатнинг бу тури шартли равишда “дастлабки закалат” сифатида эътироф этилади. Закалатнинг мазкур тури тузилмасидан икки тарафлама таъминлаш функцияси билан бирваракайига шартнома тузилиши ва тузилган шартномани бажариш бўйича мажбурият таъминланади. Ушбу турдан дастлабки шартномани, шунингдек шартнома олди жавобгарликни таъминлаш учун қўлланилиши мумкин.
	Савдоларни ўтказиш ва ташқил қилиш учун бериладиган закалат	Дастлабки закалатнинг бир кўриниши ҳисобланади. Атаманинг қўлланиши қулай бўлиши у “савдо закалати” сифатида эътироф этилади.
	Депозитли закалат	Учинчи шахс орқали бериладиган закалат. У шунингдек дастлабки хусусиятга ҳам эга. У риэлторлик битимларда тез-тез қўлланилади.
	Пулсиз закалат	Ашё ёки бошқа мулк қийматлик (пул шаклида эмас) кўринишида бериладиган закалат.

Закалат билан таъминланган мажбуриятни бекор қилиш ва бажармаслик оқибатлари:

Мажбурият уни бажаришдан олдин тарафларнинг келишувига мувофиқ ёки бажаришнинг имкони йўқлиги оқибатида (ФК 349-модда) бекор қилинган тақдирда закалат пули қайтариб берилиши керак.

Агар шартноманинг бажарилмаслиги учун закалат пули берган тараф жавобгар бўлса, закалат иккинчи тарафда қолади. Агар шартноманинг бажарилмаслиги учун закалат олган тараф жавобгар бўлса, у иккинчи тарафга закалатни икки баравар қилиб қайтариши шарт.

Шартноманинг бажарилмаслиги учун жавобгар бўлган тараф, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, закалат суммасини ҳисобга олган ҳолда иккинчи тарафга зарарларни тўлаши шарт (ФК 312-модда).

Қонунчиликда закатнинг бир қатор функциялари ўз аксини топган:

Закатни қўллашда қуйидаги жиҳатларни эътиборга олиш лозим:

- ✓ *Биринчидан*, шартнома тузилганлигини исботлаш ва унинг ижросини таъминлаш учун берилган бўлиши;
- ✓ *Иккинчидан*, пул тўлов мажбуриятини таъминлаш учун берилган бўлиши;
- ✓ *Учинчидан*, тараф амалга ошириш керак бўлган тўловлар ҳисобидан амалга оширилиши;
- ✓ *Тўртинчидан*, ёзма шаклда тузилган бўлиши;
- ✓ *Бешинчидан*, мажбурият уни бажаришдан олдин келишувига мувофиқ ёки бажаришнинг имконияти йўқлиги оқибатида бекор қилинган тақдирда закат пули қайтарилиши шarti билан берилган бўлиши;
- ✓ *Олтинчидан*, мажбурият закат пули берган тараф томонидан бузилса у иккинчи тарафда қолиши, аксинча ҳолда эса икки барабар қилиб қайтарилиши;
- ✓ *Еттинчидан*, мажбуриятни бажармаган тараф закат суммасини ҳисобга олинган ҳолда келтирилган зарарни тўлаши.

Иккинчи масала закат ва дастлабки шартноманинг ўзаро муносабат масаласи бўлиб, уни таҳлил қилиш учун дастлабки шартномага оид олимларнинг фикрлари ва қонун ҳужжатларида акс этган нормаларга мурожаат қилган ҳолда масалага ойдинлик киритамиз.

Жумладан, Б.М.Гонгало дастлабки шартнома ташкилотчилик хусусиятига эга бўлиб, уни бажаришда бирор бир мулк ёки бир тарафдан иккинчи тарафга пул берилиши амалга оширилиши (тайёргарлик ҳаракатлари учун бирор бир харажатларни амалга оширишни кўзловчи алоҳида ҳолатлардан ташқари) мумкин эмаслигига оид фикр илгари сурилади³⁶.

Б.М.Гонгалонинг дастлабки шартнома ташкилотчилик хусусиятига эга

³⁶ Гонгало Б.М. Учение об обеспечении обязательств. –М., Статут, 2002. –С.83.

эканлиги ҳақидаги фикрини қўллаб-қувватлаймиз. Чунки дастлабки шартнома асосий шартнома тузилишини таъминловчилик функциясини бажаради.

Қўйилган масалага тўхталиб, аввало дастлабки шартномаларнинг ўзига хос хусусияти нималарда намоён бўлишини аниқлаш жоиз деб ҳисоблаймиз ва бу борада ФКда белгиланган қоидаларга мурожаат қиламиз.

ФК 361-модданинг биринчи қисмига биноан дастлабки шартнома бўйича тарафлар келгусида мол-мулк бериш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатиш ҳақида дастлабки шартномада назарда тутилган шартлар асосида шартнома тузиш (асосий шартнома) мажбуриятини оладилар.

Дастлабки шартномада тарафлар қанча муддатда асосий шартномани тузиш мажбуриятини олиши кўрсатилади. Агар дастлабки шартномада бундай муддат белгилаб қўйилган бўлмаса, асосий шартнома дастлабки шартнома тузилган пайтдан бошлаб бир йил ичида тузилиши шарт.

✓ Шундай қилиб, дастлабки шартнома ўзини ташкиллаштирадиган шартнома сифатида намоён қилади. Унинг мақсади қандайдир бир шартноманинг келгусида тузилишини ташкиллаштиришдан иборат.

Бу ўринда Г.Ф.Шершеневичнинг тарафлар келгусидаги асосий шартнома барча шартлари ҳақида келишиб олсаларда, унинг тузилишидан бош тортган ҳолларда (масалан, сотиб олувчи ҳали тўловни амалга ошириш учун барча зарур воситаларга, тарафлар ҳали шартномани расмийлаштириш учун барча зарурий ҳужжатларга эга бўлмади) дастлабки шартномани ишга соладилар³⁷ деган фикрини келтириб ўтиш ўринли бўларди.

✓ Фикримизча, закат берилиши билан келишувга эришиш асосий шартнома тузилгунига қадар маълум бир маънода дастлабки шартнома ҳисобланади. Чунки закатнинг берилиши келгусида юзага келадиган асосий шартнома учун дастлабки ҳолатни ташкил этиши, унинг асосий шартнома тузилишини таъминловчилик функциясини амалга оширса, тўлов функцияси эса тўла миқёсда асосий шартномада амалга ошади.

Ушбу борадаги муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишни таъминлаш мақсадида, ФК 311-моддаси тўртинчи қисм билан қуйидаги *“Шартномадан келиб чиқадиган мажбурият (ёхуд шартнома тузилишига йўналтирилган бошқа мажбурият) закат билан таъминланган бўлса, тарафлар ўз келишувларида тўғридан тўғри кўрсатиб қўймаган бўлсалар асосий шартнома тузилишида закат суммаси асосий шартнома бўйича тўловлар ҳисобига ўтказилади”* деган таҳрирда тўлдирилиши лозим.

Бундан кўзланган мақсад, закат олган тарафлар закат суммасини шартномада кўрсатилган суммага алоқадор жойи йўқ деб ҳисоблаб, уни чегириб ташламаган ҳолда келишилган суммани беришни талаб қилишга оид муносабатларни тартибга солишдан иборат.

Шунингдек, закат олувчи келишилган суммани закат суммасини ҳисобга олмаган ҳолда тўлиқ берилишини, акс ҳолда бошқа шахс билан шартнома тузиши мумкинлиги билан таҳдид қилиб, шартномани нотариал расмийлаштиришдан бош тортганида **закат берувчининг** манфаати хавф

³⁷ Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. –М., 1995. –С.324.

остида қолдиради. Бу каби низо ФКнинг 112-моддасида белгиланган тартибда ҳал этилса мақсадга мувофиқ бўлади деб ҳисоблаймиз.

Учинчи закатдан воз кечилганида юзага келадиган муносабатни тартибга солиш масаласи хусусида тўхталиб қуйидагиларни таъкидлаймиз.

Ҳуқуқий адабиётларда, воз кечиш ҳақидаги келишув тузилиши билан қарздорда мажбуриятни бажаришни алмаштиришга бўлган ҳуқуқ вужудга келиши мумкин. Бунда воз кечишнинг моҳияти кредиторнинг розилиги билан қолган мажбуриятда бошқа шахс томонидан дастлабки бажариш предметини сақлаб қолган ҳолда қарздорга тақсимлашни ташкил этади³⁸ деб таъкидланади.

Ҳуқуқий адабиётларда баён этилган ушбу фикрга тўлиқ қўшилиб бўлмайди. Чунки, бу фикр жараёни батафсил ёритиб бера олмайди.

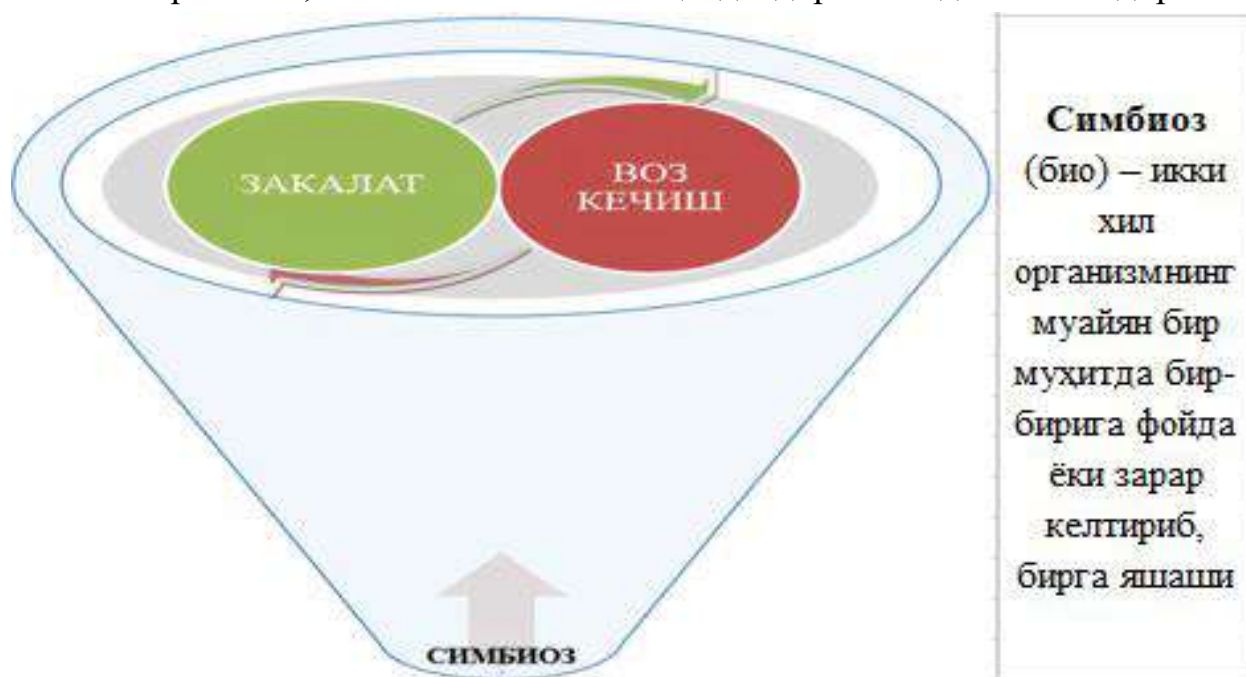
Айтайлик, тарафлар ўртасида мўйнали маҳсулотларни олди-сотди қилиш ҳақида шартнома тузилди. Сотиб олувчи 150.000 сўмлик қийматдаги товар учун 30.000 сўм миқдорда закат берди. Сотиб олувчи воз кечиш ҳақидаги шартдан фойдаланган ҳолда закатни сотувчида қолдириши эвазига маҳсулотнинг қолган ҳақини тўлаш бўйича ўз мажбуриятини тугатиб, сотувчи билан алоқани узади.

Сотувчи сотиб олувчига товарни бериш бўйича мажбурияти кучда қолганлиги учун зарарнинг олдини олиш мақсадида воз кечишдан фойдаланган ҳолда ўз мажбуриятини тугата олмайди. Сотувчи ўз мажбуриятини бажараман деб сотиб олувчини кутади. Бунинг оқибатида сотувчи вақтдан ютқазади ва бошқа сотиб олувчиларни йўқотади.

Натижада, сотувчининг қонуний манфаатига зарар етади, яъни сотиб олувчига товарни бериш бўйича сотувчи ўз мажбуриятини бажариши билан боғлиқ жараёнда 120.000 сўм зарар кўради.

Ушбу мисолдан ҳам кўриниб турибдики, закатдан воз кечиш тарзида фойдаланиш мумкинлиги ҳақидаги фикр нотўғри.

Фикримизча, закат ва воз кечиш қандайдир маънода симбиоздир.

³⁸ Комментарий к ст. 409. Комментарий к Гражданскому кодексу РФ, части первой (постатейный) / Под ред. О.Н. Садикова. ИНФРА. –М.: 1998.

Юқорида қайд қилинганлардан ташқари амалда фойдаланиш учун закатлат ҳақидаги келишувнинг намунасини келтириб ўтамыз.

НАМУНА

ЗАКАЛАТ ҲАҚИДА КЕЛИШУВ

_____ ш _____ “ ” _____

Биз _____,

_____ да ва _____ да

яшовчилар ушбу келишувни қуйидагилар ҳақида туздик:

1. Мен _____, фуқаро _____ га _____ да жойлашган _____, _____ даги олди-сотди шартномасига асосан тегишли бўлган турар-жой бўйича _____ сўмнинг _____ сўмини закатлат сифатида бераман.

2. Мен, _____, _____ сўм закатлатни олувчи сифатида шартнома бўйича мажбуриятимни бажармаганимда (менга тегишли бўлган турар-жойни олди-сотди қилиш ҳақида шартнома тузишдан бош тортсам) фуқаро _____ га _____ сўм (закатлатни икки барабар миқдорида) тўлайман.

Агар шартнома фуқаро _____ нинг айби билан бажарилмасдан қолса, закатлат суммаси бўлган _____ сўм фуқаро _____ да қолади.

3. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 312-моддаси нотариус томонидан тушунтирилди.

4. Келишув тузишда вужудга келадиган барча харажатлар тарафлар томонидан барабар тўланади.

5. Ушбу келишувнинг бир нусхаси _____ да жойлашган нотариал идорадаги жилдда сақланади, бошқа нусхалари фуқаро _____ га ва фуқаро _____ га берилади.

Тарафларнинг имзоси:

Нотариал идоранинг тасдиқлаш хати

Юқорида келтириб ўтилган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллариининг мақбулини танлаб олишингиз учун қуйидаги жадвални келтириб ўтамыз:

МАЖБУРИЯТЛАР БАЖАРИЛИШINI ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ТАЪМИНЛАШ УСУЛЛАРИНИНГ ЎХШАШ ВА ФАРҚЛИ ЖИҲАТЛАРИ					
Ушлаб қолниш	Закатлат	Неустойка	Гарон	Кафиллик	Кафолит
Таснифи					
Мажбурият бажарилишининг таъминлаш усули	Мажбурият бажарилишининг таъминлаш усули	Мажбурият бажарилишининг таъминлаш усули	Мажбурият бажарилишининг таъминлаш усули	Мажбурият бажарилишининг таъминлаш усули	Мажбурият бажарилишининг таъминлаш усули
Предмети					
Ашё	Пул	Пул	мол-мулк, мулкий ҳуқуқлар	Пул	Пул

Шакли					
Ушлаб қолниш қонундан келиб чиқадиган шартнома	Ўзма, аммо унга рия қилмаслик ҳақиқий эмаслигини келтириб чиқармайди	Ўзма, ҳақиқий саналмаслиги ёки қонунга асосан неустойка ундирилиши ҳавфи остида	Ўзма, ҳақиқий саналмаслиги бир қатор ҳолатларда нотариал ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши лозимлиги билан	Ўзма, аммо унга рия қилмаслик ҳақиқий эмаслигига олиб келади	Ўзма
Қачондан бошлаб тузилган деб ҳисобланиши					
Реал	Реал	Консенсуал	Консенсуал, агар шартномада бошқа ҳолат кўрсатилмаган бўлса, зақалат бўлган ҳолатларда реал	Консенсуал	консенсуал
Предмет қайси тарафда бўлиши					
Кредиторда бўлади	Битимнинг пул билан боғлиқ бўлмаган қисминини бажарувчи тарафда бўлади	Қарздорда бўлади, кредиторга мажбурият бажарилмаган ҳолда берилади	Гаровга қўювчи -қарздор ёки учинчи шахсда	Қарздорда, мажбурият бажарилмаган ҳолда кафилда бўлади	Қарздорда, мажбурият бажарилмаган ҳолда кафилда бўлади
Мажбурият қандай юзага келиши					
Тўлов ёки ашёни ушлаб қолниш ёки зарарларни ундириш билан боғлиқ мажбуриятдан	Пул тўлови билан боғлиқ шартномадан	Қонун ҳужжатлари ёки шартномадан	Қонун ҳужжатлари ёки шартномадан	Шартномадан	Шартномадан
Жавобгарлиқнинг белгиланиши					
Мажбурият муддати билан боғлиқ ҳолда бажарил маслиги	Тарафлар томонидан мажбурият бажарил маслиги	Мажбурият бажарилмаган лиги ёки бир томонлама бажарилиши (қисман, кечиктириб) учун тараф жавоб бериши	Мажбурият бажарил маслиги ёки лозим даражада бажарил маслиги учун гаровга қўювчи жавоб бериши	Мажбурият бажарил маслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги учун кафили па қарздор солидар жавоб бериши	Мажбурият бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги учун кафили жавоб бериши
Зарарни ундириш бўйича имконияти					
Қўшимча равишда зарарни ундириш имконияти мавжуд	зарарни ундириш имконияти мавжуд агар келишув билан бошқа ҳолат кўрсатилмаган бўлса	зарарни ундириш имконияти мавжуд (шартнома ёки қонун билан бошқа ҳолат белгиланмаган бўлса неустойка билан қопланмаган қисми)	Қўшимча равишда зарарни ундириш имконияти мавжуд	Қўшимча равишда зарарни ундириш имконияти мавжуд	Келишувда белгиланган бўлса

Жаҳонда кечаётган глобаллашув жараёнида мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари такомилаштириш учун қитъа ва англо-америка ҳуқуқ тизимларида мавжуд бўлган самарали, замонавий таъминлаш усуллари миллий қонунчилигимизга киритиш зарур бўлади.

Бу борада “Астрент”, “Эскроу”, “Indemnity”, “Warranty” ва “Estoppel” каби замонавий таъминлаш усуллари хусусида тўхталиб ўтамиз.

✓ Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули – “**Астрент**” (суд неустойкаси).

Ушбу процессуал институт дунёда, айниқса Европада табора оммавийлашиб бормоқда. Қарздорнинг иродасига босим ўтказишга қаратилган махсус суд жаримаси Франция, Италия, Бенилюкс мамлакатларида (Белгия, Голландия, Люксембург), Грецияда (ЖПК 946-модда), Португалияда (ФК 829-А-модда), Германия, Швеция, Исроил ва бошқа мамлакатларнинг қонунчилигида мустаҳкамлаб қўйилган³⁹.

Астрент (фр. l’astreinte; лат. Adstringere сўзидан олинган бўлиб – мажбурлаш деган маънони билдиради) – қарздор суд қарори билан белгиланган мажбуриятни бажармаган тақдирда суд томонидан белгиланадиган пул жаримасининг бир тури. Бу суд ҳужжатлари ижросини рағбатлантириш учун қўшимча молиявий чора⁴⁰.

Франция қонунларига кўра, астрентни дастлабки (фр. astreinte provisoire) ва якуний (фр. astreinte definitive) бўлиш мумкин. Биринчиси бирданига судья томонидан қарздорни қарорни дарҳол бажаришга ундаш мақсадида қилинадиган таҳдид сифатида белгиланади, аммо ундирилмайди. Якуний астрент қарздорнинг қарорни ўз вақтида бажармаганидан кейин ёки агар қарздорнинг айби билан умуман бажарилмаганлиги ва бундай бажарилмаслик сабабларини ҳисобга олган ҳолда ундирилади. Бундай ҳолда, алоҳида суд мажлиси ўтказилади⁴¹.

Италия Фуқаролик процессуал кодексининг 614 а-моддасида “Учинчи шахсларнинг талабига биноан бажарилиши мажбурий бўлмаган муайян ҳаракатларни амалга ошириш мажбуриятини бажариш ёки муайян ҳаракатни амалга оширишдан сақланиш мажбуриятини бажариш” ҳақидаги қоида мавжуд бўлса-да: судлар томонидан қўлланиб, бир қатор ҳуқуқшунослар томонидан эътироф этилишича, муайян ҳаракатларни амалга ошириш ёки уларни амалга оширишдан сақланиш бўйича ҳар қандай мажбурият шу жумладан, учинчи шахс томонидан бажарилиши мумкин бўлган ҳаракатларни амалга ошириш ёки ҳаракатлардан сақланиш астрент деб тан олиниши мумкин”⁴².

Астрент 2015 йил 1 июндан бошлаб, Россия Фуқаролик Кодексига 308.3-модда сифатида киритилди. Ушбу модданинг биринчи қисмига биноан қарздор мажбуриятни асл шаклда бажариш ҳақидаги кредиторнинг талабини

³⁹ Ерпылева Н.Ю., Клевченкова М.Н. Унификация норм о международной судебной юрисдикции в международном процессуальном праве //Международное право и международные организации. 2013. –Н 3. – С. 343-378.

⁴⁰ <https://ru.wikipedia.org/wiki/Астрент>

⁴¹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/Астрент>; Christian Di Mauro, Christelle Coslin. Новые итальянские правила, регулирующие финансовые санкции, налагаемые в целях принудительного исполнения судебных решений: Сходства и различия с правовым режимом во Франции //Парижский международный судебный бюллетень. –С.24. <http://www.sma-nn.ru/redactor/files/6621637f035b973bc4b08cd3c4bde1d6.pdf>

⁴² С. Di Mauro. Новые итальянские правила, регулирующие финансовые санкции, налагаемые в целях принудительного исполнения судебных решений: сходства и различия с правовым режимом во Франции /С. Di. Mauro, С. Coslin // Совет молодых адвокатов. <http://www.sma-nn.ru/redactor/files/6621637f035b973bc4b08cd3c4bde1d6.pdf>

қаноатлантириш тўғрисидаги суд қарори бажармаган тақдирда, суд кредитор фойдасига пул тўловини белгилаш ҳуқуқига эга.

Ушбу моддада фақат пул тўлаш билан боғлиқ бўлмаган мажбурият назарда тутилади, чунки ушбу мажбурият бўйича натура шаклида ижро тўғрисида қарор қабул қилиш мумкин. Астрент миқдорини ҳисоблаш қоидалари Россия Федерацияси Фуқаролик Кодексининг 330-моддаси қоидаларига, яъни неустойкага тегишли ҳисобланади. Шунинг учун ҳам амалиётда астрент суд неустойкаси деб номланади.

Россия Федерацияси Олий судининг 2016 йил 24 мартдаги “Россия Федерацияси Фуқаролик Кодексининг мажбуриятни бузганлик учун жавобгарлик ҳақидаги баъзи бир қоидаларини судлар томонидан қўллаш ҳақида”ги 7-сонли қарори 28-бандида қайд қилинишича суд неустойкаси қарздорга нисбатан қаратилган қўшимча, билвосита мажбурловчи ва рағбатлантирувчи чора ҳисобланади⁴³.

✓ Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули – **“Эскроу” – шартли депозит.**

Эскроу шартномаси уч томонлама битим бўлиб, унга мувофиқ эскроу – агенти сифатида ҳар қандай шахсга қарздор томонидан пул, ҳужжатлар, қимматли қоғозлар ва (ёки) бошқа мол-мулк қарздор (депозитга қўювчи) томонидан топширилади ва бу а) қарздорнинг кредитор (бенефициар) олдидаги мажбуриятларини бажарилишини таъминлайди; б) мол-мулкнинг кредиторга (бенефициар) берилишини фақат кредитор эскроу шартномаси шартларини бажарган тақдирдагина таъминлайди; в) қарздор олдида ҳам, кредитор олдида ҳам ишончли мажбурият бўлади⁴⁴.

“Эскроу”га оид шартномавий муносабатларда иштирок этувчи тарафлар доираси хорижий мамлакатлар қонунчилигида турлича, жумладан, Россия қонунчилигига биноан эскроу-агенти сифатида банк иштирок этиши мумкин. Бунда банк (эскроу-агент) шартли депозит шартномасига асосан белгиланган шарт бошланганида депозитга қўювчи томонидан келиб тушган пул

⁴³ Россия Федерацияси Олий судининг 2016 йил 24 мартдаги “Россия Федерацияси Фуқаролик Кодексининг мажбуриятни бузганлик учун жавобгарлик ҳақидаги баъзи бир қоидаларини судлар томонидан қўллаш ҳақида”ги 7-сонли қарори (2017 йил 7 февраль таҳрири) http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_195783/

⁴⁴ Степанян И.Г. Заверения, гарантии, обязательства по возмещению потерь (indemnity), опцион и эскроу по праву России, США, Англии в трансграничных коммерческих договорах. Автореф. дисс. к.ю.н. – М.: 2014. –С.13.

маблағларини бенефициарга топшириш учун уларнинг ҳисобини юритиши ва тақиқ қўйиш учун эскроу-ҳисоб рақамини очади.

Америка Қўшма Штатларда, эскроу-агентлари рўйхати кенгроқ, бироқ шартли депозит бозори профессионал иштирокчилари бир қатор чекловлар белгиланган. Биринчидан, уларнинг фаолияти лицензияланади ва тегишли департаментлар томонидан назорат қилиб турилади. Иккинчидан, АҚШ қонунларида эскроу-агентларининг жавобгарлик шакллари аниқ белгилаб қўйилади: интизомий чоралар, компенсация тўлаш, жарима, касбий фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этиш.

Шартли депозит одатда шартнома бўйича тараф номидан учинчи шахсдан ушлаб туриладиган пулларга нисбатан татбиқ этилади. Шартли депозит АҚШнинг кўчмас мулк саноатида (айниқса, ипотека доирасида қўлланилади, хусусан ипотека муддати давомида суғурта ва кўчмас мулкка нисбатан солиқ тўлаш учун ипотека компаниялари томонидан шартли депозит ҳисоб-рақами очилади) машҳур.

“Эскроу” АҚШда нафақат йирик халқаро битимлар шунингдек кўчмас мулкни, хаттоки маиший техника олди-соттисида ҳам қўлланилади⁴⁵.

Демак, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида “эскроу”дан кўчмас мулк билан боғлиқ бўлган битимларда фойдаланиш қулай ва мустаҳкам восита бўлиб хизмат қилади.

✓ Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули – **“Indemnity”**.

“Indemnity” атамаси лотинча in (йўқ), damn (зарар), ficere (бажарилиши керак) сўзларининг бирикишидан ҳосил бўлиб, зарар етказмаслик (огоҳлантириш) деган маънони англатади. Индемнити шартнома ҳуқуқи доирасида кафолат (assurance) ёки гаров шартномаси (collateral contract) сифатида қаралиб, унга биноан, бир шахс бошқасини кутилган зарарнинг олдини олиш ёки учинчи шахсларнинг ҳаракатларидан салбий оқибатлар юзага келишини бартараф этишни ифодалайди⁴⁶.

⁴⁵ Пуряев А.В. Номинальный счет (счет эскроу) как способ обеспечения исполнения обязательств // Вестник Волжского университета им. В.Н.Татищева. –2010. –№ 72, –С.125.

⁴⁶ Black’s Law Dictionary. 5th ed. L., –1979. –P. 692; Gorman F.J. Indemnity and Contribution under Maritime Law. 1981. –P. 1166.

“Indemnity” англосаксон ҳуқуқ тизимида муносабатларни тартибга солувчи ўзига хос “соябон” вазифасини бажариши эътироф этилган.

Буюк Британия ва Америка судларининг қарорларини таҳлил қилиш натижасига кўра айни пайтда “Indemnity” атамаси Америка ва Буюк Британия судлари томонидан учинчи шахслар томонидан етказилган зарарни қоплаш мажбуриятидан ёки учинчи шахсларнинг талабларидан кўра кенгроқ талқин қилинмоқда деган хулосага келиш мумкин. Шунингдек, “Indemnity” атамаси бир томоннинг бошқа томонга нисбатан ҳар қандай тўғридан-тўғри талаб киритишидан сақланиши ёки шу каби талаб қўйиши натижасида етказилган зарарни қоплаш мажбурияти сифатида талқин этилади⁴⁷.

“Indemnity” тўғрисидаги келишув (indemnity clause) – шундай келишувки, унга биноан келишувнинг бир томонига келишувни бажаришда бошқа томонни ҳар қандай жавобгарлик (зарарни қоплаш)дан ҳимоя қилиш юзасидан мажбурият юклатилади⁴⁸.

“Indemnity” тўғрисидаги фикрларни бошқа манбаларда ҳам учратиш мумкин. Уларда қайд қилинишича “Профилактик Indemnity – indemnity-кредитори (hold harmless)га зарар етказилишининг олдини олиш ёки бартараф этиш мажбуриятини ўзида намоён қилади. Қопловчи indemnity аксинча, аллақачон учинчи шахсларнинг талаблари ёки indemnity-қарздор томонидан indemnity-кредиторга етказилган зарарни қоплаш каби предметга эга бўлади”⁴⁹.

Бу борада Уэйн Кортни таъкидлаганидек, шартномавий “Indemnity”нинг барча турларининг моҳияти иккита белги орқали очиқ берилади: ҳимоянинг самарадорлиги (the efficacy of protection) ва аниқ ҳимоя қилишни таъминлаш (the exactness of protection) “аниқ ҳимоялаш концепцияси” (the concept of exact protection) бирлаштиради⁵⁰.

⁴⁷ Степанян И.Г. Заверения, гарантии, обязательства по возмещению потерь (indemnity), опцион и эскроу по праву России, США, Англии в трансграничных коммерческих договорах. Автореф. дисс. к.ю.н. – М.: 2014. –С.17.

⁴⁸ McKendrick E. Contract Law. 7th ed. Palgrave Macmillan, –2007. –Р. 246.

⁴⁹ Пшеничников М.А. Правовая природа договора гарантии // Опыты цивилистического исследования: сб. ст. / рук. авт. кол. и отв. ред. А.М.Ширвиндт, Н.Б.Щербаков. – М.: Статут, 2018. – Вып. 2. – С. 343. Яна қаранг. Д.Е.Богданов. Возмещение потерь в российском и зарубежном праве// Сравнительное правоведение. –№ 5 (126) май 2017 –С.174-193.

⁵⁰ Courtney W. The nature of contractual indemnities. –Р. 1-18.

✓ **Биринчи белги** индемнити тўғрисидаги келишув кредиторни келишув билан қамраб олиниши мумкин бўлган йўқотишларидан самарали ҳимоя қилишни англатади. Шундай қилиб, ушбу усул уни қоплаш оралиғини аниқлашга асосланган келишув сифатида талқин қилишга асосланган.

✓ **Иккинчи белги** ҳимоя қилишни аниқ таъминлаш билан боғлиқ. Бунда а) кредитор аслида зарар етказиши шарт; б) тақдим этилаётган қопланиш кредиторнинг ҳақиқий зараридан кам бўлмаслиги, бироқ ошиб ҳам кетмаслиги керак; в) шартномада кўрсатилган шартлар юзага келиши муносабати билан кредитор томонидан олинган фойда ҳисобга олиш зарур.

Германия, Франция ва Белгияда “Indemnity” (моҳиятан, мустақил бўлган кафолат) ва кафиллик ҳақидаги шартномалар бир-биридан мустақил бўлган институтлар сифатида қаралади. Италияда (ФК 1939-модда) ва Нидерландларда (ФК 7:863-модда) индемнити ҳақидаги шартномаларга нисбатан кафиллик тўғрисидаги қоидалар қўлланилиши мумкин. Ульрих Дробниг индемнити ҳақидаги қоидаларни таҳлил қилар экан охир-оқибат кафиллик ва индемнити шартномалари мажбуриятларнинг “шахсий таъминлаш”нинг (personal security) иккита яқин усули сифатида қаралиши керак деган хулосага келади⁵¹.

Германия мажбурият ҳуқуқига бағишланган мақолаларда “Indemnity” тушунчаси ҳақида сўз юритилиб, моҳиятан мустақил кафолат эканлиги тўғрисидаги хулосаларга келинади⁵².

Юқорида қайд қилинганлардан англаш мумкинки, олдиндан белгиланадиган зарарлар концепцияси ривожланган мамлакатларда кенг қўлланилади. Бундан ташқари, халқаро воситалар⁵³ ва ҳуқуқий тизимлар “common law” (Буюк Британия, АҚШ, Австралия, Канада, Янги Зеландия, Ҳиндистон ва бошқалар) ёки Француз ҳуқуқига (Белгия, Квебек, Луизиана) асосланган, зарарларни олдиндан белгилаш Италия (ФК 1225-модда) ва Испания (ФК 1104, 1107-модда) ҳуқуқларида ҳамда Лотин Америкаси давлатлари, масалан, Чили Фуқаролик Кодексининг 1150-моддасида ўз аксини топган. Ушбу ёндашув Узоқ Шарқда ҳам қўлланилади (Жанубий Корея Фуқаролик Кодексининг 416-моддаси, Япония ФКнинг 393-моддаси)⁵⁴.

Россия Федерацияси Фуқаролик Кодексига 2015 йил 1 июндан бошлаб, шартномада кўрсатилган ҳолатлар юзага келган тақдирда етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги 406.1-модда киритилиши билан индемнити билан боғлиқ муносабатлар тартибга солина бошланди.

⁵¹ Drobniг U. The law governing credit security //The private law systems in the EU: Discrimination on the ground of nationality and the need for European Civil Code /Christian von Bar (head of team). European Parliament, 2000. -P.57-82. URL: http://www.europarl.europa.eu/workingpapers/juri/pdf/103_en.pdf.

⁵² Markesinis B., Unberath H., Jonston A. The German law of contract. A comparative treatise. 2nd ed. Oxford and Portland, Oregon: Hurt Publishing, –2006. –P. 162.

⁵³ Такой критерий ограничения убытков, как предвидимость, предусмотрен: в статье 74 Венской конвенции о международной купле-продаже товаров (CISG); в статье 7.4.4 Принципов международных коммерческих договоров УНИДРУА (PICC); в статье III-3:703 Модельных правил Европейского частного права (DCFR).

⁵⁴ Jonh Y. Gotanda. Damages in Lieu of Performance Because of Breach of Contract // Villanova University School of Law. Public law and Legal Theory Working Paper № 2006-8. July 2006. URL: <http://ssrn.com/abstract=917424>.

Англия-Америка қонунчилигидаги “Indemnity”нинг тузилишини ва Россия қонунчилигидаги зарарни қоплаш тузилишига қиёсий ҳуқуқий таҳлил қилиш **қўйидаги хусусиятларни** аниқлашга имкон бери:

1) зарарларни қоплаш фақат томонлар ўртасидаги келишув асосида вужудга келиши мумкин;

2) зарарларни қоплаш тузилишининг мазмуни фақат аллақачон етказилган зарарни ёки келажакда муқаррар равишда юзага келадиган зарарларни тўлаш мажбуриятини ўз ичига олади, аммо юзага келиши мумкин бўлган зарарлардан ҳимоя қилишни чеклаш бўйича мажбуриятни назарда тутмайди;

3) томонлар ўзларининг келишувлари билан зарар миқдорини аниқлашлари ёки уни аниқлаш тартибини белгилашлари шарт;

4) зарарни қоплаш мажбурияти фақат унинг тарафи томонидан мажбуриятнинг бузилиши билан боғлиқ бўлмаган ҳолатлар юзага келган тақдирда белгиланиши мумкин⁵⁵.

“Indemnity”га оммавий ҳуқуқ мамлакатларида талаб катта бўлиб, кенг тарқалган. Бир қатор мамлакатларда махсус ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига хос ҳуқуқини қўллаш амалиёти шаклланган. Жумладан, Ҳиндистонда қонуний равишда (The Indian Contract Act, 1872) индемнитининг фақат битта турига – шартномавий индемнити (contract of indemnity) рухсат берилади. Қўшма Штатларнинг 50 та штатида индемнитига қарши йўналтирилган (anti-indemnity statutes) қонунларни қабул қилиниши билан қурилиш шартномаларида индемнитидан фойдаланиш сезиларли даражада чеклаб қўйилган⁵⁶.

Бироқ бундай чекловлар “Indemnity”ни мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг самарали усули сифатида эътироф этишга ўзининг салбий таъсирини кўрсатмайди.

Судлар томонидан индемнитини мажбуриятлар бажарилишини самарали таъминлаш усули сифатида эътироф этиш ҳолатлари кузатилади. Жумладан, Россия Федерацияси Уралъ округ арбитраж суди томонидан халқаро шартномадаги индемнити ҳақидаги келишувда белгиланган зарарни қоплаш миқдори тўғрисидаги банд самарали деб тан олинган⁵⁷.

✔ Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули – **“Warranty”**.

“Warranty” – бу шартноманинг бир қисми ҳисобланган ҳар қандай нарсаси хусусида кафолат беришни англатади⁵⁸.

С.Л.Будылиннинг фикрича кафолат ўз мақсади билан шартнома тузишга рағбат уйғотиши лозим, шартнома тузиш вақтида ишончга сазовор бўлсагина келгусида вужудга келадиган ҳолатларга нисбатан ҳам берилиши, шартнома

⁵⁵ Санникова Л.В. Возмещение потерь в странах общего права и в России. //Вестник Пермского университета. Юридические науки. Вып 34. –2016. –С.448.

⁵⁶ Санникова Л.В. Возмещение потерь в странах общего права и в России. //Вестник Пермского университета. Юридические науки. Вып 34. –2016. –С.441.

⁵⁷ Постановление Арбитражного суда Уральского округа от 31 августа 2015 г. № Ф09-5885/15 по делу № А07-4379/2014 // СПС «КонсультантПлюс».

⁵⁸ Thomas William Saunders. A Treatise on the Law of Warranties and Representations Upon the Sale of Personal Chattels. “Law Times” Office, –1874. – P.3.

матнига киритилиши ва бажарилмаганида бошқа ҳар қандай шартнома мажбуриятини бузиш каби бир хил жавобгарликка сабаб бўлади⁵⁹.

С.Л.Будылиннинг фикрини маъқуллаймиз, чунки мажбурият бажарилишини таъминловчи ҳар қандай восита мажбуриятни бажаришга рағбатлантириши лозим.

Демак, “warranty” – кафолат (ишонтириш) мажбурият бажарилишини таъминлашда ўз ўрнига эга. Бироқ бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, ушбу кафолат (“warranty”) Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 299-310-моддаларида назарда тутилган кафолатдан тубдан фарқ қилади.

Жумладан, инглизча “warranty” ва “guarantee” каби кафолатни англатувчи сўзлар амалий жиҳатдан бир бирига ўхшаш, расман ҳуқуқий нуқтаи назардан тез-тез ўзаро алмашилиб туради.

Иккала сўз ҳам “garantir” (ҳимоя қилиш, кафолат бериш, кафолатлаш) сўзидан олинган бўлиб, қадимги французча “garantie” сўзига бориб тақалади. Бу сўз роман тиллар оиласида warjan сифатида жаранглаган.

Warranty – бу аниқ кўрсатилган шартлар билан ёзма равишда ифодаланган кафолатга тегишли бўлган алоҳида ҳолат ҳисобланса, guarantee эса, кенгроқ тушунчадир. Ҳуқуқий нуқтаи назардан, сотувчи харидор олдидаги ўз мажбуриятини ифода этиш учун иккаласининг қайси бирини танламасин, барибир у ҳар қандай ҳолатда ҳам жавобгар бўлади. Одатий нуқтаи назардан guarantee маҳсулотнинг қийматини тўлиқ қоплаш ёки алмаштириш, унинг сифати ва чидамлилиги билан боғлиқ ҳолатнинг йиғиндисидан иборат бўлса, warranty эса таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш билан боғлиқ.

✓ “Warranty” ва “guarantee” ўртасидаги фарқ фақат ўзига хос вазиятларда намоён бўлади. Ҳуқуқий жиҳатдан, “guarantee”, “warranty”дан фарқли ўлароқ, бошқа шахс томонидан олинган мажбуриятнинг бажарилиши учун жавобгар бўлишини ифодалайди ва кафил “guarantor” деб номланади.

“Warranty” – кейинги ўринларда “кафолат” деб юритилади. Америка Қўшма Штатлари ва Канадада маиший буюмлар кафолати мавжуд бўлиб, у совутгичлар, ошхона печкалари ва идиш-товоқ ювиш машиналари каби янги жиҳозлардан одатдаги уй шароитида фойдаланилганида юзага келадиган носозликлар ёки таъмирлаш ишлари бўйича тайёрланган материалларда йўл қўйилган нуқсонларни бартараф этиш хусусидаги ёзма кафолат бериш ҳисобланади. Кафолат муддати кўпинча маҳсулот сотиб олинганидан ёки етказиб берилганидан кейин бир йил давомида нуқсонларга нисбатан қўлланилади. Бироқ баъзи бир ишлаб чиқарувчилар уй ёки маиший техника бир йил ичида сотилганда янги эгалар бу қоидадан истисно қилинадилар (Frigidaire, LG, Samsung). Бошқалар янги мижозларга кафолатларни топширишга имкон беради (Amana, General Electric, Whirlpool). Ўзга бир ишлаб чиқарувчилар музлатгичларнинг ёпик қисмларини (компрессорлар, қувурлар ва бошқалар) беш йил (General Electric, Samsung, Whirlpool) ёки етти йил (LG) ёки ўн йил (KitchenAid) кафолат берадилар⁶⁰.

⁵⁹ Будылин С.Л. Деликт или нарушение договора? Заверения и гарантии в России и за рубежом //Вестник экономического правосудия Российской Федерации. 2016. –№ 3, –№ 4. –С.9.

⁶⁰ Гарантия <https://ru.qaz.wiki/wiki/Warranty>

✓ *Автотранспорт воситалари кафолати.* Одатда янги машиналар 1-5 йилгача бўлган муддатга яроқлилиги кафолатланади, баъзида бу муддат 10 йилгача узайтирилиши ёки 3 ойга ёхуд 3000 мил масофани босиб ўтиши билан чекланиши мумкин.

✓ *Уйларни кафолатлаш.* АҚШда таъминлашга сарфланадиган харажатлардан ҳимоя қилиш мақсадида, уйларни кафолатлаш тури ҳам мавжуд. АҚШнинг баъзи штатлари масалан, Нью-Жерсида, янги уй қурувчилар уй сотиб олувчиларга уй кафолатини беришлари шарт⁶¹.

✓ *Умрбод кафолатлаш.* Умрбод кафолат бу маҳсулот харидорга хизмат муддати давомида ишлашига кафолат бериш эмас, балки материалларни тайёрлашдаги нуқсонлар бўйича талабнома бериш муддати бўйича чекловга йўл қўйилмаслигини ифодалайди⁶².

Россия Фуқаролик Кодексига 2015 йил 8 мартдан бошлаб, ҳолатлар бўйича кафолатлар тўғрисидаги 431.2-модда киритилиши билан бу борадаги муносабатлар тартибга солина бошланди.

АҚШда бу борада истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қонунлар ҳам мавжуд. Хусусан, “**Лимон қонунлар**” – АҚШ штатлари қонунлари бўлиб, улар автоуловлар ва бошқа истеъмол товарлари харидорларини сифат ва мақсадга мувофиқлик стандартларига жавоб бермайдиган маҳсулотларнинг ўрнини қоплаши орқали уларнинг ҳуқуқий ҳимоя қилиш восита ҳисобланади.

Гарчи, товарларнинг кўп турлари нуқсонли бўлиши мумкин бўлса-да, “лимон” атамаси асосан автоуловлар, юк машиналари ва мотоцикллар каби нуқсонли транспорт воситаларини таърифлаш учун ишлатилади.

Худди шундай, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунчиликни кучайтириш мақсадида “Лимон қонуни” 2012 йил 1 сентябрда Сингапур Парламентида қабул қилинган. Ушбу қонун барча товарларга (шу жумладан, сарфланадиган ва тез бузиладиган товарларга) нисбатан қўлланилади, хизматлар бундан истисно⁶³.

⁶¹ Гарантия на дом https://ru.qaz.wiki/wiki/Home_warranty

⁶² Гарантия <https://ru.qaz.wiki/wiki/Warranty>

⁶³ Лимонный закон https://ru.qaz.wiki/wiki/Lemon_law

Республикамизда ҳам бу борада истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида, бир қатор қонунлар қабул қилинган. Жумладан, “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуни.

Мазкур қонуннинг 1-моддасида белгиланган “кафолат муддати”га берилган тушунча кўриб чиқиладиган масалага дахлдор бўлганлиги сабабли келтириб ўтамиз. Кафолат муддати – товардан (хизматдан) фойдаланишнинг (онлар ҳисобидаги) норматив муддати ёки товар (хизмат)нинг муайян вазифани (неча соатда, неча иш жараёнида, қанча километр масофани босиб ўтиб ва ҳ.к.) бажариш вақти тарзида белгиланган муддати бўлиб, бу муддат ичида ишлаб чиқарувчи (ижроочи), башарти товарни ишлатиш (хизматдан фойдаланиш) қоидаларига риоя этилган бўлса, товарнинг (хизматнинг) сифатига нисбатан норматив ҳужжатларда назарда тутилган талаблар бажарилишини кафолатлайди ва таъминлайди.

Ушбу қонуннинг ўн биринчи моддаси бешинчи қисмида белгиланишича ишлаб чиқарувчи товардан кафолат муддати ва хизмат муддати мобайнида фойдаланиш имкониятини таъминлаши, товарнинг таъмирланишини ва унга техник хизмат кўрсатилишини ташкил этиши, товарни ишлаб чиқариш муддати мобайнида ҳамда у ишлаб чиқаришдан олиб ташланганидан кейин товарнинг хизмат муддати мобайнида, бундай муддат бўлмаган тақдирда эса, товар ишлаб чиқаришдан олиб ташланган пайтдан эътиборан ўн йил мобайнида етарли ҳажмда ва турда эҳтиёт қисмлари ишлаб чиқариши ҳамда савдо ва таъмирлаш ташкилотларига етказиб бериши шарт.

✓ **Шунингдек**, ФКнинг 403-моддасида олди-сотди шартномаси бўйича товар сифатининг кафолати ва 648-моддасида пудрат шартномаси юзасидан, ишнинг сифатига кафолат бериш ҳамда 682-моддасида қурилиш пудрати шартномасида сифат кафолатларига оид қоидалар белгиланган.

Россия ва МДХ давлатлари учун IT технологияларини сотиш бўйича “Cisco System” компанияси маҳсулотларини сотиб олганидан бошлаб, “Cisco кенгайтирилган кафолат муддати” 12 ой қилиб белгиланган. Мижознинг хоҳишига кўра кафолат муддати 24 ёки 36 ойга узайтирилиши мумкин. Компаниянинг ҳар бир харид қилинган маҳсулоти учун маҳсулот тури ва мижознинг ҳолатидан қатъий назар “Cisco System” стандарт хизмат кўрсатиш пакетлари (SMARTnet, IPS Service, SMB SA, SAS ёки SAU) даражаларидан бири билан техник ёрдам кўрсатилади⁶⁴.

Ўзбекистонда “ARTEL” бренди остида фаолият юритаётган корхона томонидан ишлаб чиқиладиган совутгичлар, газ плиталари, кондиционерлар учун 7 йил; телевизорлар, мониторлар, аудио-видео ускуналар, чанг ютгичлар ва электр иситгичлар учун 5 йил; мини печлар ва микротўлқинли печлар учун 3 йил ва кичик маиший техникалар учун 1 йил хизмат кўрсатиш ва ушбу бренд остидаги барча товарларга нисбатан 36 ой (майда маиший товарлар учун 12 ой) кафолат муддати белгиланган⁶⁵.

Юқорида қайд қилинганлардан кафолатлар мажбуриятлар бажарилиши таъминланишини рағбатлантириш хусусига эга эканлигини англаш мумкин.

⁶⁴ <https://www.cisco.com/web/RU/partners/warrantyprogram.html>

⁶⁵ <https://www.artelgroup.org/guarantee/>

✓ Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули – “*Estoppel*”.

Эстоппель “*estoppel*” инглизча “*estop*” сўзидан, “эътироз билдириш ҳуқуқидан маҳрум қилиш” ёки латинча “*venire contra factum proprium*” сўздан олинган бўлиб, “қарама-қарши хатти-ҳаракатнинг тақиқланиши” деган маъноларни англатади. У билан боғлиқ қоидалар дастлаб англосаксон ҳуқуқ тизимида ишлаб чиқилган бўлиб, халқаро суд жараёнлари ва ҳакамлик амалиёти томонидан қабул қилинган⁶⁶.

Манбаларда “*Estoppel*” тушунчаси қуйидагича баён этилади: Умуман олганда, эстоппель (французча “*estoupe*” – рад этиш деганда маънони) деганда томонга олдинги тасдиқлаш, рад этиш, хулқ-атвор, иқдор бўлиш ёки суднинг якуний қарорига кўра бирор бир фактни рад этиш ёки тасдиқлашни тақиқловчи ҳуқуқий тамойил тушунилади⁶⁷.

“*Estoppel*” – инглиз ҳуқуқи доктринаси (аниқроғи, доктрина билан боғлиқ бутун бир оила) бўлиб, унинг моҳияти томонларнинг қарама-қарши хатти-ҳаракатларини процессуал жиҳатдан тақиқлашдан иборат. Шу билан бирга, “*Estoppel*”нинг бошқа кўплаб турлари мавжуд. Улардан бири “шартномавий эстоппель” (*contractual estoppel*). У шартнома доирасида тузилган, тасдиқланганлиги учун ҳам шундай ном олган⁶⁸.

Хорижий ҳуқуқшунослар томонидан англосаксон ҳуқуқи учун “*Estoppel*” кенг қўлланилганлиги туфайли ҳуқуқ тамойили даражасига кўтарилганлиги қайд қилинади⁶⁹.

Ю.А.Сорокинанинг фикрича, “Эстоппель” ҳолати бир тарафнинг хатти-ҳаракатларига нисбатан иккинчи тарафда ишонч шаклланиши ва унинг ҳаракати шу ишончга асосланиши каби унсурлар мавжудлиги билан тавсифланади⁷⁰.

⁶⁶ https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%BF%D0%B5%D0%BB%D1%8C#cite_ref-c1_1-1

⁶⁷ Black H.C. Black's Law Dictionary // 4th ed. St. Paul, Minn., West Publishing Co., –1951, –С.28.

⁶⁸ Mitchell A., Sher A. Contractual Estoppel in Mis-Selling Claims //Norton Rose Fulbright - Banking and finance disputes review. –2015. –No.6. –Р. 3-5.

⁶⁹ Sean Wilken, Karim Ghaly. The Law of Waiver, Variation and Estoppel. Third edition, Oxford, –2011. –Р. 538.

⁷⁰ Сорокина Ю.А. Эстоппель и неосуществление права //Юридические исследования. – 2020. –№3. –С.1-10. DOI: 10.25136/2409-7136.2020.3.32645

Шундай қилиб, “эстоппель” қоидаси фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда шартномавий ҳамкорлар томонидан ҳуқуқларининг суиистеъмол қилинишига йўл қўймасликнинг жуда фойдали ва самарали восита ҳисобланади⁷¹.

✓ “Эстоппель” Германияда “ҳуқуқларни йўқотиш доктринаси” (rechtsverwinkung), Италияда “қонуний қутишларни ҳимоя қилиш” («legittimo affidamento») ва Францияда “назарда тутилган рад этиш” («renunciation implicite») деган турли номлар билан аталсада “эстоппель” доктринаси номи билан машҳур⁷².

Континенталь ҳуқуқда инсофлилик ҳақидаги талаб эстоппелнинг ўзига хослигини англатади. Демак, немис эстоппели ёки rechts verwinkung (қонунчиликда таърифга ҳам эга бўлмаган) Германия Фуқаролик Тузукларининг инсофли хатти-ҳаракат (Treu und Glauben) ҳақидаги 242-бандида белгиланган⁷³.

Россия Федерацияси Фуқаролик Кодексига 2015 йил 8 мартдан бошлаб, шартнома бўйича ҳуқуқларни амалга оширишдан ёки шартномани бажаришдан бош тортиш тўғрисидаги 450.1-модда киритилиши билан “эстоппель” билан боғлиқ муносабатлар тартибга солина бошланди.

“Эстоппель”га оид суд амалиётини тадбиркорлик билан боғлиқ муносабатларидан келиб чиққан низо бўйича А40–12113 /16-171-105-сонли иш орқали ҳам кузатиш мумкин. Москва арбитраж судининг 2016 йил 29 августдаги қарори билан кредит линиясини очиш тўғрисидаги шартномани ҳақиқий эмас деб топиш рад этилган. Мазкур иш бўйича даъвогар ушбу шартнома бўйича пул воситаларини тақдим этишда фойдаланиб, шартномани бажарган. Шундай қилиб, суд томонидан эстоппель ёрдамида ҳақиқий эмас топиш учун асос бўладиган белгиларга эга бўлган битимни малакалаш амалга оширилган⁷⁴.

Юқорида қайд қилинган ҳолатлардан ҳам англаш мумкинки, ривожланган хорижий мамлакатлар қонунчилиги ва суд амалиётида “Estoppel”дан кенг фойдаланиб келинмоқда.

“Estoppel”ни мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида таъминлаш жараёнида қўллаш шартноманинг бир тарафини иккинчи бир тараф манфаатига зарар етказишдан тийилиб, инсофли бўлишини таъминлайди ва шартнома тарафининг ўз ҳуқуқини суиистеъмол қилишининг олдини олади.

Шунингдек, бугунги кунда “Муробаҳа” ва “Музораба” каби мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг самарали усуллари ҳам қўлланилиб келмоқда.

⁷¹ Гузеева А.О. Проблемы применения принципа эстоппель в гражданском праве РФ. //Новый юридический вестник. –№ 5 (19), –2020. –С.6.

⁷² Воднев А. Н. К вопросу о доктрине эстоппель в российском праве. // Вестник ТвГУ. Серия «Право». –2017. –№ 2. –С.70.

⁷³ Сорокина Ю.А. Эстоппель и неосуществление права //Юридические исследования. – 2020. –№3. – С.1-10. DOI: 10.25136/2409-7136.2020.3.32645

⁷⁴ <https://kad.arbitr.ru>

“Муробаҳа” бу товар нархига устама қўйиладиган ва қўйилмайдиган ҳалол муддатли тўлов. Бунда Ислом банклари маҳсулот ва хизматларни ҳарид қилиш ва кейин уларни муддатли тўловга сотиш билан шуғулланади⁷⁵.

Бу борада бир қатор банклар жумладан, Қишлоқ қурилиш банк ва “Asia Alliance Bank” АКБ, Ислом тараққиёти банки ўртасида “Муробаҳа”га оид шартномалар тузилаётганлиги қайд қилиш мумкин. Масалан, 2022 йил 7 июнда “Asia Alliance Bank” АКБ ва Ислом тараққиёти банки гуруҳига кирган Халқаро Ислом Савдо-молия корпорацияси (МИТФК) билан “Муробаҳа” тамойили асосида 9 млн АҚШ долларида “Савдони молиялаш бўйича келишув имзолаган”⁷⁶.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш жамғармаси ва Савдони молиялаштириш халқаро ислом корпорацияси ўртасида “Пахта хом ашёсини етиштириш ҳаражатларини ва якуний ҳисоб-китобларни молиялаштириш” лойиҳаси бўйича 2019 йил 13 ноябрда 50 миллион АҚШ доллари қийматидаги “Муробаҳа” молиявий битими имзоланган⁷⁷.

⁷⁵ <https://www.gazeta.uz/uz/2022/10/17/islamic-finance/>

⁷⁶ <https://bank.uz/news/asia-alliance-bank-vpervye-v-uzbekistane-zavershil-sdelku-v-oblasti-islamskogo-torgovogo-finansirova13017>

⁷⁷ <http://agrofin.uz/uz/post/view?slug=found-itfc-oz>

Таъкидлаш лозимки, “Музораба” ҳам мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг самарали усул ҳисобланади.

“Музораба” деганда бир кишидан маблағ, иккинчисидан хизмат бўлишини шарт қилиб, топиладиган фойдага шерик бўлиш учун тузилган келишув тушунилади. Мол эгасини “Роббил мол”, ишчини эса “музориб” дейилади.

“Музораба” акди билан молнинг эгаси ишчига молни беради. Тушган фойда келишувга асосан бўлиб олинади. Кўрилган зарар мол эгасига бўлади. Ишчи эса қилган меҳнатига қуяди, халос.

“Музораба”да мол эгасининг ишчига молни топшириши ваъдиа ҳукмида бўлади. Ишчи молни ишлатишни бошласа, ваколат ҳукмига ўтади. Фойда туша бошласа, шерикчиликка ўтади⁷⁸.

Таъкидланганидек, “Музораба” бу шериклик бўлиб, унда ҳар ким ўз имкониятидан келиб чиққан ҳолда маблағи ёки хизмати билан иштирок этадиган файзли ва баракали иш бўлсада, бироқ бугунги кунда ундан ҳамма қочади, чунки орага ҳиёнат оралайди. Агар унда иштирок этувчи шериклар иймон ва ҳиёнатсиз (садоқатли) ўз мажбуриятларини бажарсалар, бу шерикчиликда ўзи ҳам бўлади.

Аксарият ҳолларда шартномада иштирок этаётган тарафлар ўз имкониятларини тўлиқ ўрганмасдан муносабатга киришишлари натижасида олган мажбуриятлари бажарилмасдан қолади.

“Музораба”да мажбурият, унда иштирок этадиган тарафлар ўз имкониятларидан келиб чиқиб, уни лозим даражада бажариш орқали қонуний манфаат (фойда) кўришга интилиши жараёнидаги ишончи ва садоқати⁷⁹ мажбуриятлар бажарилишини самарали таъминлайди.

“Музораба” ҳақидаги нормаларни хорижий давлатлар қонунчилигида ҳам учратиш мумкин. Масалан, Қирғизистон Фуқаролик кодексининг 34¹ – боби “Ислон молиялаш принципларига мувофиқ бўлган битимлар ва шартномалар” деб номланган бўлиб, мазкур кодекснинг 738¹-моддасига кўра “Музораба шартномаси бўйича бир тараф (инвестор) бошқа тараф (музориб – пул маблағларини олувчи жисмоний ёки юридик шахс)га тарафлар томонидан келишилган мақсадларда келгусида инвестиция киритиш учун ёки музорибнинг хоҳишига кўра фойда олиш мақсадида пул маблағларини тақдим

⁷⁸ “Музораба” хусусида батафсил қаранг: Isxakov S.A. Islom fuqarolik huquqi asoslari. -T.: O‘zbekiston Respublikasi IV Akademiyasi, 2005.

⁷⁹ Садоқат – саодатга элтувчи йўл // <https://yuz.uz/news/sadoqat--saodtga--eltuvchi-yol>

этади, олинган фойда музораба шартномасининг шартларига мувофик тарафлар ўртасида тенг тақсимланади”⁸⁰.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, “Астрент”, “Эскроу”, “Indemnity”, “Warranty”, “Estoppel”, “Муробаҳа” ва “Музораба” каби самарали, замонавий таъминлаш усуллари мажбуриятлар бажарилиши жараёнига татбиқ этилиши унда иштирок этувчи тарафларнинг “манфаатлари муштараклиги”ни янада тўлароқ таъминлаш имкониятини яратади.

ХУЛОСА

Мажбурият ҳуқуқида содир бўлаётган ўзгаришлар, хусусан мажбурият ва унда иштирок этувчи тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари доирасининг кенгайиб бораётганлиги, олинган мажбуриятларнинг бажарилиши тарафлар учун мақбул усулларда амалга оширилиши зарурияти ва бунинг учун муқобил усулларни танлаш, вужудга келаётган янги турли хил шартномавий мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш учун замонавий усулларнинг кириб келиши, уларнинг шартномавий муносабатларни тартибга солишда кенг қўлланилаётганлиги, энг аввало адолат тамойилларига асосланган ҳолда ҳар бир шахснинг ҳуқуқ ва манфаатлари самарали ҳимоя қилинишига қаратилганидан далолат.

Ҳуқуқий ислоҳотларни изчиллик билан амалга оширилиши фуқаролик ҳуқуқи институтлари ичида мажбурият ҳуқуқининг ривожланишини янги босқичга олиб чиқди десак муболаға бўлмайди.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда шартномавий мажбуриятли муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштирилишига қаратилган эътибор шартнома иштирокчиларининг ўз мажбуриятларига нисбатан масъулиятларини оширишни талаб қилиши билан биргаликда, уларни ўз мажбуриятини бажаришга рағбатлантириши, ҳуқуқларини эркин амалга ошириши ва қонуний манфаатларининг ҳимоя қилинишига имконият яратади.

⁸⁰ https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30224035&pos=370;-58#pos=370;-58

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН НОРМАТИВ-ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТЛАР ВА ҲУҚУҚИЙ АДАБИЁТЛАР

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар:

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: 2023.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. – Т.: 2019.

Ўзбекистон Республикасининг “Таров реестри тўғрисида”ги 2013 йил 23 октябрдаги ЎРҚ-356-сонли Қонуни.

Ўзбекистон Республикасининг “Кредиторларни ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиш кучайтирилиши ҳамда тадбиркорлик фаолиятини молиялаштириш механизмлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги 2019 йил 22 октябрдаги ЎРҚ-572-сонли Қонуни.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 12 октябрдаги 399-сонли қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси аҳолига маиший хизмат кўрсатиш қоидалари”.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 10 январда 8-сонли қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасида истеъмолчиларига газ етказиб бериш қоидалари”.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 13 февралдаги 75-сонли қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасида чакана савдо қоидалари” ва “Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш маҳсулотларини (хизматларини) ишлаб чиқариш ва сотиш қоидалари”.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 27 январдаги 32-сонли қарори билан тасдиқланган “Электр энергиясидан фойдаланиш қоидалари ва Иссиқлик энергиясидан фойдаланиш қоидалари”.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 15 июлдаги “Коммунал хизматлар кўрсатиш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 194-сонли қарори.

Постановление Арбитражного суда Уральского округа от 31 августа 2015 г. № Ф09-5885/15 по делу № А07-4379/2014.

Россия Федерацияси Олий судининг 2016 йил 24 мартдаги “Россия Федерацияси Фуқаролик Кодексининг мажбуриятни бузганлик учун жавобгарлик ҳақидаги баъзи бир қоидаларини судлар томонидан қўллаш ҳақида”ги 7-сонли қарори.

Венской конвенции о международной купле-продаже товаров (CISG).

Принципов международных коммерческих договоров УНИДРУА (PICC).

Модельных правил Европейского частного права (DCFR).

Ҳуқуқий адабиётлар:

Брагинский М.И, Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая. Статут, –М.: 2003.

Будылин С.Л. Деликт или нарушение договора? Заверения и гарантии в России и за рубежом //Вестник экономического правосудия Российской Федерации. 2016. –№3.

Black H.C. Black's Law Dictionary // 4th ed. St. Paul, Minn., West Publishing Co., 1951.

Вебер Х. Обеспечение обязательств (Kreditsicherungsrecht) /пер. с нем. Ю.М.Алексеева, О.М.Иванова. –М.: 2009.

Витрянский В.В. Особенности ответственности за нарушение предпринимательского договора //Журнал российского права. 2008, –№1.

Воднев А.Н. К вопросу о доктрине эстоппель в российском праве. //Вестник ТвГУ. Серия «Право». 2017. –№ 2.

Гонгало Б.М. Учение об обеспечении обязательств. –М.: Статут, 2004.

Gorman F.J. Indemnity and Contribution under Maritime Law. 1981.

Гринь О.С. Основные подходы к пониманию способов обеспечения исполнения обязательств. /Вестник университета имени О.Е.Кутафина (МГЮА) –10, 2016.

Гузеева А.О. Проблемы применения принципа эстоппель в гражданском праве РФ. //Новый юридический вестник. –№ 5 (19), 2020.

Drobnig U. The law governing credit security //The private law systems in the EU: Discrimination on the ground of nationality and the need for European Civil Code /Christian von Bar (head of team). European Parliament, 2000. URL: http://www.europarl.europa.eu/workingpapers/juri/pdf/103_en.pdf.

Ерпылева Н.Ю., Клевченкова М.Н. Унификация норм о международной судебной юрисдикции в международном процессуальном праве //Международное право и международные организации. 2013. –N3.

Jonh Y. Gotanda. Damages in Lieu of Performance Because of Breach of Contract //Villanova University School of Law. Public law and Legal Theory Working Paper № 2006-8. July 2006. URL: <http://ssrn.com/abstract=917424>.

Зокиров И. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. /К.1/. –Т.: Адолат, 1996.

Имомов Н.Ф. Ипотека кредити шартномаси бўйича мажбуриятлар ижросини таъминлашнинг фуқаролик ҳуқуқий масалалари. –Т.: ТДЮУ, 2014.

Карапетов А.Г. Приостановление исполнения обязательства как способ защиты прав кредитора. –М.: Статут, 2011.

Куликов Е.С. Соглашение о задатке в гражданском праве России: монография. –М.: Волтерс Клувер, 2011.

Courtney W. The nature of contractual indemnities. –P.1-18.

Markesinis B., Unberath H., Jonston A. The German law of contract. A comparative treatise. 2nd ed. Oxford and Portlend, Oregon: Hurt Publishing, 2006.

McKendrick E. Contract Law. 7th ed. Palgrave Macmillan, 2007.

Mitchell A., Sher A. Contractual Estoppel in Mis-Selling Claims //Norton Rose Fulbright - Banking and finance disputes review. 2015. –No.6.

Меликов Г.И. Неустойка: проблемы правовой природы и использования в договорных отношениях в свете реформы гражданского законодательства. Дисс. к.ю.н. –М.: 2019.

Пуряев А. В. Номинальный счет (счет эскроу) как способ обеспечения исполнения обязательств //Вестник Волжского университета им. В.Н.Татищева. 2010. –№ 72.

Пшеничников М.А. Правовая природа договора гарантии //Опыты цивилистического исследования: сб. ст. /рук. авт. кол. и отв. ред. А.М.Ширвиндт, Н. Б. Щербаков. – М.: Статут, 2018. – Вып. 2.

Principles of European Contract Law. Part I and II. Prepared by the Commision on European Contract Law. Edited by O.Lando and H.Beale// Kluwer Law Int., The Hague, 2000.

Рахмонкулов Х. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қоидалар). Дарслик. –Т.: ТДЮИ, 2005.

Rahmonqulov Hoji-Akbar. Majburiyat huquqi (umumiy qoidalar). –Т.: TDYI, 2009.

Рахимов Д.Б. Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш. Монография. –Т.: MUMTOZ SO‘Z. 2021.

Raximov D.B. Shartnomaviy majburiyatli munosabatlarning huquqiy asoslari: O‘quv qo‘llanma. –Т.: O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi qoshidagi yuristlar malakasini oshirish markazi, 2023.

Рўзиназаров Ш, Бабаев Ж, Иноятова С, Нуралиев М. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ, 2018.

Санникова Л.В. Возмещение потерь в странах общего права и в России. //Вестник Пермского университета. Юридические науки. Вып 34. –2016.

Sean Wilken, Karim Ghaly. The Law of Waiver, Variation and Estoppel. Third edition, Oxford, 2011.

Сорокина Ю.А. Эстоппель и неосуществление права //Юридические исследования. – 2020. – №3. – С.1-10. DOI: 10.25136/2409-7136.2020.3.32645.

Степанян И.Г. Заверения, гарантии, обязательства по возмещению потерь (indemnity), опцион и эскроу по праву России, США, Англии в трансграничных коммерческих договорах. Автореф. дисс. к.ю.н. –М.: 2014.

Тариканов Д.В. Система способов обеспечения исполнения обязательств //Законодательство. 2006. –№5.

Thomas William Saunders. A Treatise on the Law of Warranties and Representations Upon the Sale of Personal Chattels. “Law Times” Office, 1874.

Christian Di Mauro, Christelle Coslin. Новые итальянские правила, регулирующие финансовые санкции, налагаемые в целях принудительного исполнения судебных решений: Сходства и различия с правовым режимом во Франции //Парижский международный судебный Бюллетень. –С.24. //http://www.sma-nn.ru/redactor/files/6621637f035b973bc4b08cd3c4bde1d6.pdf

Ж.И.Юлдашев, Б.Р.Топилдиев, А.Л.Абзалов Фуқаролик ҳуқуқи (Умумий қисм): 505 Саволлар жавоблар. –Т.: ТДЮИ, 2010.

Элбоев Б.Б.Банк кафолатини бериш амалиёти. //Iqtisodiyot va ta'lim. 1-son, 2023.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Шартнома тўғрисида умумий қоидалар.....	4
Мажбурият тушунчаси ва тарафлари ҳамда мажбуриятларни бажариш.....	44
Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш.....	71
Хулоса	124
Тавсия этиладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва ҳуқуқий адабиётлар	125

Рахимов Дониёр Бахтиёрович
юримдик фанлар доктори (DSc)

**Мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг
ҳуқуқий асослари**

Ўқув қўлланма

Дизайнерлар:
О.Д.Рахимов,
Д.Д.Рахимов

Мусахҳиҳа:
О.А.Бобоева

